



**T.C.
TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**XVI-XX. YÜZYILLARDA ANADOLU'DA KAYBOLAN YERLEŞMELER:
SİVAS ÖRNEĞİ**

**Doktora Tezi
Tarih Anabilim Dalı**

**Hazırlayan
Murat GÜNEY**

**Danışman
Prof. Dr. Alpaslan DEMİR**

TOKAT-2020

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Prof. Dr. Alpaslan DEMİR danışmanlığında hazırlamış olduğum “XVI-XX. Yüzyıllarda Anadolu’da Kaybolan Yerleşmeler: Sivas Örneği ” adlı Doktora tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

14.11.2020

Murat GÜNEY

İmza

ÖNSÖZ

Anadolu, tarihi süreçte hem eski hem de yeni dünyanın merkezindedir ve bu nedenle sürekli bir iskân sahasıdır. Bu süreklilik, kesintisiz değişim süreci içinde olan bir yerleşim kültürü ortaya çıkarmıştır. Türk varlığı öncesinde de çeşitli milletlerin katkısının bulunduğu yerleşim kültürü, Türkler'in katkıları ile yenilenerek, Osmanlı hâkimiyeti altında daha da ileri bir safhaya ulaşmıştır. Ancak insan ve evrenin hayatında olduğu üzere, tekâmülün, belirli zaman dilimlerinde, kesintiye uğradığı görülmektedir. Yerleşim konusunda bu kesintilerin yaşanışı köylerin veya diğer yerleşimlerin kayboluşlarında görülür.

Bu görüntü, farklı dönemler boyunca, sürekli olarak, aşağı ve yukarı yönlü grafiğe sahiptir ve dünya üzerindeki tüm bölge ve toplumları kapsar. Bu kadar genel bir durumun dikkatten kaçarak ilgisiz kalması da ihtimal dışıdır. Nitekim Türkiye'den çok önce özellikle Batı'da kaybolan yerleşimler konusuna dair çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Oluşan bu araştırma birikiminin Türkiye'de de ilgi çekmesi ve Osmanlı Devleti'nin bir talih olarak arşivci nitelikte olması, hem tecrübe hem de kaynağa sahip Türk araştırmacıların yolunu açmıştır. Bu gelişim evresinin küçük bir ucu olan bu tez çalışması da bu uzun silsilenin sonucudur. Umulur ki bu çalışma konuya katkı sağlayabilir.

Bu zaviyeden, hem Osmanlı belgelerinin hem de sahanın sunduğu veriler vasıtasıyla, 16 ve 20. yüzyıllar arasını kapsayan zaman diliminde, Sivas'ta kaybolan yerleşimlerin araştırılması bu çalışmanın ana hedefi olarak belirlenmiştir. Neticede ortaya çıkan büyük resimde, yerleşim kayboluşunun görüldüğünden daha karmaşık ve çok farklı yönlerden ele alınması gereken bir konu olduğu görülmüştür. Bu nedenle kaybolan yerleşimler merkezde olmak üzere araştırma yürütülürken, köylerin kayboluşuna açıklık getiren ve yerleşim yapısını aynı seviyede etkileyen, yeni kurulan, yer ve nitelik değiştiren yerleşimlerin de izahata ihtiyaç duyduğu anlaşılmıştır.

Bu tez çalışması, kaybolan yerleşimlere dair geniş tecrübe ve bir çok esere sahip Prof. Dr. Osman Gümüüşçü'nün yürütücülüğünü üstlendiği "Türkiye'nin İskan Tarihinde

Önemli Bir Problem: Kaybolan Yerleşmeler” başlıklı TÜBİTAK 1001 Araştırma Projesi dairesinde meydana getirilmiştir. Proje kapsamında incelenen Manisa, Konya ve Sivas’ta köylerin nasıl, ne zaman ve hangi koşullara bağlı olarak kaybolduğu saha çalışması ile desteklenerek açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Sivas’a dair bu çalışma da büyük oranda bu proje ile aynı temel üzerinde inşa edilmiştir.

Bu nedenle projenin ve bu tezin yürütülmesinde maddi destek sağlayan TÜBİTAK’a teşekkür bir borçtur. Proje yürütücüsü Prof. Dr. Osman Gümüşçü ve tez çalışmasının danışmanlığını üstlenen Prof. Dr. Alpaslan Demir’e sabır, özveri ve emekleri için edilen teşekkür her hâlükârda yetersiz kalır. Kendilerinden ilim yanında irfân da alınmıştır. Dr. Öğrt. Üy. İlker Yiğit’e de teşekkür sunulmalı. Kendisi, belgelerin okunuşundan, saha araştırmasına, haritaların düzenlenmesinden, organizasyona kadar tüm konularda özveri, azim ve yardım sergiledi. Proje kapsamında büyük emeğe sahip olan Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü ve Uzm. Hasan Demirtaş’a da yardımları için teşekkürler. Mesai arkadaşlarım Dr. Edip Uzundal, Araş. Gör. Süleyman Sinin ve Araş. Gör. Kemal Ersayın’a da sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Proje çalışması esnasında belgelerin tarama ve tasnifine yardımcı olan adını sayamadığım diğer tüm arkadaşlarıma, anne ve babama, eşim Tülin’e teşekkür ediyorum.

14.11.2020

Murat Güney

ÖZET

Anadolu coğrafyası ilk çağlardan bu yana iskâna açık bir mahaldir. İskân sürecinin perdelerinden birisi olan Osmanlılar da bu coğrafyada mütemekkindir. Osmanlılar döneminde yerleşimlerin gelişme ve yayılması kadar, kayboluşlar da gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu tez çalışmasında konu olarak, Osmanlı döneminde kayıpların gerçekleştiği alanlardan biri olan Sivas'ta kaybolan köyler ana konu edinilmiştir.

Tez çalışmasının giriş başlığı altında, çalışmanın kaynakları, izlenilen yöntem ve çalışma sahası hakkında genel bilgiler sunulmaktadır. Ardından üç bölümde, ana konu işlenmektedir. “Osmanlı Öncesi Ve Osmanlı Klasik Döneminde Sivas'ta Yerleşim Yapısı” başlıklı 1.bölümde, asıl konu olan inceleme sahasında yerleşim kaybının işlenilmesine hazırlık için bölge hakkında genel bilgiler sunulmaktadır. Bu bağlamda Osmanlı öncesi dönemde bölgede var olmuş medeniyetler ve Osmanlıların klasik dönem yerleşim yapılarına değinilmiştir.

2. bölüm “Yerleşimlerin Terkedilme Ve Kaybolma Süreci” başlığını taşımakta ve 16 ve 20. yüzyıllar arasındaki zaman zarfında köylerin kayboluş neden, mekân ve zamanlarının tahlilini içermektedir. 50’şer yıllık dönemler halinde, her dönemin kendi kaynaklarına müracaat edilerek, iklim ve doğal afetler, tımar sisteminde meydana gelen bozulmalar, Celali isyanları, vergiden kaçış, köylerin toplulaşması ve yerleşmelerin isminin değişmesi gibi vakalar analiz edilmiştir.

3. bölümde ise 16. yüzyılın ardından kurulan yerleşimler, yine neden, mekân ve zaman kriterlerine göre incelenilmiştir. Bu bölüm genellikle bozulan yerleşim düzeninin eski sağlığına kavuşma yönünde gösterdiği adımlar çerçevesinde şekillenmiştir. Sonuç kısmında çalışmanın ana bulgularına değinilmektedir. Kaynakçanın ardından çalışma esnasında oluşturulan ve neticelerin dayandığı tablolar yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kaybolan Köyler, Yerleşim Terki, Yerleşim Dağılması, Sivas.

ABSTRACT

From the dawn of the ages, Anatolia has always been a settled geography. And the Ottoman occupation one of a fraction of time in the settlement history in Anatolia. As much as newly developed settlements have seen in the region, the lost settlements were there too. That's why the lost villages in Sivas in Ottoman era have been selected for subject of this research.

In the prologue section, sources, method and the general informations concerning to the studying field have been rendered. Afterwards, the main subject has been revealed in three chapters. The first chapter named as "The Settlement History of Sivas in Ottoman Classic Era And Before". In regard of preparation for examining the main object, in this chapter different civilisation's settlement culture before the Ottoman domination and Ottoman classic era settlement culture have been evaluated.

In the second chapter, reasons, time and time span and formation phases of the dispersal settlement in Sivas region has been examined. Since the subject covers a very long time span between 16th and 20th centuries, the whole, divided into 50 year parts. For each parts the reasons of a village disperse, dispersal time and place examined separately and then the general image tried to be drawn. In the sub-section of the reason for settlement dispersal the causes like, climate fluctuations, natural disasters, riots, escape from taxation, the change in name of the settlement, the clustering and deformation the system of land will be evaluated.

In the third chapter, newly emerged settlements after the 16th century have been examined by the criterias of causes, place and time. This chapter took shape with the direction of healing process of disordered settlement system. Moreover the re-placement and re-naming of the settlements have been observed and evaluated. Main findings of the project dissected in conclusion part. After the listing of the sources of the thesis, there are tables attached at the end, which they were created very beginning of the source scanning and they're the main bearing of the work.

Keywords: Lost villages, Settlement Desertification, Settlement Dispersal, Sivas,

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	I
ÖNSÖZ	II
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
TABLO LİSTESİ	VIII
HARİTALAR LİSTESİ	IX
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ	1
Kayaklar ve Literatür	3
Tahrir Defterleri	4
Tımar Ruznamçe Defterleri	5
Âvarız Defterleri	6
Mühimme Defterleri.....	7
Ahkâm Defterleri	7
Şeriiye Sicilleri	8
Temettuat Defterleri	9
Salnameler	10
Haritalar.....	10
Saha Araştırması ve Röportajlar	11
I. BÖLÜM:.....	13
OSMANLI ÖNCESİ VE OSMANLI KLASİK DÖNEMİNDE SİVAS'TA YERLEŞİM YAPISI	13
1.1. Hitit Dönemi	15
1.2. Roma Dönemi	16
1.3. Bizans Dönemi	17
1.4. Anadolu'ya İlk Türk Akınları ve Anadolu Selçukluları Dönemi	19
1.5 Osmanlı Klasik Döneminde Sivas.....	28
1.5.1. Sivas'ın Osmanlılar Dönemindeki Sınırları ve İdari Yapısı.....	28
1.5.2. 16. Yüzyıl Sivas' Kazası'nda Yerleşim Yapısı	33

II. BÖLÜM.....	57
YERLEŞİMLERİN TERKEDİLME VE KAYBOLMA SÜRECİ.....	57
2.1. Kayıp Dönemleri.....	58
2.1.1. Lokalizasyon	61
2.2. Kayıp Mekanları.....	64
2.3. Kayıp Nedenleri	66
2.3.1. Ekonomik Nedenler	73
2.3.2. Nüfus Artışı, Doğal Felaketler ve İklim Salınımları.....	85
2.3.3. Eşkıyalık Ve Güvenlik Meselesi	94
2.3.4. Ayanların Faaliyetleri	128
2.3.5. Göçler	132
2.3.6. Toplulaşma.....	140
2.3.7. Tımar Sistemi ve Ekonominin Bozulması	143
III. BÖLÜM YENİ KURULAN YERLEŞMELER VE YERLEŞİMLERDE MEKÂNSAL DEĞİŞİM.....	149
3.1. Kuruluş Dönemleri.....	150
3.2. Kuruluş Mekân ve Nedenleri	152
3.3. Yer Değişimi.....	160
SONUÇ	163
KAYNAKLAR.....	167
EKLER.....	192

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Âvarızhane Defterlerine Göre Sivas Eyaleti'nin İdari Taksimatı (1640-1700)	30
Tablo 2: 1869-70 Devlet Salnamesinde Sivas'ın İdari Taksimatı	31
Tablo 3: Tahrir Defterlerine Göre Sivas'ın 16. Yüzyılda Kırsal Kayıtlı Vergi Nefer Sayıları. ..	44
Tablo 4: 16. Yüzyıl İçerisinde Sivas'ta Köy, Toplam Vergi Neferi, ve Ortalama Nefer Sayısı..	49
Tablo 5: 16. Yüzyıl Tahrirlerine Göre Köylerin Genel Nüfus Aralığı	50
Tablo 6: Sivas'ta Dönemlere Göre Mezra Sayıları ve Oranları.....	51
Tablo 7: Sivas'ta Dönemlere Göre Mezraların Devamlılığı.....	52
Tablo 8: Dönemlere Göre Sivas'ta Kaybolan 16. Yüzyıl Yerleşmeleri.	58
Tablo 9: 16. Yüzyıl Yerleşimleri Toplam Rakamları	59
Tablo 10: 16. Yüzyıl Yerleşmelerinde Lokalizasyon Sayı Ve Oranları.....	61
Tablo 11: Sivas'ta Birden Fazla İsmi Bulunan Yerleşmeler	62
Tablo 12: 16. Yüzyıl Sonrasında Kurulan Yerleşimlere Ait Kayboluş Verileri.....	63
Tablo 13: Yükselti Basamaklarına Göre Lokalize Edilebilen Kaybolan 16. Yüzyıl yerleşimleri	64
Tablo 14: Jeomorfolojik Birimlere Göre Lokalize Edilebilen Kaybolan 16. Yüzyıl Yerleşimleri	65
Tablo 15 Osmanlı ve Avrupa'da Kriz Verileri Tablosu	72
Tablo 16: Sivas merkez Kazada Gayrimüslim Nüfus	139
Tablo 17: Sivas Merkez Kazada 16. Yüzyılın Sonrası Kurulan Yerleşimler	150
Tablo 18: Sivas Kazasında Muhacirlerin Yerleştirildikleri Köyler	157
Tablo 19: İnceleme Sahasında Yeri Değişmiş Köyler	161

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: 16. Yüzyıl Sivas Merkez Kazasında Kaybolan Yerleşimler	58
Harita 2: Sivas'ta 16. Yüzyıl Yerleşimleri	64
Harita 3: 16. Yüzyıl Sonrası Sivas Kazasında Yeni Kurulan Köyler.....	153



KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.t.	Adı Geçen Tez
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Ed.	Editör
H.	Hicri
M.	Miladi
N.	Numara
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
s.	Sayfa
S.	Sayı
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
İ.A.	İslam Ansiklopedisi
YKY	Yapı Kredi Yayınları
Yay.	Yayınları
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
V	Volume (Cilt)
P	Page (sayfa)

GİRİŞ

Dünya üzerinde yerleşik hayata geçişin ardından bu güne kadar olan süreçte, yerleşmeler de insanlar gibi doğmuş, gelişmiş, yaşlanmış ve yok olmuştur. Yok olanlar, imkânlar tekrar müsait olduğunda, aynı coğrafyada farklı bir ad veya nitelikle ortaya çıkabilmiştir. En genel çerçevede bakıldığında, insan atasının Afrika'dan takriben 100-150 bin yıl önce çıkışı ve dünyaya yayılışının ardından, nüfusun yeryüzüne dağılması ve artması oranında ve en azından temel ihtiyaçların karşılanabilmesi ölçüsünde uygun olan her yere bir yerleşme kondurulmuştur. Nüfus yayılımı gerçekleşirken, en temel insan güdüsü ve çevresel şartların yönlendirmesi ile bireyler, müstakil ve iletişimsiz halde değil, bir arada yaşamayı tercih ettiler. Bu tercih sonucunda şehirlere ulaşan merdivenin ilk basamağı olan köyler ortaya çıkmıştır.

Tarih içerisinde köylerin ortaya çıkışı, yok oluşu, yer değiştirmesi gibi konular her daim ilgi çekegelmiştir. Bu konuya dair bilme ihtiyacı, tarihçileri profesyonel manada araştırma ve konuyu irdelemeye sevk etmiştir. Böylece konunun efsanelerden sıyrılarak gerçekler meydanına ulaşmasını sağlayacak kapı aralanmıştır. Batı'da, bilhassa Alman ve İngiliz coğrafyacıların 19. yüzyılın ortalarından itibaren gerçekleştirdikleri çalışmalar¹ ile kaybolan köyler sorununun sistematik temelleri atılmaya başlandı. Ardından tarihçiler konuya ilgi geliştirdiler.² Başlangıçta, bir bölgede geçmişte var olduğu tespit edilen ancak şu anda var olmayan bir köye dair bilgilerin peşine düşüldü. Ardından, "acaba, bu alanda başka köyler de var mıydı? Var ise neden kayboldu? Acaba bu köylerin kayboluş nedenleri benzer miydi? Tekrar ortaya çıktılar mı?" gibi sorular zinciri oluştu. Bu kadar fazla soruya verilebilecek bir cevap için sadece tarih biliminin hareket sahası içerisindeki araştırma enstrüman ve kaynakları yeterli olmadı. Kayboluş geçmişte gerçekleşti, bu nedenle tarih biliminin konusuydu. Lakin ortada bir mekân mefhumu bulunmaktaydı. İşte

¹ Bakınız: Von Thunen, *Der Isolierte Staat*, 1826; J. G. Kohl, *Der Verkehr und die Ansiedlungen der Menschen in ihrer Abhängigkeit von der Gestaltung der Erdoberfläche*, 1850; Siegfried Passarge, *Grundlagen der Landschaftskunde*.

² Bakınız: Christopher Taylor. "The Origins and Development of Deserted Village Studies", *Deserted Villages Revisited, Explorations in Local and Regional History*, University Of Hertfordshire Press, London 2010, s. 1-7.

bu noktada ana konusu mekân olan coğrafya konuya dâhil oldu. Böylece tarihî coğrafya alanının kademeli olarak doğuşu gerçekleşmiştir.

Görüldüğü kadarı ile Kuzey Amerika ve Avrupa’da tarihî coğrafya alanındaki en hızlı ilerleme ve alevli tartışmalar 1930 ve 70’li yıllar arasında gerçekleşti. Elektronik veri tabanlarından elde edilen makaleler, raporlar ve telif eserlerin incelenilmesi neticesinde görüldü ki her an konu üzerine birileri düşünce ve bulgu beyanında bulunmaktaydı. Aynı esnada yerleşimlere ve yerleşimlerin kayboluş nedenlerinin açığa çıkarılması konusunda alan sistematığı kurulması sancısı da çekilmekteydi.³ Yazarların birbirleri ile konu üzerine olan münakaşa ve münazaraları tarihî coğrafya alanının daha da olgunlaşmasını sağlamıştır. Kaybolan köylerin araştırılmasında arşiv kaynaklarının kullanımı,⁴ kazı çalışmalarının nasıl yapılması gerektiği,⁵ alan seçimi, elde var olan malzemeye göre hangi araştırma metodunun daha uygun olduğu meseleleri üzerine düşünülmüştü. İskânın psikolojik yönü dahi bazı araştırmacılarca irdelenmişti.⁶ Tüm bu faaliyetler neticesinde günümüz tarihi coğrafyacısının, bu konuya girişte hangi etmenlerle karşılaşabileceğine dair elinde bir yol haritası oluşmuştur.

Tarihî coğrafyanın Türkiye’deki muhtemelen en önemli sorunu, alanı olgunluk seviyesine ulaştıracak ürünlerin yetersizliğidir. Her ne kadar arşiv tabanlı nüfus ve iskân çalışmalarının kalite ve sayısı yeterli miktarda olsa da, bu malzemelerin kaybolan köyler meselesinde nasıl değerlendirilmesi gerektiğine dair literatür oldukça kısıtlıdır. Bu tecrübe, Avrupa nezdinde varlıktadır. Kilise defterleri, Domesdaybook gibi arşiv kaynaklarına dayanan Türkiye’deki tahrir benzeri çalışmalardan kaybolan köyler örneğinde istifade edildi. Batı’da oluşan birikimi Türkiye’ye taşıyanlar yine Avrupa kökenli akademisyenler oldu. Bu konuda 1950 ve 60’larda Planhol ve Hütteroth, bu devrin ardından Necdet Tunçdilek, Suraiya Faroqhi, günümüzde Osman Gümüştü ve

³ John C. Hudson, “A Location Theory for Rural Settlement” *Annals of the Association of American Geographers*, V. 59, N. 2 Jun., 1969, s.365-381; *Medieval Rural Settlement Britain and Ireland, AD 800-1600*, Neil Christie and Paul Stampert (Ed), Windgather Press, 2012, s. 31-42.

⁴ “Domesdaybook”

⁵ Christopher Taylor, "The Origins and Development of Deserted Village Studies", *Deserted Villages Revisited, Explorations in Local and Regional History*, (Book 3), University Of Hertfordshire Press, 2010, s. 1-7.

⁶ Kenneth Craik, *Human Responsiveness to Landseape: An Environmental Psychological Perspective*, in *Response to Environment*, Gary Coates and Kenneth Moffett (Ed.), North Carolina State University, Student Publications of the School of Design, V. 18, Raleigh, N.C., 1969, s. 93.

Oktaý Özel, Alpaslan Demir, Yunus Koç çalışmalar sundu. Çığır açıcı nitelikte çalışmalar sunan bu akademisyenlerin katkılarıyla kaybolan köyler konusuna nasıl yaklaşılmalı gerektiğı konusunda fikri temeller oluştu. Tek başına bozkırın ortasındaki bir köyün niteliklerinin irdelenmesi veya arşiv kaynaklarında var olup günümüze ulaşmayan köylerin istatistiğini sunmak yerine, bu yazarlar belirli bir bölgede var olmuş yerleşmelerin kayboluşunda bir arka plan, itici güç, ortak bir sistem arayışında oldular. Çalışmalarının asıl önemi de buradan gelmektedir. Köylerin kaybolması, konunun içerisine girilmediğı müddetçe çoğı zaman kolay anlaşılabilir bir mesele gibi görünmektedir. İnsanı ilgilendiren her mevzunun yerleşime belirli ölçülerde sirayet edişi ve giderek karmaşıklaşan bir yumak oluşturması, etkenlerin birbirleri ile olan etkileşimi meseleyi çözümünü zor hale getirmektedir. Ancak Sam White'ın İsyân İklimi'ndeki kriz kurgusunda olduğı üzere Osmanlı Devleti'nin kurduğı hassas tedarik zincirinin, birkaç dönem süren olumsuz iklim koşulları neticesinde yeterli ürün alınamaması ile oluşan kırıkla nasıl genişlediğı ve fena tesire yol açtığı konunun karmaşıklılığının teviline dair bir örnektir.⁷

Yukarıda sunulan bilgiler rehberliğinde Anadolu coğrafyasında kaybolan köylerin Sivas bölgesinde de araştırılması gerektiğı düşüncesi oluştu. Bu nedenle “XVI-XX. Yüzyıllarda Anadolu'da Kaybolan Yerleşmeler: Sivas Örneğı” başlıklı bu tez çalışması ortaya çıktı. Bölgenin henüz kaybolan köyler bağlamında araştırılmamış olması, arşiv kaynaklarının saha hakkında yeterli bilgi sunması, Anadolu'nun ortasında tarihi yönden derin ve hareketli bir yapıya sahip olması nedeni ile bu alan araştırma konusu olarak seçildi.

Kayaklar ve Literatür

Tez konusunun sağlıklı ve somut şekilde işlenebilmesi amacıyla temel dayanak olarak Osmanlı arşiv kaynaklarından istifade edildi. Bölgedeki ilk köylerin istatistiklerinin çıkarılması için tahrir defterlerinden yararlanıldı. Müteakip zaman dilimindeki köylerin tespit ve kayboluş nedenlerinin aranılmasına yönelik olarak şeriyye sicilleri, mühimme, ahkâm ve şikâyet, ruznamçe, tımar tevcih, nüfus, temettuat

⁷ Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi*, Nurettin Elhüseyni (Çev.), Alfa Yay. İstanbul. 2013, s. 118.

defterlerine müracaat edildi. Elde edilen verilerin nasıl işlenilmesi gerektiğine dair bilgi birikimi, bu alanda izlenilebilecek araştırma usullerini içeren ve paralel özelliklere sahip, sistem oluşturma niteliği taşıyan telif eserlerden istifade ile oldu.

Tahrir Defterleri

Sözlük anlamı olarak tahrir, yazma, yazılmayı ifade eder. Bu genel anlamı dışında Osmanlı mâli-idari yapısı içerisinde daha kapsamlı bir anlam kazanmıştır. Tahrir, ilk olarak nüfus ve arazi gibi umumî olarak yapılan yazımları kapsamaktadır. Bir bölge yeni fethedildiği zaman hemen tahrire tabi tutulurdu. Bunun dışında, yeni padişahın tahta çıkması, tahrire tabi tutulan alanda değişikliklerin olması, vergi gelirlerindeki değişim, tensikat, defterde var olmayan lakin eksikliği ortaya çıkan gelirlerin kaydedilmesi yeni tahriri gerektirirdi.⁸

Tahriri yapılan idari birimin önce envanteri niteliğindeki tahriri yapıldı ki, buna Mufassal Tahrir Defteri denilmektedir. Mufassal Tahrir Defterleri'nde tevcih yoktur. Esas ünitesi hanedir. En başta dibace vardır. Ondan sonra kanunnâme yer alır. Daha sonra nefis-i şehirden başlayarak, mahalle esasına göre haneler kaydedilirdi. Arkasından şehirdeki mukataalar, adları, statüleri ve yıllık gelirleri itibariyle yazılırdı. Şehir merkezinin yazımı bittikten sonra, bağlı kazalar/nahiyeler, köy, mezra, kıt'a, arazi, bostan, gibi alt birimler itibariyle hâne ve her türlü mahsul ve diğer gelirleri yıllık olarak akçe cinsinden kaydedilirdi.⁹

Bu çalışmanın temel köy listesi tahrir döneminde var olan köylerden oluşmaktadır. 20. yüzyıla kadar olan dönemde köylerin varlık takibatı, tahrir temelli listelerin 16. yüzyılın ardından oluşturulan köy listeleri ile mukayese edilmesi ile gerçekleştirilmiştir. Ayrıca köylerin nüfus ve toprak büyüklükleri ve yetiştirilen tarım ürünlerinden, köyün konumuna ve mutasarrıfına kadar çeşitli bilgiler bu defterlerden elde edilmiştir. Sivas'a ait 1520 (BOA.TD. 79 Numaralı Tahrir Defteri), 1554 (BOA. TD. 287

⁸ Halil İnalcık, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, TTK Yay., İstanbul 1987, s. XVIII.

⁹ Mustafa Öztürk, "1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 8, 1997, s. 250.

Numaralı Tahrir Defteri), 1574 (KKA. TD. 14 Numaralı Tahrir Defteri) tarihli üç adet tahrir defteri baş, orta ve son dönem oluşturacak şekilde bu çalışmada kullanılmıştır.

Tımar Ruznamçe Defterleri

Ruznamçe defterlerinin oluşturulmasındaki ana amaç, devletin çeşitli kademelerinde gerçekleşen günlük parasal işlemlerin kaydedilmesidir. Aslen hazine muameleleri için tutulmuş olmasına karşın, ihtiyaca göre defterdarlığa bağlı büroların münhasır defterleri de bulunur. Tımar ruznamçe defterleri bu alt birimlerden biridir.¹⁰ Tımar ruznamçe defterleri, tımar almaya hak kazanmış kişinin berat alabilmesi için Defterhane tarafından verilen tezkire suretlerini içerir. Bu defterler, Tımar sisteminin kuruluşuna paralel olarak çok erken tarihlerde tutulmaya başlanmış olmalıdır. Fakat eldeki en erken tarihli defter II. Bayezid devrine yani 1487-1489 yıllarına aittir. Tımar ruznamçe defterleri 20. yüzyıl başlarına kadar aynı şekilde kullanılmıştır. Tımarın ait olduğu bölgeyi (nahiye ve bağlı olduğu sancak) gösteren başlığın altında tımar sahibinin ismi ve tımarın intikal şekli "an-tahvil-i ... " biçiminde yazılıdır. Bunun altında tımarın gelirini oluşturan yerlerin adları, hasılları ve genel toplam yer alır. Daha sonra tımarın veriliş aşamalarına dair açıklama ile tezkirenin verildiği tarih kayıtlıdır. Tezkire deftere kaydedildikten sonra aslı ile deftere kaydedilen sureti bir başka kâtip tarafından karşılaştırılır.¹¹

Tımar tevcih ruznamçelerinin sayıları 1535 tarihinden sonra artmaktadır. Söz konusu ruznamçeler, Tımar tevcihi için olduğu kadar Osmanlı idari teşkilatı bakımından da önemli bir kaynaktır. En önemli yanları ise ruûs, mühimme ve hatta muhasebe defterlerine göre çok daha erken tarihlere dair toplu kayıtları içerirler. Bu defterlerde tımarlı sipahilerin kimlikleri, kendilerine tevcih edilen topraklar, bu tevcih edilen toprağın geliri ve içinde bulundukları saha hakkında detaylı bilgi sunulur.¹² Bu çalışmada bilhassa

¹⁰ Halil Sahillioğlu, "Ruznamçe", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri Bildirileri*, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Araştırma Merkezi, 30 Nisan-2 Mayıs, 1986, s. 115.

¹¹ Erhan Afyoncu, "Ruznamçe", *TDVİA*, C. 35, İstanbul, 2008, s. 277.

¹² Nejat Göyünç, "Tımar Ruznamçe Defterlerinin Biyografik kaynak Olarak Önemi", *Belleten*, C. 9, S. 227, 1996, s. 138.

tahrir döneminin ardından gelen dönemlerdeki köy listelerinin oluşturulmasında, 108 adet defter birinci kaynak olarak kullanılmıştır.

Âvarız Defterleri

Devletin idarî, ekonomik ve demografik kaynaklarından olan klasik tahrirler, özellikle Tımar Sistemi'nin hızla çöküşü ile birlikte 16. yüzyılın sonlarından itibaren anlamını yitirdi. Bunların yerini başlangıçta olağanüstü durumlarda alınan fakat uzayan savaşların yol açtığı ekonomik sıkıntıların bir sonucu olarak, sürekli hale gelen âvarız vergisi mükelleflerini belirlemek amacıyla yapılan sayımlar aldı.¹³ Ordunun ihtiyacı için lazım olan harp malzemesini ve orduya yardımcı kuvvetleri temin etmek, amele, araba ve hayvan bulmak, belirlenen zahireyi götürüp satmak (sürsat), âvarız akçesi veya âvarız bedeli akçe adı altında para ile seferin idare masraflarına katılmak belli başlı âvarız vergilerinden sayılmaktaydı.¹⁴

Âvarız hânesi, gerçek bir hâneyi ifade etmeyip itibarî bir vergi hânesine karşılık gelir. Vergi alınacak ünitenin iktisadî ve beşerî durumuna göre belirlenen bir rakamdır. Vergi verebilecek durumda olan hanelere avâriz hanesi denir. Sayımlarda, çalışan veya kazanan, vergi vermeğe gücü yeten kimseler avâriz hânesine dâhil edilmiştir. Mücerredler yani bekar erkekler de âvarıza dâhildir. Her kazada bu vergiden muaf tutulanların (imam, hatip, müezzin, kadı, seyyit, sipahi, sipahioğulları vb.) sayıları da kaydedilir ve bunlara “hâne-i gayr-i avâriz” denirdi. Bir avâriz hanesi beş, on, on-beş veya daha fazla kişinin yaşadığı eş ve çocukların da dahil olduğu “gerçek hâne”den meydana gelebilirdi. Avâriz hânesine dahil olan gerçek hâne sayısı ne kadar çok olursa, hâne başına düşecek vergi azalırdı. Tersine olursa, hâne başına düşen vergi miktarı da artmaktaydı. Bu husustaki pek çok arzuhal, sancakların avâriz hânelerinin arttırılmasını sağlamağa yönelikti.¹⁵ Âvarız defterleri üzerinden köy isimlerinin tarihsel gelişimi de takip edilebildiği için kayıp köylerin tespiti açısından bu defterler önemlidir. Ayrıca ileride değinileceği üzere bu vergi tipinin köylerin kayboluşunda oldukça tesirli olduğu görülmüştür.

¹³ Şenol Çelik, “1070-1071/1659-1660 Tarihli Avâriz Defterine Göre XVII. Yüzyıl Ortalarında Turgutlu Kazası”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 16, İstanbul, 2007, ss. 33-66.

¹⁴ Ömer Lütfi Barkan, “Âvarız”, *İA*, C. II, Ankara, 1979, s. 14.

¹⁵ Mustafa Öztürk, a.g.m., s. 252-253.

Mühimme Defterleri

Divân-ı Hümâyûn toplantılarında müzâkere edilen dâhilî ve haricî meselelere ait siyasî, askerî, içtimaî, iktisadî ve örfî kararların kaydedildiği defterlere "Mühimme Defterleri" adı verilmiştir.¹⁶ İlk örneklerde bir arada tutulan idari ve adli konular ayrı defter serilerinde toplanmıştır. Şikâyetler sonucu alınan kararlara dair hükümler için 1649 tarihinden itibaren "şikâyet defterleri" tutulmaya başlanmış 18. yüzyıl ortalarından itibaren bunlar da vilayetlere göre ayrılarak "ahkam-ı şikayet" adıyla anılmıştır. Devlet işleriyle ilgili olanlar ise mühimmelerde kalmıştır. Mühimme defterleri, haftanın belli günlerinde toplanan divanda tutulmaktadır. Yanı sıra sadrazam serdar-ı ekrem olarak seferde bulunduğu sırada, onun başkanlığında toplanan divanlarda alınan kararlara dayanılarak hazırlanmış hükümlere ordu mühimmesi adı verilir. Sadrazamın İstanbul dışında bulunduğu zamanlarda ise vekili vazifesini gören sadaret kaymakamının başkanlığındaki divanda alınan kararlara dayanan hükümleri ihtiva eden defterlere rikab mühimmesi denilmektedir.¹⁷ Mühimmeler Osmanlı Devleti'nin en yüksek idarî ve adli organı olan divanda tutulduğundan özellikle 16-17. yüzyıllar için daima birinci derecede kaynak olarak kullanılmış ve bu defterlere dayanan birçok araştırma yapılmıştır.¹⁸ Tez çalışmasında, bihassa yerleşimlerin terk edilmesine etki eden güvenlik ve ekonomik kökenli anlaşmazlıklar bu defter serisine sıklıkla yansımıştır. Bu nedenle çalışma açısından birinci derecede kaynak mahiyetindedirler.

Ahkâm Defterleri

Anlam olarak hükmün çoğulu olan "Ahkâm", konu ile ilgili bağlamda padişah buyruğu anlamına gelmektedir. Buyruklar, bizzat Padişah tarafından kaleme alınmaz, kendisinin yetki verdiği sadaret makamı veya defterdarlık bu iş ile ilgilenirdi. Sadaret makamından çıkan hükümler genel olarak ferman adını taşır ve mühimme defterlerine kaydedilirdi. Defterdarlıktan çıkan ahkâmın toplandığı defter ise ahkâm-ı maliye olarak adlandırılırdı. Defterdarlık içerisinde yer alan baş mukataa ve baş muhasebe kalemlerinden çıkan emir ve tezkireler muhasebe-i evvel ahkâmı ve mukataa-yı evvel

¹⁶ Suraiya Faroqhi, "Mühimme Defterleri", *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, C. VII, 1993, s.470.

¹⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, "Mühimme", *DİA*, C. 31, s. 520-521.

¹⁸ Kütükoğlu, a.g.m., s. 520- 523.

tezkire ve ahkâmı olarak adlandırılırdı. Diğer bir defter olan mevkufat ahkâmında ise nüzü, sürsat ve bedel-i kürekçi gibi vergilere dair kayıtlar yer almaktaydı.

Dîvân-ı Hümâyûnda genellikle bir şikâyetle atfen görüşülen konularla ilgili alınmış kararların kaydedildiği defter türüdür. Başlangıçta mühimme defterleri içinde ve onlarla birlikte değerlendirilen ahkâm defterleri, 1645 yılında şikâyet defterleri, 1742 yılından sonra da ahkâm-ı şikâyet defterleri adını almış ve eyâletlere göre sınıflandırılmıştır. 1645 - 1650 yıllarına kadar bütün ferman, berat ve diğer hükümler mühimme defterlerine kaydolunurken, bu tarihten sonra şahsî davalara ait hükümler şikâyet defterlerine geçirilmiştir. Şikâyet defterlerinin devamı niteliğinde, fakat onlardan ayrı olarak ahkâm defterlerinin tutulmaya başlanması ise 1742'den sonradır. Çözülme sürecine giren devlette artan şikâyetlerin, olabildiğince hızlı bir şekilde çözüme kavuşturulması ihtiyacı böyle bir uygulamanın başlatılmasına sebep gösterilmektedir. O tarihte reisülküttap olan Ragıp Efendi tarafından geliştirilen sistem sayesinde bürokratik gecikmelerin önlenmesi ve çözüm önerilerinin hızlı bir şekilde ilgililere ulaştırılması amaçlanmıştır. Ahkâm defterlerindeki kayıtlar, taşradan gelen bireysel şikâyetlere, devletin en yetkili organı Dîvân-ı Hümayun'un getirdiği çözümleri ve bakış açısını göstermesi bakımından dikkate değerdir.¹⁹

Şer'iyye Sicilleri

Şer'iyye sicilleri bir şehrin tarihinin anlaşılmasında ve araştırılmasında birincil öneme sahip olan kaynaklardandır. Bu defterler, mahalli şer'i mahkemelerde kronolojik bir sıraya göre tutulur; mahkemede kadı tarafından verilen bütün kararlar bu defterlere kaydolunurdu. Herhangi bir hadiseyi, şahadeti, ikrarı, hibeyi, nikâhı, mirası, resmiyete bağlanmak istenen bir hususu müracaat üzerine kadı siciline kaydedilirdi. Ayrıca devlet merkezinden gönderilen bütün yazılar doğruluğu kadı tarafından tetkik edildikten sonra sicile yazılırdı. Sicillere hükümet emirlerinden ve kadının şer'i, hukuki vazifesine ait davalarda verdiği hükümlerden başka, mahalli esnaf teşkilatına, belediye vaziyetine, ticaret hayatına, eşya fiyatlarına dair kayıtlarla birlikte, beylerbeyi veya valinin memlekete ait verdiği emirler de şer'iyye siciline kaydedilmekteydi. Defterler,

¹⁹ Halil Salihlioğlu, Ahkam, TDVİA, C.I., s. 551.

çoğunlukla bir yıl içinde cereyan eden olayları kapsar, bazen içlerinde daha önceden merkezden gelen fermanlar veya yerel yönetici tarafından çıkarılıp hâlâ yürürlükte olan kanunlar da yer alırdı.²⁰

Sicillerden ait oldukları bölgenin toplumsal ve etnik yapısı, nüfusu gibi bilgiler edinilebilir. Ayrıca nahiye, köy ve mahalle gibi yer adları da sicillerde çok fazla yer tutmaktadır. Kaydedilmiş her hükmün başında ilk önce olayın cereyan ettiği veya durumun var olduğu şehrin adı, ardından sırasıyla büyükten küçüğe doğru yönetim biriminin adı sıralanmaktaydı. Böylelikle yönetim biriminin idarî şemasının çıkarılabilmesi mümkün olmaktadır. Bunun yanında defterlerin peş peşe periyodlar halinde incelenmesi yer isimlerindeki değişimin farkına varılabildiğini sağlayabilir. Sivas kazasının şeriye sicillerinin önemli bir kısmının günümüze ulaşamaması ve çalışma açısından geç tarihte serinin başlaması bu kaynakların kullanımını kısıtlamıştır.

Temettuat Defterleri

Temettu vergisi, tüccar ve esnafın senelik kazançları üzerinden alınan vergiye verilen addır. 1839 yılında çıkarılan bir irade ile Tanzimat uygulamaları arasında Osmanlı Devleti genelinde bulunan ahalinin ismi, şöhreti, arazileri, hayvanları, tüccar ve esnafın ise yıllık gelirleri vb. bilgilerin bu deftere kaydedilmesi emredilmiştir. Bu kayıtlar üzerinden de temettu vergisi, sonraki adıyla “kazanç vergisi” alınmıştır. Osmanlı Arşivinde, Maliye Nezareti defterleri arasında yer alan temettuat defterleri, tahrir defterlerinde olduğu gibi vergi amaçlı tutulmuştur. Ülkenin tüm kaza, köy gibi yerleşim birimleri, hane esaslı üzerinden herkese ait şahsi mal varlığı, emlak, arazi, hayvanat, ürün vb. bilgiler kaydedilmiştir. Envanter niteliği taşıyan bu defterlerin, tasnifi ve kataloglanmasında o tarihlerdeki Osmanlı idari taksimatı esas alınmıştır. Temettuat defterleri 1840-1845 tarihleri arasında kayıt altına alınmış ve toplam 17.747 adettir. Tarihi coğrafya çalışmaları için de önemli bir kaynak serisi olan temettuat defterlerinde; şahsi bilgileri, vergiler, taşınır ve taşınmaz servetler, gelirler yer almaktadır. Temettuat defterleri, klasik dönemin tahrirlerine benzeyen, hatta bazı durumlarda onlardan daha ayrıntılı bilgi veren kaynaklardır. Ayrıntılı ve her merkez için hazırlandıklarından, tıpkı

²⁰ İzzet Sak, *10 Numaralı Konya Şer'iyye Sicili*, Konya, 2003, s. XXIX.

tahrir defterleri gibi istatistiki veri sağlarlar. Ama tahrirlere göre eksik bir yanları vardır ki, bu haliyle sadece tarihi coğrafyacıları değil bütün araştırmacıları kısıtlamaktadırlar. Bu da, söz konusu defterlerin, ülkenin büyük kısmı için 1840-1845 yılları arasında ve çoğunlukla bir defaya mahsus olarak hazırlanmış olmalarıdır. Bu defterler, nüfus defterleri ile birlikte ele alındığında, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki nüfus tahminleri üzerinde çeşitli değerlendirilmeler yapılmasına katkı sağlamaktadırlar.²¹

Salnameler

19. yüzyıl ortalarından itibaren tutulmaya başlanan salnameler, kelime manası olarak “yıllık” anlamına gelmekte ve ait oldukları vilayete bağlı kurumlar hakkında bilgi sunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin askerî, idarî, ekonomik ve siyasi teşekkülü hakkında bilgiler sunmaktadırlar.²²

Osmanlı Devleti'nde ilk salname, Hayrullah ve Ahmet Vefik Efendiler ile Ahmet Cevdet Paşa'nın çalışmaları neticesinde, 1846 senesinde ortaya çıkarıldı.²³ Salnamelerin ilk örneklerinde daha çok devletin genel ve geniş manada cereyan eden işlerine ağırlık verilmişti. 1867 yılında Vilayet Nizamnamesi'nin ilanı ile eyalet düzeninden vilayet düzenine geçilmiş ve salnamenin oluşturulduğu idari birim hakkında teferruatlı bilgiler sunulmaya başlanmıştır. Vilayet salnameleri bilhassa buradaki ele alınan konu açısından önemlidir. Çünkü bu kaynaklarda vilayet içerisinde cereyan eden her türlü sosyal, iktisadi ve idari meseleler ile yerleşimler hakkında bilgilere yer verilmiştir.

Haritalar

Topografya haritaları ve arşivde bulunan haritalardan elde edilen bilgiler, köylerin konumlarının ve isimlerinin tespiti açısından oldukça önemli bilgiler içerir. Bu nedenle söz konusu kaynaklardan azami şekilde istifade edilmiştir. Özellikle 1/25000 ölçekli haritalar bu konuda büyük miktarda veri sağlamıştır. Bu tez çalışmasında ana kaynak

²¹ Hüseyin Çınar, “Kaynaklar”, Tarihi Coğrafya, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, Osman Gümüşü, (Ed), Eskişehir, 2013. s. 125.

²² Bilgin Aydın, “Salname”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 10, MEB Yay., İstanbul, 1997, s. 134.

²³ Hasan Duman, “Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller”, *IRCICA*, İstanbul, 1991, s. 17.

olarak sivas NJ 37-1 250.000'lik Sivas paftası ve CBS haritalama programının veritabanında yer alan (67 adet) Türkiye haritaları kullanılmıştır.

Saha Araştırması ve Röportajlar

Saha araştırması arşiv belgelerinden elde edilen verilerin sağlamasının yapılması ve mevcut bilgilerdeki eksiklik veya hataların giderilmesinde faydalı oldu. Özellikle belgelerde adı geçen ancak tam olarak yeri tespit edilemeyen yerleşimlerin tespitinde saha çalışması oldukça verimli oldu. Belgelerde rastlanılmayan ancak köy içerisinde nesilden nesile aktarılan köyün kaynağı, dağılması veya ad değiştirmesine dair hikâyeler, bilimsel süzgeçten geçirilerek değerlendirildi.

Belgelerden elde edilen verilerle çıkarılan köy listeleri, bağlı bulundukları bir üst idari birim, var olduğu veya kaybolduğu döneme göre birbirinden farklı tasniflere tabi tutuldu. Ayrıca yer tespitini kolaylaştıracak “Maa”, Kurb-ı, Nezd-i”, “Komşu” ve benzeri ifadeler listelere not olarak düşüldü. Ardından 34 günlük Sivas saha araştırması ile listede yer alan köyler bulundukları yerde ziyaret edildi. Köyün yaşlıları başta olmak üzere yerleşimin geçmişine dair bilgi sahibi olduğu düşünülen kişilerle röportaj yapılarak eldeki verilerin doğruluğu teyit edilmeye çalışıldı. Söz konusu röportajlarda eldeki verilerle çelişen bilgiler ortaya çıktı ise bunların doğrulukları belgelere tekrar müracaat etmek suretiyle sorgulandı. Ziyaretler esnasında çeşme, temel taşı, han kalıntısı ve mezarlık gibi geçmişte yerleşim yeri bulunduğu dair iz ve işaret barındıran sahalarda yerinde incelendi. Ardından köy listeleri saha çalışması ile revize edilerek köylerin kaydedildiği listelere son hali verildi.

Amaç, Kapsam ve Yöntem

16. yüzyıl tahrir defterlerinde adı geçen, dönemin Sivas merkez kazasına bağlı ve nüfusa sahip yerleşmelerin devamlılık, değişim ve kayboluş miktar, oran, sebep ve neticelerinin analizi bu tez çalışmasının ana amacıdır. Bu temel amacın yanısıra 16. yüzyıl sonrasında yine Osmanlı resmi kayıtları temel alınarak 20. yüzyılın ortasına kadar olan dönemde yerleşimlerin yaşadığı kayboluş, kuruluş, nitelikte ve mekânda değişimi ele alınan diğer bir konudur. Çalışmada ayrıca, bu iki ayrı dönemlendirme temelinde,

dönemlerin farklılık ve benzerlikleri, günümüz yerleşim yapısı ile mukayesesine yer verilmiştir.

Çalışmanın zaman olarak kapsamı 16. Yüzyılın başından 20. Yüzyılın ortasına kadar olan dönemdir. Fiziksel mekân olarak Sivas'ın 16. Yüzyıl merkez kaza sınırları temel alınmıştır. Bu alan günümüz merkez kaza sınırlarının, küçük bir alanda ise il sınırının dışına taşmaktadır. Tokat'ın Yeşilyurt ilçesinin 260km²'lik kısmı çalışma alanının batı sınırını oluşturur. Kuzeyde yine Tokat sınırı bulunmaktadır. Bu sınır çizgisi günümüzde halen 16. yüzyıl Sivas-Tokat vilayet sınırını oluşturmaktadır. Doğuda Zara ilçe merkezini içine alan çalışma alanı, güneyde Kangal ve Altınyayla ilçe merkezlerini içine almaktadır.

Tez çalışmasında tümevarım takip edilen ana usüldür. 16. yüzyıl kaza sınırlarının orijinal tasarımının oluşturulması bu usule göre atılan ilk adımdır. Tahrir belgeleri temel alınarak hazırlanan köy listesi ile kazanın ulaştığı uç sınırlar belirlenmiştir. Ardından, yerleşimdeki devamlılığın incelenebilmesi için yukarıda sayılan ana kaynaklar taranılarak 50'şer yıllık dönemler halinde köy listeleri çıkarılmıştır. Ardından 16. yüzyıl köy listesi 1950'ye kadar olan dönemdeki köy listeleri ile karşılaştırılmış, kaybolan ve devam eden yerleşimler tespit edilmiştir. Bu düzenlemenin ardından belgelerin tutuluş doğasından kaynaklanan eksikliklerin ve muğlak noktaların kapatılması, kaybolan köylerin yerinde lokalizasyonu için saha çalışması gerçekleştirilmiştir. Saha içerisinde yer alan yaşayan köyler ziyaret edilerek belgelerden elde edilen ancak kuruluş-kayboluş mekanı tespit edilemeyen yerleşimler koordinatları ile elde hazır olan haritaya işaretlenmiştir. Bu esnada arşiv kaynaklarının yer işaret edişine dair bilgiler köyden elde edilen verilerle sağlama işlemine tabi tutulmuştur.

I. BÖLÜM:

OSMANLI ÖNCESİ VE OSMANLI KLASİK DÖNEMİNDE SİVAS'TA YERLEŞİM YAPISI

Anadolu'da ilk şehirlerin ortaya çıkışı genel olarak M.Ö. 3. bin yılın ikinci yarısı olarak gösterilmektedir. Ancak Göbeklitepe örneğinde olduğu üzere M.Ö. 9 bin yıllarını işaret eden, ince işçiliğe sahip tapınak türünde eserler de bulunabilmektedir. Bu nedenle kesin şekilde “bu coğrafyada iskân şu zamanda ortaya çıkmıştır” şeklinde bir ifadede bulunulamamaktadır. Eğer M.Ö. 9 binlerde günümüz koşullarında dahi karmaşık olarak nitelendirilebilecek bir eser var ise orada bir sosyal gelişmişlik aranmalıdır.²⁴ Sosyal gelişmişlik için, insanların toplu şekilde bir arada yaşaması, birlikte yaşam için mekân, mekân için iskân şartı vardır. İskân ise kademeli gelişen bir sistem olduğundan şehir veya tapınağı oluşturacak karmaşık bir sistemin mazisi olmalıdır. Bu nedenle Anadolu'nun belki M.Ö. 7 binleri geçen, kalıcı nitelikteki iskân merkezlerine ev sahipliği yapmış olması gerekir.²⁵ Bahsi geçen devirlerde iskânı devam ettiren temel itici faktörün tarım olduğu düşünüldüğünde, uzun süredir kırsal sahanın yerleşimlere ev sahipliği yaptığı bir coğrafyadan bahsedilmesi gerekir.

Anadolu'nun çoğu bölgesi için geçerli olabilecek bu çıkarım Sivas için de geçerlidir. Sivas şehrinin tam olarak ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak arkeolojinin sunduğu veriler ile sabit olarak bölgenin en az 4 bin yıllık sürekli bir yerleşim yeri olduğu hakkında genel kanaat bulunur.²⁶ Sivas platosunda gerçekleştirilmiş çeşitli saha çalışmalarında pek çok mağara ve höyük yerleşimi tespit edilmiştir. Kazılarda bol miktarda çömlek, mezarlık, evcil hayvan kemikleri ve diğer insan yaşamına kanıt olabilecek materyaller bulunmuştur.²⁷ Her ne

²⁴ Göbekli Tepe hakkında bkz. Klaus Schmidt, “A Preliminary Report on the 1995-1999 Excavations”, *Paléorient*, V 26, N. 1, 2000, s. 45-54; Sandra Scham, “The World's First Temple”, *Archaeology*, V. 61, November/December 2008, s. 22-27.

²⁵ E. B. Banning, “So Fair a House Göbekli Tepe and the Identification of Temples in the Pre-Pottery Neolithic of the Near East”, *Current Anthropology*, V. 52, N. 5, October 2011, s. 619-660.

²⁶ Burçin Erdoğan ve Mihriban Özbaşaran, “Salt in prehistoric Central Anatolia”, *Sel, Eau Et Forêt D'hier A Aujourd'hui*, Olivier Weller vd. (Ed.), Presses Universitaires De Franche Comte, 2008, s. 164.

²⁷ A.Tuba Ökse, “Ancient Mountain Routes Connecting Central Anatolia to the Upper Euphrates Region”, *Anatolian Studies*, V. 57, 2007, s. 40.

²⁸ Andreas Müller-Karpe, “Kuşaklı 1998 Yılı 6. Kazı Çalışmaları Hakkında Ön Rapor”, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Koray Olşen vd. (Ed), Ankara 1999, s. 319.

kadar ziraat için birinci derecede değerli topraklara sahip olmasa da antik çağlardan günümüze, Anadolu üzerinde transit ticaretin gerçekleştiği yol üzerinde bulunması ve hayvan bakımı için gerekli olan geniş düzlüklere sahip olması Sivas'ı yerleşim için elverişli hale getirdi. Nitekim hem günümüzde hem de geçmişte Sivas ağırlıklı olarak hayvancılık faaliyetinin yoğun olarak gerçekleştirildiği bir sahadır.²⁸

Yapılmış bazı araştırmalar neticesinde, Sivas'ta 75 merkezde Kalkolitik Çağ yerleşmesine rastlanılmıştır. Bu yerleşmeler genel olarak küçük boyutluydu ve birbirlerine oldukça yakın mesafelerde yer almaktaydılar. Bölgede, üzerinde Erken Tunç Çağı'na tarihlenen seramik parçaları bulunan 154 merkez tespit edilmiştir. Kalkolitik Çağ yerleşimlerinde olduğu gibi Erken Tunç Çağı merkezlerinin de birbirlerine yakın oldukları gözlemlenmiştir. Orta Tunç Çağı'ndaki 48 merkezden 40 tanesinin Erken Tunç Çağı'ndan beri iskân edilmesi bölgede yerleşimin devamlılığının olduğunu göstermektedir.²⁹ Sivas sahasının ilk çağlarda, höyük tipi toplu yerleşim tipinin yaygın olduğu görülür. Şarkışla civarındaki neolitik döneme ait Pıdır Höyük'te ağaç kazıklar üstüne yapılan göl evleri tarzı mesken tipinin olduğu tespit edilmiştir. Kalkolitik dönem Kangal ilçesi Kültepe ve Tepecik höyük, temelsiz kerpiç yapı tarzında evler bulunmuştur.³⁰ Tuba Ökse'nin gerçekleştirdiği Hitit öncesi bir döneme işaret eden saha çalışması neticesinde erken bronz devrinde Sivas'ta var olan yerleşmelerin üçte ikisi platoda, üçte biri ise düzlüklerdedir. Platoda olanların %82'si tepe üstünde, %18'i yamaçlardadır. Ve anketlenen yerleşmelerin %73'ü küçük boyutludur. Siteler arasındaki mesafe 1,5 ila 10 kilometre arasında değişmekte ve yerleşmeler bağımsız küçük birimler gibi görünmekte olup hiyerarşik bir düzene rastlanılamamıştır. Ancak bu yerleşmeler farklı zamanlarda değil, sahada, aynı zaman diliminde mevcut iseler, daha büyük bir sistemin parçaları olma ihtimalleri de bulunur. Bu yerleşmelerin çoğu M.Ö. III. Binyılın ikinci yarısında çobanlığın baskın hale gelmesi ile birlikte terkedilmişlerdi. Bu itibarla Anadolu'da ilk şehirlerin ortaya çıkış dönemine tekabül eden bir zamanda bu yerleşme yerleri kaybolmuştur. Bu kayboluşta son buzul çağının sona ermesi ile birlikte Anadolu

²⁸ John M. Marston, "Agricultural Strategies and Political Economy in Ancient Anatolia", *American Journal of Archaeology*, V 116, N. 3, July 2012, p. 387.

²⁹ A. Tuba Ökse, "Sivas'ta Hitit Çağı Öncesi Yerleşim Sistemlerinde Devamlılık ve Değişim", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 22, S. 1, 2005, s. 66-70.

³⁰ Bekir Parlak, "Tarihi Perspektifte Anadolu'nun İdaresinde Sivas'ın Yeri ve Önemi Üzerine Yöneltilen Bir Analiz", *Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu Bildirileri, Basılmış Bildiri Kitabı*, Sivas, 2003, s. 224.

Platosu'nun kuraklaşması ile ziraatın devam ettirilememesi ve çobanlığın daha makul hale gelmesi arasında bir bağlantı kurulabilir mi, bu konu araştırılmalıdır.³¹ Nitekim büyük siyasi teşekküller varlıklarının devamı için sistemli, devamlı ve düzenli bir gelir kaynağına ihtiyaç duyarlar. Bu nedenle Mezopotamya'da Sümerler sulama kanalları inşa etmişlerdi.³² Benzer şekilde Anadolu'da da ilk siyasi teşekkül olan Hititlerin bir zirai sistem geliştirme zorunluluğu olduğu fikri mecburidir.

1.1. Hitit Dönemi

M.Ö. 2000-1200 yılları arasında Sivas'ı da içine alan bir sahayı idare eden Hititler o dönem için gelişmiş bir yerleşim düzenine sahiptiler.³³ Hitit dönemi Sivas bölgesinde yerleşim yapısı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Yazılı kaynağın az olması ve verilerin çoğunun sahadan elde edilebilen numunelerden sağlanması, yerleşim hususunda bilginin en tutarlı tahmine dayanması neticesini doğurur. Hitit dönemi Sivas'ta yerleşim denildiğinde ilk akla gelen ve en çok incelenen muhit, dini kült merkezi olan Sarissa-Kuşaklı'dır.³⁴ Yapı ağır şekilde surlarla çevrili ve tepe üstünde konumludur. Yaklaşık 3 kilometre mesafede Kuşaklı Höyük yerleşimi bulunur. Hitit coğrafyasında, 1 hektardan 180 hektara kadar sahayı kaplayabilen küçük köyler, kasabalar, Sivas'a yakın konumda bulunan Hattuşa gibi, merkez konumda bulunan şehirler mevcuttu. Sarissa gibi merkezler ise 7-10 hektar arasında bir sahayı kaplayan bölgesel idare merkezi tipini temsil ederdi.³⁵ Hattuşa gibi merkezlerin nüfusunun 15-20 bin arasında olduğu tahmin edilir. Sivas bölgesinde ise büyük, küçük ve orta boyutta 3 basamaklı bir yerleşme tipi söz konusudur. Bu yerleşmeler Kızılırmak vadisi, Yıldız ve Altınyayla bölgesinde teşhis edildi. Balıklıtohma, bölgesinde yer alan Kel Osman Ağılı, Aşağı Kalaca ve Havuz adlı muhitlerin her birinde büyük kasabalar tespit edildi ki aralarındaki yaklaşık mesafe 20 kilometredir.³⁶ Kuşaklı'daki göl tabanı kalıntılarından hareketle tahıl yalnızca suyun var

³¹ Tuba Ökse, "Early Bronze Age Settlement Pattern and Cultural Structure of the Sivas Region", s. 3-9.

³² Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, Kabalcı Yayınevi, Hamide Koyukan (Çev), İstanbul 1999, s. 311.

³³ Gregory Mc Mahon, "The History of the Hittites", *Biblical Archaeologist*, June/September 1989, s. 62-77.

³⁴ Claudia Glatz, "Bearing the Marks of Control? Reassessing Pot Marks in Late Bronze Age Anatolia", *American Journal of Archaeology*, V. 116, N. 1, January 2012, s. 13

³⁵ Glatz, a.g.m., s. 12.

³⁶ Roslyn Sorenseni, *Rural Adminisstration in Hittite Anatolia*, Master Thesis, The Graduate School of Economics and Social Sciences of İhsan Doğramacı Bilkent University, Ankara, May, 2019, s. 35.

olduğu düz vadi tabanlarında yetiştirilmekte, tarıma uygun olmayan sahalarda ise hayvancılık yapıldı. Polen analizinden çıkan tahlile göre sahada M.Ö. 1600 yılına kadar çam, M.Ö. 1400 yılına kadar da meşe ve fındık mevcuttu, ancak bu dönemlerden sonra otlatma ve ağaçların kesimi ile açık mera sahası hâkim hale geldi. Polen analizine göre ormanlık alanlar yerleşimlerin yakınındaydı ve Hitit ekonomisi için mühimdi.³⁷ Tıpkı Sarissa’da olduğu üzere Hititler’in diğer eyaletlerinden olan Paphlagonia ve Tarhuntassa’da da kale tipi yerleşimler sık görülmekte idi. Ve geç Bronz çağında küçük ölçekli kırsal yerleşimler yoktu.³⁸ Tarhuntassa eyaletinde imparatorluk döneminde refah neticesinde ovalara yayılan höyük yerleşimleri, bu dönemin sonundaki istikrarsızlık neticesinde dağlık sahalara yayıldı.³⁹

1.2. Roma Dönemi

Roma döneminden önce Sivas şehir merkezinin şu anki konumunda olup olmadığı konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Sivas’ın bulunduğu yerde daha sonra şehre dönüşecek olan Kaberia adında bir kale bulunduğu rivayet edilir. VI. Mithrades buraya bir saray yapmıştı. Mithrades’i yenen Romalı Pompeius ise Şehre Diopolis adını verdi.⁴⁰ Bu dönemde şehirlerin varlığı kadar kırsal sahanın da işletilip yerleşimlerin oluşturulduğu bilinmektedir. Roma döneminde Sivas’ı içine alan Galatia-Kapadokya bölgesindeki arazi kullanımı hakkında çok az bilgi bulunur. Tarım miktar ve verimi bölgeden bölgeye değişmekle birlikte en azından Roma’nın cumhuriyet döneminde, merkez Anadolu tatmin edici derecede tahıl üretimine sahipti.⁴¹ Sivas ilinde 65 adet Helen ve Roma yerleşimini saha çalışması ile inceleyen Zafer Korkmaz’ın tespiti düz yerleşimlerin alanda hâkim olduğudur. Ardından kale ve höyük tipi yerleşimler gelir. İlçeler bazında Gemerek, Şarkışla, Kangal, Yıldızeli, Zara ve İmranlı ilçelerinde düz yerleşimler, Gürün ilçesinde höyük yerleşimi, Altınyayla, Şarkışla ve Gemerek

³⁷ Sorenseni, A.g.t., s, 44-45.

³⁸ Glatz, a.g.m., s. 56.

³⁹ Güngör Karauğuz ve Koray Özcan, “Hitit İmparatorluk Döneminde Anadolu Yerleşme Sistemine İlişkin Hipotetik Yaklaşımlar "Tarhuntassa Eyaleti Yerleşme Sistemi", *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici*, XLIX, VI Congresso Internazionale di Ittitologia, Konya, s. 470.

⁴⁰ Rıdvan Nafiz ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Sivas Şehri*, Seyran Yayınları, Sivas, 2005. s.18.

⁴¹ Julian Bennet, “Agricultural Strategies and The Roman Military İn Central Anatolia During The Early Imperial Period”, *OLBA XXI*, 2013, s. 325.

ilçelerinde kale yerleşimi daha yaygındı.⁴² Bahsi geçen dönemde yerleşim için en popüler bölge Kızılırmak'ın geniş bir daire oluşturduğu Gemerek ve Şarkışla'dır. Benzeri durum demir çağında da mevcuttur.⁴³

Merkez Sivas'ta yer alan bazı höyükler ise; Bingöl Köyü Ziyaret Tepesi, Karayün Höyüğü, Kolluca Höyüğü, Gazi Köyü Han Tepesi, Tavra Deresi Köroğlu Mağaraları, Doğanca Kasabası Kaleboynu Mevkii, Pirkinik Köyü Kültepe Höyüğü, Yakupoğlu Köyü Kale Tepesi Mevkii, Harmancık Köyü Hevük Kalesi, Arpa Köyü Sırt Mevkii, Güngören Kalesi, Kabasakal Kavlak Mevkii, Akçamescit Köyü Üzerlik mevkii olarak sıralanabilir. Höyükler merkez ve Gürün ilçelerinde yoğunlaşmıştır. Bu yerleşmelerin küçük ölçekli olmalarına sebep, sahanın tarıma uygun geniş alanlar ve rahat ulaşım imkânından yoksun olmasıdır.⁴⁴

1.3. Bizans Dönemi

Kırsal ve şehrsel gelişim açısından göreceli olarak başarılı sayılabilecek Roma döneminin ardından Bizans yönetimi altında Anadolu giderek gerilemeye başladı. İskender'den sonra ve Roma hâkimiyeti sırasında, Anadolu'nun geniş ölçüde şehirleştirdiği görülmektedir. Orta Bizans devrinde bu şehirlerin ortadan kalktığı söylenemez. Fakat Bizans hâkimiyetinin sonlarında, özellikle Orta ve Doğu Anadolu'da aynı yoğunluk kalmamıştır. Muhtemelen Tema sistemi de, şehirlerden çok müstahkem mevkilerin, kalelerin yaşamasına elverişlidir ve bu koşulları oluşturan etken de İstanbul'un politik nüfuzunun artık zayıflamasıydı.⁴⁵ Anadolu'da Bizans nüfuzunun azalmasında 7. ve 8. yüzyıllarda gerçekleşen Pers ve Arap istilalarının refah dönemini sona erdirmesi etkili oldu. Anadolu, 9. yüzyılın ortalarına kadar sürecek olan belirsizlik sürecinin içerisine girdi. Şehirler yok oldu ve kırsal alanda kaleler ve küçük kasabalar dışında neredeyse yerleşim kalmadı. 2 yüzyıl boyunca Anadolu'yu tahrip eden Araplar burada belki

⁴² Zafer Korkmaz, *Sivas İli Helenistik-Roma Seramiği Işığında Yerleşim Şeması*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003, s.16

⁴³ Korkmaz, a.g.t., s. 21.

⁴⁴ Korkmaz, a.g.t., s. 26.

⁴⁵ Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri: Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler." *Vakıflar Dergisi*, S, 7, 1968, s. 53.

Persler'den daha etkilidir.⁴⁶ Anadolu'da 7. yüzyıla tarihlenen kazılarda, kale korumasına alınmış yerleşmelerin haricinde neredeyse yapı yoktur.⁴⁷ 610'lardan sonra Anadolu daimi olarak yüz yıl boyunca Arap ve Pers istilalarına uğradı ve para ile olan değişim Anadolu'nun çok içlerine ulaşamadı. 7. yüzyıldan önce birinci derecede askeri sistem olarak alınan tema sistemi içerisinde imparatorluk zengindi, ancak Anadolu platosu küresel olarak fakir ve para dolaşımı yönü ile merkezilikten yoksundu.⁴⁸ Sivas'ın da içerisinde bulunduğu Armeniakon Thema'sında yerleşmeler o kadar dağınık ve küçüktü ki ekonomik manada şehirleşmeyi temsil edemezlerdi ve bu nedenle genellikle politik veya askeri merkez olarak işlev sağladıkları düşünülür.⁴⁹ 700 yılına kadar olan sürede 550-600 yıllarına nazaran Anadolu'da kırsal yerleşim sayısı %80 oranında geriledi. Bunun arkasındaki neden sadece Anadolu'da var olan savaş durumu olamazdı. Muhtemel sebeplerden diğeri Anadolu'daki Bizans şehirlerinin kırsal alanla olan ticari ilişkilerde verimsiz bir merkez olmasından kaynaklanabilir. Veya kırsal ile şehir arasındaki bağlantıyı sağlayan mikro bölgelerin sistematik olarak çöküşü kırsal-şehir etkileşimini zor hale getirmiş olabilir.⁵⁰ Diğer bir teoriye göre Anadolu'da kırsal yerleşmede herhangi bir değişiklik olmadı ancak şehirler kasta seviyesine belki daha da küçülerek köy kademesine kadar düştüler.⁵¹

Sivas, Bizans'ın Kapadokya Eyaleti'nin merkeziydi.⁵² Bu eyalet Bizans için çoğu zaman savaş bölgesi konumunda oldu. Bizans'ın kudretli imparatoru Basile II. ise şark hudutlarını emniyete almak ve İslam ülkelerine doğru siyasetiyle küçük Ermeni krallık ve prensliklerini kaldırarak mühim bir Ermeni nüfusunu Orta Anadolu'ya ve Sivas'a nakletmiş; Bizans sınırlarını Azerbaycan ve Kafkasya'ya kadar uzatmıştı. Bu durum Selçuklular ile Bizanslıları komşu yapıyor ve karşılaştırıyordu⁵³

⁴⁶ Clive Foss, "The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity", *The English Historical Review*, V. 90, N. 357 Oct., 1975, Oxford University Press, s. 721.

⁴⁷ Chris Wickham, *Framing the Early Middle A.g.e., s: Europe and the Mediterranean, 400-800*, Oxford University Press, 2005. ProQuest Ebook Central, s. 114.

⁴⁸ Wickham, *a.g.e.*, s. 101.

⁴⁹ Wickham, *a.g.e.*, s.30.

⁵⁰ Wickham, *a.g.e.*, s. 102.

⁵¹ Hannelore Vanhaverbeke v.d , "What Happened After The 7th Century A.D.? A Different Perspective on Post-Roman Rural Anatolia", *Archeology Of the Countryside*, S. 113, 2009 Medieval Anatolia, s. 177.

⁵² Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I. Cilt, TTK yayınları, Ankara 2013, s.15

⁵³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1999, s. 120-12.

1.4. Anadolu'ya İlk Türk Akınları ve Anadolu Selçukluları Dönemi

Selçukluların Bizans'tan yerleşim yönü ile tenhalaşmış bir Anadolu aldıkları genel kanaattir. Selçuklu akınlarının sistematik hale gelişi ve bundan önceki Türk akınlarının yolu açmasıyla Anadolu'da ilerleyiş kolay hale gelmiştir. Üstelik Bizans döneminde yerleşim bahsinde belirtildiği üzere 7 ve 8. yüzyıllardaki Müslüman Arap fetihleri ve ardından gelen iç ve dış etkenler ile Anadolu kırsal yerleşimi neredeyse yok olmuş, geri kalanlar kaleleşmiş, şehirler de küçülerek kasaba seviyesine inmişti. E. Kirsten, Roma Dönemi "polis"inin, Bizans döneminde askeri silahlı bir topluluk olan kasta'ya dönüşerek, boyutlarının küçüldüğünden, ülkedeki insanlar ve ticaret merkezleri için bir sığınak işlevi kazandığından ve özellikle 1204 Latin işgali sonrasında da küçük köylerle çevrelenmiş kale-kentler haline geldiğinden söz eder.⁵⁴ Müstahkem kalelere ve surlarla çevrili kasabalara sığınan Rumlar ve Ermenilerin haricinde Anadolu'da neredeyse nüfus kalmamıştır.⁵⁵ Buradan anlaşıldığı kadarı ile o dönem Anadolu'sunda asıl mesele güvenlik kaygısıdır. Bizans'ın dış istilalara karşı mantıklı ve düzenli refleks geliştiremeyerek, güvenliğin maliyetini özellikle kırsal alandaki halkın üzerine yüklemesi, Tema sisteminin çökerek yerleşimlerin sağlığını kaybetmesine neden oldu.⁵⁶

Türklerin Anadolu'ya girişinde karşılaştıkları genel sahne buydu. Türklerin sızması karşısında, geriye kalmış köylerin bir kısım halkının şehirlere kaçmış olması, şehir halkının da daha batıdaki bölgelere gitmek için yerlerini terk etmiş olmaları normaldir.⁵⁷ Türkler tarafında meydana gelen gelişimi ise Barkan, daha Selçuklular zamanında Anadolu yayılımında, batıya doğru devam eden büyük Türk muhaceretinde sistemli bir usulünün takibi olarak açıklar.⁵⁸ Ancak Anadolu'da erken Türk yayılmasının siyasal parçalanmışlığına ya da çok parçalı siyasal örgütlenmelerden oluşmasına dayalı

⁵⁴ E. Kirsten, "Die Byzantinischen Stadt", *Berichte zum XI. Internationale Byzantinisten Kongress*. C. H. Beck (Ed), München, 1958, s. 19.

⁵⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, s. 135.

⁵⁶ Yücel Öztürk, "Tımar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı İle Mukayesesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 31, s. 193.

⁵⁷ Doğan Kuban, a.g.m., s. 58.

⁵⁸ Ömer Lütfi Barkan, "İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri", *Türkler*, C. 9, Hasan Celal Güzel (ed), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 136.

olarak, Türkler merkezi bir egemen güç denetiminde sistemli bir kolonizasyon süreci gerçekleştirmemişti. Anadolu’da Türk siyasal birliği 12. yüzyılda Sultan II. Kılıç Aslan tarafından Selçuklu egemenliği altında kuruldu. Türk yerleşmesinde organizasyonun asıl gelişmesinin bu tarihten itibaren gerçekleştiği söylenilebilir.⁵⁹

Bazı Batılı tarihçilere göre Anadolu’ya gelen Türkler tamamen yerleşik hayat kültüründen yoksundurlar. Bu tamamen hatalı bir görüştür. Çünkü gelen göçmen kitlesi Büyük Selçuklu Devleti gibi yerleşik sistemi tam olarak uygulayan, hatta İslam dininin kabulünden önce de yerleşik hayatla tanışmış bir halk kitlesinden gelmekteydi.⁶⁰ İran üzerinden Anadolu’ya gelen Türkler, İran medeniyeti ile uzun süre ilişki içerisinde olmaları vasıtasıyla da oradaki devlet düzenine dair bilgileri elde ettiler. Bu nedenle Anadolu’ya girdiklerinde Bizans’ın toplum yapısına yabancı değillerdi.⁶¹ Ayrıca Gazneniler’in de Selçuklular üzerinde devlet teşkilatı konusunda mühim tesirleri vardı.⁶² Bu birikim kalıcı yerleşmelerin oluşturulmasının temelini sağladı. Anadolu Selçuklu Devleti yönetim sistemi; siyasal açıdan Bizans-Selçuklu ikili siyasal yapısı; sosyal ve kültürel açıdan göçebe-yerleşik ikili yaşam biçimi; ekonomik açıdan milletlerarası ticaret potansiyeli ve yönetsel açıdan farklı etnik ve dini unsurlara dayalı olarak aşiretler konfederasyonu niteliğinde bir devlet ya da yönetim yapısına dayalı olarak örgütlenmiştir. Başka bir ifadeyle; ancak 13. yüzyıldan itibaren kurumsallaşma ve örgütlenme sürecini tamamlayabilen Selçuklular, diğer ortaçağ devletlerinden ya da Danişmend gibi Anadolu-Türk devletlerinden farklı olarak, Orta Asya kültür temeli üzerinde, İran-İslâm gelenekleri ve Anadolu-Bizans medeniyet kurumlarının sentezinden oluşan tamamen merkezi idareye dayalı bir yönetim sistemi kurmuşlardı.⁶³

Bu sistemin oturmasından önce Anadolu’ya gelen ilk Türkler öncelikle Kızılırmak çevresindeki boz alanı yerleşmeye ve yaşayış tarzlarına uygun gördüler. Özellikle Arap akınları sırasında neredeyse tamamen boşalan Orta Anadolu’daki harabe köylere yerleşen Türkler tarafından bu yerleşmeler yeniden kurulduğu için adları Türkçe oldu. Türkler

⁵⁹ Koray Özcan, “Anadolu’da Selçuklu Kentler Sistemi ve Mekânsal Kademelenme”, *METU, JFA*, /2 C. 23, S. 2, 2006, s. 47.

⁶⁰ Bkz; Mustafa Demir, “Türk-İslam Medeniyetinde Şehirleşme”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, C. 16, S. 1, 2003, ss. 156-165.

⁶¹ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2012, s. 98.

⁶² İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 143.

⁶³ Koray Özcan, *a.g.m.*, s. 31.

Anadolu'nun kendilerine açılışı evresinde ilk yerleşim sahalarından olan Sivas'a yerleştiklerinde şehrin adını değiştirmediler.⁶⁴ Ancak, Selçuklular'ın kurdukları köylerin isimlerinin büyük kısmı Türkçe'dir.⁶⁵ Eski ama mamur olmayan köylere Selçuki döneminde yerleşen Türkler, köy adını vererek sonuna viran ya da ören eklerini getirerek köy adı türettiler.⁶⁶

Türklerin Anadolu'da yayılışı şehrsel ve kırsal olarak ayrılabilir. Anadolu şehrinin Türkleşmesinin üç cephesi vardır: Eski şehirlerin gelişmesi ve yeni bir şehir şeklinin doğuşu; yeni şehirlerin kurulması veya meydana gelişi; göçebelerin şehirli oluşu. Yeni fethedilmiş bir şehre bir emir veya komutan, vali atanıyordu. Sultan oraya hemen bir kaç idare adamı yolluyordu. Antalya Türkler tarafından fethedildiğinde Sultan önce Mübarizeddin Uzunkaş'ı vali olarak atadı, ardından bir kadı, bir kâtip, bir müezzin bir de imam gönderdi. Ayrıca bir mihrap ve minber yapılmasını da emretti. Şehir duvarları tamir edilmiş, ele geçen mallardan bir kısmı dinî yapıların yapılması için ayrılmıştı. Yeni Türk şehrinin ilk sakinleri askerler arasındaki ikta sahipleri idi. Fethin sağlamlaştırılmasından sonra, orduyla beraber dolaşan dervişler, halkın bir kısmı, tüccarlar, başka bölgelerden özel olarak getirilenler, yeni şehirlere yerleşiyorlardı. Şehirde kalan Hristiyan halk cizye ödeyerek yeni koşullara uymaya çalışıyordu. Aksarayı, 13. yüzyıl sonunda, devletin gelirleri arasında cizyenin halâ büyük bir pay tuttuğunu yazmaktadır.⁶⁷ Buna dayanılarak Gayrimüslim tebaanın Türkler ile yaşama konusunda herhangi bir sorun yaşamadığı ve eski yerlerinde rahatça hayatlarını sürdürdükleri kanısına ulaşılır.

Şehir, Selçuklu idârî biriminin en belirgin yönüdür. Bu özelliği nedeniyle idari birimin de merkezi konumundadır. Farsça kökenli olan şehir kelimesinde aynı zamanda bir idari çevre anlamı da bulunur. Şehrin, çevrenin idari merkezi oluşu, tanımlanmasında en önemli yöndür. Böylece üretime dayalı iskân yerlerinden idareci ve askerlerin burada

⁶⁴ Yinanç, *a.g.e.*, s.135-138.

⁶⁵ Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları'nın Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, IQ yayınları, İstanbul 2004, s.156.

⁶⁶ Baykara, *a.g.e.*, s. 157.

⁶⁷ Doğan Kuban, *a.g.m.*, s. 58.

ikametiyle ayırır. Bu görevliler gıda ile ilgili üretime katılmaları söz konusu olmayıp, sadece tüketici olduklarından, o iskân yerinin gelişmesinde de etkileri bulunmaktadır.⁶⁸

Anadolu coğrafyasına gelen Türkler'in henüz göçebe yaşam geleneğinden tam olarak kurtulmamış ve İslamlaşma sürecinin de Orta Asya Türk kültür ve medeni değerlerinin yerini tamamen almamış idiler. Başka bir deyişle; Türkler bu dönemde ne tam anlamıyla İslamlaşmış, ne de Orta Asya geleneksel yaşam biçimlerinden tam olarak kurtulmuşlardır. Nitekim yerleşik ya da yarı göçebe Türkler süreç içinde çiftçi sınıfı olarak köylere ya da asker ve tüccar ve zanaatkar sınıflar olarak kentlere yerleşerek kentlileşmiş ve İran-İslâm kültür ve medeniyeti etkisine girmişlerdir.⁶⁹ Selçuklu Sultanı II. Kılıç Aslan (1156-1192) döneminde, özellikle 12. yüzyılın son yarısından itibaren, Anadolu'nun çeşitli yörelerinde dağılmış olarak hüküm süren Türk devletlerinin ve göçebe Türkmen aşiretlerinin Selçuklu egemenliği altında birleştirilerek Türk siyasal birliğinin kurulması ve Anadolu'da Türk-İslâm kolonizasyon sürecinin başlamasıyla sonuçlandı.⁷⁰ Göçebeler veya köylüler şehirlere yerleştikleri zaman, şehrin ortasında değil, çevresinde, şehir duvarlarının dışında, arabaları, hayvanlarıyla beraber yerleşiyorlardı. Çünkü göçebe karakterli bu insanlar, yoğun bir şehir içi atmosferinde yaşayamazlardı. Böylece kademeli şekilde şehrin etrafında dış mahalle silsilesi oluşarak, zaman içerisinde şehirle birleşiyorlardı. Bir süre sonra, şehir, var olan surların dışına taşarak genişliyordu.⁷¹ Yeni yerleşenler, şehir çevresinde yarı göçebe bir düzende ağaçlar, meyve bahçeleri, ağıl ve ahırlar arasında doğaya daha yakın bir çevre oluşturdular. Zamanla fiziki çevreleri daha fazla şehir karakterine bürününce, kırsal yerleşmenin özellikleri kısmen, ortadan kalktı, bahçeler küçüldü. Bununla beraber, Anadolu evi bahçe ve yeşili asla bırakmamış, tam şehirli bir çehreye kavuşmamıştır. Geçmişte gözlemlenen bu gelişmenin benzeri, günümüzde büyük şehirler çevresinde tekrar etmektedir. Anadolu köylüleri aynı şekilde şehirli olmaktadır.⁷²

⁶⁸ Tuncer Baykara, "Türkiye Selçukluları'nda İdari Birim ve Bununla İlgili Meseleler", *Vakıflar Dergisi*, S. 19, 1985, s. 52.

⁶⁹ Özcan, a.g.m., s. 23.

⁷⁰ Özcan, a.g.m., s. 24.

⁷¹ Kuban, a.g.m., s. 62.

⁷² Kuban, a.g.m., s. 62.

Anadolu'nun Türk-İslâm kolonizasyon sürecinin, fethedilen kentlerde asker ya da yönetici sınıflar olarak yerleşen Türkler ile süreç içinde zanaatkâr ve tüccar ya da dini sınıflar olarak kentlere yerleşen Türkler olmak üzere iki farklı sosyal ve kültürel aşamada gerçekleştiği görülmektedir. Bunun temel nedeni; kentlerdeki zanaat faaliyetlerinin Hristiyan Rum ya da Ermeni nüfusun elinde olması ve Selçuklu sultanlarının yabancı tüccarlara verdiği imtiyazlar ile temelde göçebe karakterli Türk nüfusunun kent yaşamına süreç içinde alışmasına dayalı olarak kentlerde henüz demografik olarak üstünlük sağlayamamış olmasıdır.⁷³ 13. yüzyıl ortasında Anadolu'yu kateden Rahip Rubruck, Selçuklu başkenti Konya'da yerleşmiş Cenevizli ve Venedikli iki tüccarın Anadolu şaplarının tekeli elinde bulundurduğunu, Erzincan başta olmak üzere Doğu Anadolu kentlerinin tamamen Hristiyan Rum, Ermeni ve Gürcülerden oluştuğunu ve Anadolu'da nüfus bakımından Hristiyan-Rum ve Ermenilerin egemen olduğunu söyleyerek, Müslümanların ülke nüfusunun onda biri bile olmadığını kaydetmektedir.⁷⁴ Rubruck'un sunduğu bilgilerin kısmen hatalı olduğunu söylemek mümkündür. 13. yüzyılın sonlarında İç Anadolu'nun Ankara, Kırşehir, Konya, Niğde, Aksaray, Amasya, Tokat, Sivas ve Kayseri şehirlerine yakın bölgelerde, yerleşik hayata geçen Türkmenler'in köy nüfusuna dâhil olduklarını, bunların toplam nüfus içerisindeki yerinin şehirler hariç % 35 civarına yükseldiğini ifade etmek mümkündür. Bu konuda, aynı yüzyılın başından itibaren sağlanan göreceli güven ve siyasi istikrarın rolü de büyüktü.⁷⁵ Seyyah Ibn-i Batuta Anadolu kentlerinde üretim faaliyetlerinin ahi örgütleri elinde olduğunu ve kırsal alanlarda çok sayıda ahi zaviyeleri bulunduğunu kaydeder. 14-15. yüzyıllarda Samsun limanından Anadolu'ya giren Alman hacıların seyahat anılarında, Karadeniz kıyısındaki Samsun kentinin bir Türk kenti olarak tanımlanması ve Akdeniz kıyısındaki Antalya kentinin nüfusunun Hristiyan, Yahudi ve Türklerden oluştuğundan ve kentte çok sayıda Hristiyan tüccarın varlığından bahsedilmesi, Türklerin Anadolu kentlerinde egemen etnik unsur olmasının belirli bir süreç içinde gerçekleştiğini ortaya koyar.⁷⁶

⁷³ Özcan, a.g.m., s.28.

⁷⁴ Özcan, a.g.m., s.28.

⁷⁵ Yunus Koç, "Anadolu Selçukluları Döneminde Türkiye'de Yerleşme ve Nüfus", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, C. I, Ahmet Yaşar Ocak (Ed), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 2006, s. 248.

⁷⁶ Özcan, a.g.m., s.29.

Anadolu Türk şehirlerinin kuruluş ve gelişmesinde, halkın dinî inançlarının temsilcisi olan dervişlerin, gelişme mekânı ile yakın ilgisi olmuştur. Wittek, Köprülü ve diğerleri, Anadolu fethinde Gazilerin, Abdalların, bir başka deyimle Horasan erenlerinin önemli bir rolü olduğunu gösterdiler. Osmanlıların erken devirlerinde, derviş zaviyelerinin birçok köyün çekirdeğini oluşturduğunu ve bu dervişlerin kolonizatör olarak önemini, Barkan zengin belgelerle belirtmiştir. Şehirlerde bir şeyhin zaviyesi etrafında meydana gelen mahallelerin çokluğu, zaviye adıyla anılan sayısız mahalleden anlaşılmaktadır. Osmanlılar Erzurum’u ele geçirdikleri zaman, şehrin on iki mahallesinden dokuzunun adı bir zaviyeye tekabül etmekteydi. Sultan şehrin nüfusunu arttırmak için, şeyhlerin ailelerine tımarlar dağıttı. Bu örnek geç devirden olmakla beraber, vakıfla beraber kurulan bir zaviyeye ait örnekler erken devirlerde de çoktur. Ve şehirlere nüfus çekmenin normal bir yolu idi. Burada şeyh ve dervişler, yeni toplumun göçebeleri yerleştirme gayretinin temsilcisi olarak görülüyor. Ahiler ve dervişler yerleşme sürecini göçebeliğe karşı koruyan elemanlar oluyor. Elde bulunan belgeler zaviyelerin tesisi ve sonradan yerleşmelerin çekirdeği haline gelmeleri hakkında çok aydınlatıcıdır. Harpçi dervişler ve onları takip edenler, batıya akının öncülerini teşkil ettiler. Zaviyeler başlangıçta ribatların vazifesini gördü. Bu yerleşimler sınırın ötesine akının basamakları oldukları gibi, yolcular için yatacak ve yiyecek temin ediyorlardı. Bunları bizzat dervişler, ya da, bazı özel imtiyazlarla, sultan ve emirler tesis ediyorlardı. Birçok belgede bu yerleşimlerin fonksiyonunun “ayende ve revendeye hizmet (gelip geçen misafire ikram)” olduğu açıkça ifade edildi.⁷⁷

Anadolu’da şehirleşme karışıklık zamanlarında bile tamamen durmamıştır. Bir inhitat devri olan 14. asırda bile Sivas’ın 120.000 nüfusa sahip olduğu kaydedilmiştir. Büyük şehirlerde Lâtinlere, Yahudilere, İranlılara, Araplara ve yabancı Türklere (meselâ İdil Bulgarlarına) ait koloniler ve onlara mahsus hanlar ve mahalleler vardı. Lâtinlerin Konya, Sivas ve sahil şehirlerinde teşekkül eden konsoloslukları da bu kolonilerin işlerine ve dâvalarına bakarlardı.⁷⁸

⁷⁷ Kuban, a.g.m., s. 60.

⁷⁸ Turan, a.g.e., s. 358-359.

Sivas hastane ve medreseleri o zamanın başlıca kültür yuvaları idi. Şehirde pek çok hayır müesseseleri vardı. Her tarafta imaret, zaviye, hanegah, cami, mescit, mektep, hamam, çeşme ve su sarnıçları vücuda getirilmişti. İkinci Kılıç Arslan memleketi oğulları arasında taksim edince Sivas Kutbeddin Melik Şahin'in merkezi olmuştu. I. İzzeddin Keykavüs ekseriyetle çok sevdiği bu şehirde otururdu. I. Alâeddin Keykubâd ilk tahta çıkış merasimini burada yapmıştı.⁷⁹ Şehirde 13. yüzyılın ikinci yarısından önce mevcut olan medreselerin bir kısmını Sâhib Fahreddin Ali'nin vakfiyesinden öğrenilir, ki bunlar arasında asrın başında inşa edilmiş olanları da Keykâvüs vakfiyesinde kaydedilmiştir. Bunlar Medrese-i Selçukiye, Medrese-i Kemaliye, Medrese-i Bulgari, Terken Hatun, Subaşı, Necmeddin Tusî, Giyaseddin Keyhusrev, Necmeddin Muhammed el-Hatibi, Hokkabaz, Eminateddin Ali medreseleridir.⁸⁰ Selçukluların ilk zamanlarına göre yerleşik devlet geleneğini ön plana çıkaran Danışmendliler de Türk imaretinin merkezi olan Sivas ve Niksar şehirlerinde yerleşik siyasi yapı kuruluş anından itibaren gelişmekteydi. Bu nedenle bölge Anadolu'da Türk şehirleşmesinin ilk başladığı sahadır.⁸¹

Türk şehirlerinin büyüklüklerini resmetmek açısından misal vermek gerekirse, 1336 yılına ait vergi kayıtlarına göre Sivas ile Konya'nın vergi toplamı 1.384.886 dinar olarak gösterilir. Sivas'ın Konya'ya nazaran daha zengin ve daha büyük olduğundan bu meblağın en azından yarısı yani 700.000 dinarının Sivas'a ait olduğu fikri ortaya çıkar. Aynı kaynağa göre bu zamanda Erzurum 222,000, Erzincan 332,000, Harput (Elazığ) 215,000, Niksar 187,000, Kayseri 140,000, Niğde 41,000, Aksaray 51,000, Akşehir 135,000, Ankara 72,000, Mardin 236,000, Meyyâfarıkın 224,000, Musul 328,000, Bağdat 800,000, Tebriz 1.390.000 dinar vergi veriyordu.⁸² Selçuklu çağında mekânsal ve demografik büyüklüklerine ilişkin bir tahmin yapılırsa; Selçuklu çağında Sivas'ın 13.000 hektar yerleşim alanına ve yaklaşık 57.000 nüfusa sahip olabileceği belirlenmiştir. Bu tespitler, aynı dönemde Konya'nın 150.00 hektar yerleşim alanına ve yaklaşık 72.000 nüfusa sahip olduğuna ilişkin bulgular ile karşılaştırılırsa, Selçuklu çağında Sivas'ın başkent Konya'dan sonra Anadolu'nun mekânsal ve demografik açıdan en büyük ikinci kenti olduğu görülür. Bizans egemenliğinden kastro (kale-kent) olarak devralınan kentin,

⁷⁹ Osman Turan, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", *AUDTCF Dergisi*, C. 9, S. 4, 1951, s. 451

⁸⁰ Turan, "a.g.m.", s. 452.

⁸¹ Mustafa Demir, "Danışmentli Emaretinin Kurucuları", *SAU Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 1, 2008, s. 142.

⁸² Turan, *a.g.m.* s. 455.

Selçuklu çağında yüklendiği görev gerek mekânsal gerekse demografik gelişim süreci üzerindeki etkisini de ortaya koymaktadır.⁸³

Ticaret hacimleri hakkında fikir vermek açısından başkent Konya'da 31, Kırşehir 'de 20, Sivas'ta 19, Kayseri'de 11, Tokat'ta 5, Akşehir 'de 3 ve Amasya 'da 3 çarşının varlığı bilinir.⁸⁴ Selçuklu kentler sistemi işlevsel açıdan Konya odak, Sivas düğüm, Sinop ve Samsun ile Alâîyye ve Antalya kentleri ise sisteme giriş-çıkış merkezleri olmak üzere kademelendirilebilir.⁸⁵

14. yüzyıl başlarında Selçuklular'ın halefleri durumunda olan Anadolu beylikleri bu toprak üzerinde kırsal ekonominin en iyi uygulayıcıları konumunda idiler. Özellikle Selçuklular Anadolu'da mamur bir kır ekonomisi oluşturdu. 1071 yılından sonra İran üzerinden Anadolu'ya ilerleyen Selçuklular, hayret edilecek bir değişimle hayvancılık ve çiftçiliğe yöneldiler. Bu değişimde o yüzyıllarda iklimin nemli bir periyoda girmesinin de etkisi oldu. Anadolu Selçuklu Devleti bu topraklara yerleşmek istediği için, devletin Anadolu üzerindeki yoğun kültür çabası sonucu yerleşik tarıma dayanan büyük ve kalabalık köyler kuruldu. Anadolu'da köy yoğunluğu bu tarihe kadar en yüksek yoğunluğa Selçuklular devrinde ulaştı. Her ne kadar Haçlı seferleri ülkeyi tehdit etse de kırsal kesim bundan fazla etkilenmedi. Devletin fiilen sona erdiği 1308 den sonra beylikler döneminde bile dışarı ülkelere buğday, arpa, nohut, susam, pirinç pamuk gibi ürünler ihraç ediliyordu.⁸⁶

Türkiye'nin kuruluşunda etnik unsurun temelini teşkil eden Türkmenler, şehirlerden ziyade kırsal alanda obalar halinde hayvancılıkla meşgul olmayı tercih ettiler. Bu nedenle 13. yüzyılın sonlarında bile Konya, Sivas ve Kayseri gibi şehirlerde Hristiyan ahalî şehirlerde daha yoğun olarak bulunmaktadır. Buna karşılık Türkmenler köylere yerleşerek hayvancılıktan ziraata geçmiş, çiftçilik konusunda Hristiyanların yerini daha kolay tutmuşlardır.⁸⁷ 13. yüzyılda Anadolu'nun batı, güney ve güneydoğu kesimlerinde

⁸³ Koray Özcan, "Selçuklu Çağında Sivas Ortaçağda Bir Anadolu-Türk Kentinin İşlevsel Kimliği Üzerine Hipotetik Yaklaşımlar", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2007, S. 33, s. 106-107.

⁸⁴ Koray Özcan, "Anadoluda Selçuklu Kentler Sistemi ve Mekânsal Kademelenme", s. 29.

⁸⁵ Özcan, a.g.m., s. 31.

⁸⁶ Necdet Tunçdilek, "Türkiye Kır Yerleşmesinin Gelişimi ve Evrimi", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü dergisi*, S. 23, 1980, s. 4.

⁸⁷ Akdağ, a.g.e., s. 21.

göçebelik yaygın iken, Orta Anadolu ile Sivas Amasya etrafında yerleşik hayat daha üstün hale gelmişti.⁸⁸ Eski Türk göçebe eğilimine ve İslâm'ın fetih hukukuna dayanan Selçuklu sultanları bütün memleketi devlet mülkiyeti haline soktuktan sonra çiftçilere ancak işleyebildikleri miktarda bir toprağa tasarruf hakkı tanımışlar ve babadan evlâda intikal eden bu idare sâyesinde topraksız kimse kalmamıştı. Ayrıca göçebelerin ve yerlilerin iskânını sağlamlaştırarak, ziraî üretimi artırdılar. Toplumsal ölçü, adalet ve nizamı kurmuşlar ve Anadolu'nun Türkleşmesine hizmet etmişlerdi.⁸⁹ Anadolu'da Bizans zamanında büyük toprak sahipleri elinde, esir veya topraksız kalan köylülere siyasal kargaşa ortamı ve yeni kurulmakta olan Türk idaresi hürriyete ve toprağa kavuşma imkânı verildi. Süleyman Şah toprakları bu köylülere dağıtarak hem onları kendisine bağlıyor hem de üretimi arttırıyordu ki onun halefleri zamanında Hristiyan halkları bu maksatla kitleler halinde nakil ve iskân edilmiş, boş kalan arazi bu sayede imar edilmiş ve gelir sağlanmıştı. Göçebe Oğuzlar da boş kalan ve devlete geçen topraklara yerleştirilmişti.⁹⁰

Selçuklu kırsal sisteminde gelişmiş bazı köyler diğer küçük köylere merkezlik etmektedir. Divan gibi köy öncesi iskân şekilleri zaman içinde büyük köyler çevresinde öbekleniyor bir merkezilik ortaya çıkıyordu. Misal olarak 1218 tarihli İzzeddin Keykavus Vakfiyesi'ne göre Sivas'ın Kanabad Nahiyesi Kuymad Divanına bağlı olarak, Subaşı, Sandal, Tonuz?, Dana, Kuşmad, Kavak, Kıcı, Kızılköy, Candar, Salur, Bede Hacı, Beğdilli, Hanis, Serenler köylerinin adı verilmektedir.⁹¹ Ancak Selçuklular'da mezra ile köy kelimeleri arasında bir muğlaklık olduğu söylenebilir.⁹² Bunun başlıca nedeni kaynakların kısıtlı olması nedeni ile çıkarılabilen verilerin köylerin evriminde mukayeseye imkân vermemesidir. 1213 tarihinde Sivas'ta köylerden ziyade sahada küçük çiftlikler vardır. 13. yüzyıl içerisinde iskân yerleri genellikle küçük çaplıdır. Bu durum geç Bizans devirlerinde halkın kalelere çekildiği bilgisini doğrular.⁹³ Anadolu'nun çoğu bölgesinde olduğu üzere geçici pazar yerleri, şehirle köy ve göçebe arasındaki ilişkilerin, günümüze kadar devam eden tek ifadesi olmuştur.⁹⁴ Köyün fiziksel yapısı bahsinde,

⁸⁸ Akdağ, *a.g.e.*, s. 28.

⁸⁹ Turan, *a.g.e.*, s. 348.

⁹⁰ Koç, *a.g.m.*, s. 244.

⁹¹ Baykara, *a.g.e.*, s. 167-169.

⁹² Baykara, *a.g.e.* s.154.

⁹³ Baykara, *a.g.e.*, s.150.

⁹⁴ Kuban, *a.g.m.*, s. 72.

Türkler Anadolu’da ne kalemsi bir bölüm meydana getirilmesine, ne de köyün etrafına koruma duvarı çekilmesine, mevcut bir kalenin çok yakınında bir köy yerleşmesi meydana getirilmişse bile, bu yerleşim birimini kale ile çevirmeye gerek duymamışlardır.⁹⁵

Ancak Anadolu Selçuklularının merkezi sisteminin dağılmasının ardından geriye ellerinde ikta bulunan Selçuklu şehzadeleri ve Türkmen Moğol beyleri kaldı. Bunlar bir kale ve etrafındaki köyleri vali vasfı ile ellerinde tutuyorlardı. XIV. asrın başlarında Moğolların Selçuklu idaresini imhasının ardından Türkmen ve Moğol göçebeler, köylerde yaşayan çiftçi, şehirli ve kasabada yaşayan halktan mürekkep ve artık Rum Vilayeti olarak anılan saha ortaya çıktı.⁹⁶

1.5 Osmanlı Klasik Döneminde Sivas

1.5.1. Sivas’ın Osmanlılar Dönemindeki Sınırları ve İdari Yapısı

Anadolu Selçuklu Devleti’nin ardından, beylikler döneminde karışıklık sahası olan Sivas, 1398 yılında I. Bayezid tarafından alındı.⁹⁷ Bu fetih kısa sürmüş ve saha 1401 yılında Timur’un istilasıyla tekrar elden çıkmıştır. Timur’un ölümünden sonra (1405) Sivas tekrar Osmanlılar’a bağlanmıştır. 15. yüzyıl Rum Eyaleti, tahrir kayıtlarında, idari taksimat olarak kaza konumunda geçmemekte ve bu durum, bahsi geçen birimlerde kadı bulunmamasından değil, ancak merkez şehir ile köyler ve nahiyelerin belirtilmesinin yeterli görülmesinden ve kaza mefhumundan ziyade liva, seraskerlik ve zeamet mıntıkasının pratik bakımdan ihtiyacı daha çok karşılamasından ileri gelmiş olma ihtimali yüksektir. Bununla beraber, 16. yüzyıl başlarından itibaren bir taksimat halinde kaza teriminin genel şekilde kullanıldığı ve bölgenin ilk tahrirlerinde bu ünitenin daha fazla göz önünde bulundurulduğu söylenebilir.⁹⁸

15. yüzyılın ortalarına kadar Sivas İzmit, Bursa, Eskişehir, Aydın, Kütahya, Balıkesir, Isparta, Antalya, Amasya, Manisa, gibi başlıca şehzade sancak merkezlerinden

⁹⁵ Kejanlı, a.g.m., s. 289,

⁹⁶ Akdağ, *Türkiye’nin iktisadi ve İctimai Tarihi*, s.76.

⁹⁷ Ömer Demirel, “Sivas”, TDVİA, C. 37, s. 278.

⁹⁸ Tayyib Gökbilgin, “XV ve XVI. Asırlarda Eyalet-i Rum”, *Vakıflar Dergisi*, S. 6, 1965, s. 53-54.

oldu.⁹⁹ 15. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin eyalet merkezi Amasya'ydı. 16. yüzyılda ise Sivas, Eyalet-i Rum'un "Paşa Sancağı" oldu.¹⁰⁰

16. yüzyıl başlarına ait bazı tahrir defterleri Rûm Eyâleti'ni, Çorum ve Bozok civarı hariç olmak üzere, beş livadan oluştuğunu gösterir. Tokat ile Sivas'ı ise aynı sancak dâhilinde, Sonisa-Niksar'ı tek bir sancak halinde, diğer birimler ise Amasya, Cânîk, Karahisar-ı Şarkî olarak görülür. Bu üniteye 15. yüzyılda mevcut olan eyâlet taksimatını ifade için Vilâyet-i Rûm-ı Kadîm denilir. Yüzyılın ortalarına doğru, bu eyâletin belli başlı on bir kazâsı şu şekildedir: Sivas, Tokat, Zile, Turhal, Karahisar-ı Şarkî, Koyulhisar, Bayramlı (yani bugünkü Ordu mıntakası), Sonisa (Taşova), Niksar, Artıkâbâd, Kırşehir. En geniş sınırlarında bulunduğu sırada Rûm Eyâleti, 43 kazâ, 46 kale (42 tanesi tımarlı, 4 tanesi ulûfeli), bir beylerbeyi ve 9 sancak beyi, 37 şehir ve kasaba, 6447 köy, 3759 mezra, 256 çiftlik, 154 cemaat, 109 kıt'a zemin, 9 memleha, 1 firûze madeni, 447 kışlak ve yaylâk, 10 imâret, 93 câmi, 216 mesçit, 79 hamam, 1 ılıca (Havza'da), 35 medrese, 14 bıkac, 257 hangâh ve zaviye, 1 kalenderhâne, 3 bedesten, 13 muallim-hâne, 17 kervan-saray, 1129 dükkân, 12 boya-hâne, 1 boza-hâne, 158 kıt'a bağ ve bahçe, 86 değirmen, 43 kadı, 5 miralay, 86 zaim, 3810 sipâhi, 46 dizdar, 40 kethüda, 2335 kale mustahfızı (1021 tımarlı, 114 ulûfeli), 7 topçu, 1 kapudan, 2 azep-ağası, 1008 azep neferi yazılmış ve toplamda 21503 nefere sahip görünür.¹⁰¹ Bu tez çalışmasının konusu olan 16. yüzyıl Sivas merkez kazası ise Havik (Koçhisar) ve Hargün nahiyelerinden oluşmaktaydı. Yüzyılın başı ortası ve sonunda bu iki nahiye haricinde tahrir defterlerinde başka nahiye anılmamaktadır.

17. yüzyılın başlarında Ayn Ali Efendi'ye göre yedi sancaklı Rum eyaletinde 109 zeamet, 3021 tımar olmak üzere toplam 3130 kılıç ve cebelûleriyle beraber 9000 asker mevcuttu. Eyaletin yıllık geliri 13.187.320 akçedir. 1063 (1653) tarihli bir risaleye göre Rum eyaletinde 3937 kılıç, tımar ve cebelûlerle beraber toplam 8000 asker vardı. Bu rakamlar eyalet teşkilatı değişinceye kadar hemen hemen aynı kalmış, ancak 17. Yüzyılın ortalarından itibaren Rum eyaleti adı Sivas eyaleti olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰²

⁹⁹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C I, s. 500.

¹⁰⁰ Muhammet Aydın, *Sivas'ta Ayan Aileleri 1740-1850*, Sivas Belediyesi Yay, Sivas, 2015, s. 18-19.

¹⁰¹ Gökbilgin, a.g.m., s 52-56

¹⁰² Ali Açikel, "Rum Eyaleti", *TDVİA*, s. 225-226

Evliya Çelebi Sivas eyaletini 48 zeametli 928 tımar askeri olduğunu Amasya, Çorum Bozok Divriği, Canik, Arapgir'in Sivas'ın sancakları olduğunu ve sancaklarıyla birlikte 3133 kılıç asker çıkardığını bildirir.¹⁰³

Tablo 1: Âvarızhane Defterlerine Göre Sivas Eyaleti'nin İdari Taksimatı (1640-1700)¹⁰⁴

Sivas	Amasya	Bozok	Çorum	Canik	Arapgir	Divriği
Tozanlu Kazabad	Zünnunabad	Selmanlu-yu Kebir	İskilip	Satılmış	Eğir	Darende
Tokat Mecitözü Turhal	Gedekra	Selmanlu-yu Küçük	Katar	Çöreği		
Sıvasabad	Havza	Sorkun	Osmancık	Cevizderesi Kavak		
Gelmugat Zile	Gelkiras	Budaközü	Karahisar-ı Demirli	Samsun		
Sonisa Etrak	Zeytun	Akdağ	Sakız	Alaçam		
Taşabad Dönekseabad	Gümüş	Emlak	Mihmad-ı İslam	Bafra		
Inallımallı Şarkıyanpare	Bazı- Geldigelan	Gedükçubuk	Saz	Meydan		
Karakaya	Merzifonabad	Boğazlıyan	Tahtettarik	Sergis		
Artukabat	Merzifon			Keşderesi		
Toplam 7 liva ve 59 kaza						

¹⁰³ Gönül Cantay, “Beyanı Menazili Seferi Irakeyn ile Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Sivas”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. I, Şeref Boyraz (Ed), 21-25 Mayıs 2007, s. 8.

¹⁰⁴ Süleyman Demirci, “XVII. Yüzyıl Sivas Eyaleti Avarızhane Sayıları Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. I, Şeref Boyraz (Ed), 21-25 Mayıs 2007, s. 183.

Tablo 2: 1869-70 Devlet Salnamesinde Sivas'ın İdari Taksimatı¹⁰⁵

Sancak	Kaza
Sivas	Sivas, Pınarbaşı, Tokat, Zara, Divriği, Darende, Gürün, Tonus (Şarkışla)
Amasya	Amasya, Merzifon, Zile, Mecitözü, Osmancık, Erbaa, Köprü,
Karahisar-ı Şarki	Karahisarı Şarki, Suşehri, Mesudiye, Koyulhisar.

Eyalet-i Rum'da “kaza” olarak geçen yerleşim birimleri 18. yüzyılın sonlarında şöyle sıralanabilir: Sivas, Yıldızeli, Tokat, Şarpare, Niksar, Kara-kaya, Erak, Sonisa, Tasabad, Zile, Karahisar-ı Behramşah, Hüseyinabad, İnalluballu, Kazabad, Turhal, Sivas ili, Gelmfad (Gelmüfat), Yakacık, Artukabat, Tibeglü, Çepni-Çongar, Amasya, Çorum, Canik (Samsun), Bozok, Divriği, Arapkir, Türkmanan-ı Yeniil ve Mamalu.¹⁰⁶ Tanzimat'ın ilk yıllarında Sivas eskiden olduğu üzere eyalet statüsündeydi ve kendisine bağlı Amasya, Divriği, Yeniil livaları bulunmaktaydı.¹⁰⁷ Ayrıca Sivas, Tokat, Elazığ ve Erzurum, Tanzimat'tan sonra Diyarbakır ve Kars depo olmak üzere yeni askeri mekanizma içerisinde de askerî karargâh merkeziydi.¹⁰⁸ Sivas Kasım 1863 tarihli Vilayetler Nizamnamesiyle gerçekleştirilen yeni idari yapılanmada "vilayet" statüsüne kavuştu. Kendisine bağlı üç sancak olan Amasya, Tokat ve Şebinkarahisar'ın "sancak merkezi" olmuştu. 19. yüzyılda ülke genelinde başlatılan yeniden yapılanma döneminde, özellikle aynı yüzyılın sonlarına doğru Sivas'ın sosyal yapısında görece gelişmeler yaşanmış, şehir nüfusu kısmen artmaya başlamış, Batı tarzında eğitim ve sağlık kurumları kurulmuştur. Dolayısıyla yeniden yapılanma süreci, Sivas'a, yeni kurulan idarî ve askerî kurumlarda görev yapan önemli sayıda memur, subay/asker kazandırmıştı.¹⁰⁹

Sivas, 1922 yılında sancakların kaldırılması üzerine Amasya, Tokat, Şebinkarahisar sancakları ayrılıp birer bağımsız il olmuşlardır. Bu yeni düzenleme ile

¹⁰⁵ Mehmet Mercan, “Sivas Vilayetinin Teşkili Ve idari Yapı 1867-1920”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. I, Şeref Boyraz (Ed), 21-25 Mayıs 2007, s. 552.

¹⁰⁶ Muhammet Aydın, *Sivas'ta Ayan Aileleri 1740-1850*, Sivas Belediyesi Yay, Sivas, 2015, s. 18-19.

¹⁰⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VI, 4. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1988, s.128.

¹⁰⁸ Karal, *a.g.e.*, s. 164.

¹⁰⁹ Mahiroğulları, *a.g.m.*, s. 50.

Sivas 28480 km. ile 10 ilçe, 32 bucağı, 26 belediyesi, 14 kasabası, 1281 köyü ve 768 mezrası ile bir il durumuna geldi.¹¹⁰

Osmanlı klasik döneminde Sivas'ta yerleşim örgüsü ise yukarıda bahsedilen farklı medeniyet ve kültürlerin mirası ve kendi anlayışlarının sentezi ile şekillenmiştir. Nitekim devralınan coğrafya aynıydı. Ve kendileriyle aynı kültür kodlarına sahip bulunan Anadolu Selçukluları ve beylikler de geriye takip edilebilecek derin bir idari anlayış izi bırakmışlardı. Bu nedenle taşra teşkilatındaki çoğu özellik önceki beylikler döneminden Osmanlılar'a intikal etmiştir.¹¹¹

Osmanlı taşra idaresinde temel idari birim sancak olmak üzere,¹¹² idari yapılanma büyükten küçüğe, vilayet/eyalet, sancak/liva, kaza, nahiye ve köy olmak üzere beşli bölünme şeklindeydi. En küçük idari birim köy olup sonraki birimler köylerin birleşmesi ile meydana gelirdi. En temel sınıra sahip olan köyün sınırlarının belirlenmesi ile nahiye, nahiyelerin bir araya gelmesiyle kaza, kazaların bir araya gelmesiyle sancak ve nihayet sancakların bir araya gelmesiyle de eyaletlerin sınırları belirlenmiş olurdu.¹¹³ İdari teşkilatta en fazla yere sahip birimler kaza ve sancaklardı. Kazalarda yönetici sınıf olarak kadı, alaybeyi ve subaşılar bulunurdu. Kadılar, askerî olmayan şer'î ve hukukî işlerden, kazanın iaşesinin temini, belediye, adliye işleri ile hükümet tarafından merkezden istenilenlerin temin ve tedariki ile vazifeliydiler. Subaşılar ise, kazanın asayişini sağlamakla yükümlüydü, askerî meseleler de alaybeyinin yetkisinde idi. Beylerbeyine bağlı kazalarda ise inzibat ve askerî idare tımar subaşısına aitti. Kazaların birleşmesiyle oluşan sancaklar, sancakbeyi ismi verilen bir kişi tarafından kanun ve nizamlar çerçevesinde idare edilirdi.¹¹⁴ Sancak, nahiye, köy gibi idari birimler belirli bir coğrafi sınıra sahiptiler. Ancak eyalet şu an mevcut olan vilayetten daha geniş bir alanı kapsamaktaydı. Bir iki istisna haricinde bu günkü bir vilayetin genişliği bir Osmanlı sancağı genişliğindeydi. Osmanlı döneminde özellikle Anadolu'daki eyalet, sancak ve

¹¹⁰ Demirel, a.g.e., s. 44.

¹¹¹ İlhan Şahin, "XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Teşkilatının Özellikleri", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, Abdülkadir Özcan (Ed), Ensar Neşriyat, İstanbul, 1997, s. 235.

¹¹² Şahin, a.g.m., s. 233.

¹¹³ Osman Gümüşçü, "Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı", *Bilig*, Kış, 2010, Sayı 52, s.91

¹¹⁴ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK Basımevi Ankara, 1991, s.73.

kazaların hemen hemen eski beylikler dönemindeki sınırlarını muhafaza ettikleri görülür.¹¹⁵ Sancak ve kazaların hatta ülkelerin sınırlarının da belirlenmesinde köyler temel alınmaktadır. Çünkü bu ana yapı taşının sınırları mezra, yaylak kışlak ve çiftlikleri ile oldukça detaylı şekilde çizilir ve bir sancak veya nahiye'nin sınırları yeniden düzenlendiğinde bir köyü dâhil veya hariç etme şeklinde planlama yapılırdı.¹¹⁶ Osmanlılar, yeni bir fetih gerçekleştiğinde baştan bir sistem oluşturmak yerine, eski temelin üzerine, bölgeyi daha da ileri götürebilecek bir sınır anlayışı benimsemişlerdi.¹¹⁷

Devletin kuruluş yıllarının ardından toprakların genişlemesi, yeni idari birimlerin oluşması sonucunu getirdi. Odak genişleme noktası olan Rumeli'de fethedilen yerlerin artmasıyla Anadolu ve Rumeli'nin tek kumandan ile idaresi mahzurlu görülerek, beylerbeylik Anadolu ve Rumeli beylerbeyliği olarak ikiye çıkarıldı. 15. yüzyılda bu iki beylerbeyliğe Rum (Sivas-Amasya) ve Karaman beylerbeylikleri de eklendi, böylece beylerbeylik dörde çıktı.¹¹⁸ Devletin olgunluk dönemi olan 17. yüzyılda da haslı yani tımar sistemine dâhil 24 eyalet vardı. Bu birimler şu şekildedir; Rumeli, Anadolu, Karaman, Diyarbakır, Şam, Sivas, Erzurum, Van, Budin, Cezayir-i Bahr-ı Sefid Haleb, Maraş, Kıbrıs, Girit, Bosna, Temeşvar, Trablusşam, Trabzon, Kefe, Rakka, Şehrizar, Çıldır, Kars ve Musul; saliyane ile idare edilen 9 eyalet ise Mısır, Bağdad, Basra, Habeş, Yemen, Lahsa ve Garp Ocaklarıdır.¹¹⁹ 1717-1730 yılları arasında ise devlet bünyesinde 42 eyalet ve 200 ün üzerinde sancak bulunmaktadır.¹²⁰

1.5.2. 16. Yüzyıl Sivas' Kazası'nda Yerleşim Yapısı

Osmanlı Devleti'nin varlığını oluşturup geliştirdiği süre, tamamen tarımın belirleyici ekonomik unsur olduğu bir döneme tekabül eder. Bu tespit sanayi devriminin ortaya çıkışından önceki Avrupa devletleri için de geçerlidir. Sanayi devrimi öncesi Avrupa'nın dünyanın dört bir yanına yayıldığı ve ticaretin geliştiği dönemde de, ticarete konu olan metaların büyük kısmı zirai kökenlidir. Bu nedenle Osmanlıların varlığının

¹¹⁵ Şahin, a.g.m. s. 236.

¹¹⁶ Gümüşçü, a.g.m. s. 96.

¹¹⁷ Adnan Gürbüz, *XV-XVI. Yüzyıl Sancak Çalışmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001, s. 25.

¹¹⁸ Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s.75.

¹¹⁹ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, 6. Baskı, Dergah Yay., İstanbul, 2003, s. 157.

¹²⁰ Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Toplumu*, YKY, İstanbul, 2010, s. 23-24.

oluştugu zemini ve çevresini saran dünyayı anlamının kökeni, ziraatın ve onun organizesi meselesinin anlaşılmasından geçer. Organizasyonunun sağlığının muhafazası ve tercihen yeni alanlara genişlemesini sağlayacak olan insan gücü ve bu gücü besleyecek ve onların düzenli vergi geliri sunmasını sağlayacak olan bir anlayış temeldedir. Bu temel, Osmanlıları mecburen bu en değerli kaynağa göre bir yönetim anlayışını benimsemeye itti.¹²¹

Selçuklular İslam devleti vasfı ile Anadolu'yu fethederken miri toprak rejiminin yanında ikta sistemini de burada hâkim kıldı. İşlenen topraklar devlet mülkiyeti altındaydı ve bu toprakları işleyen köylüler ise devletin bir tür kiracısı kabul edilirdi. Devlet ordu mensuplarına vereceği ücret karşılığında bu toprakların haraç gibi vergilerini ikta olarak askeri görevlilere bırakırdı. Moğol istilasından sonra bu sistem dağıldı ve aynı coğrafya ve inanışı miras aldıkları Selçuklar ile benzer bir sistemi benimseyen Osmanlılar'a kadar, dağılan sistemin oluşturduğu istikrarsız hal devam etti.¹²²

Osmanlı toprak idare sisteminin temeli olan tımar, en geniş anlamda belirli bir yere ait vergi gelirlerinin tümünün veya bir kısmının dirlik olarak havale yoluyla bir görevliye devredildiği ve bu devir karşılığında da bazı görevlerin ona yüklendiği mali idari ve askeri amaçları olan bir sistemdir.¹²³ Tımarla yalnızca arazi gelirlerinden alınan vergiler değil cizye, cerime, bad-ı hava, niyabet, resm-i arus gibi daha başka vergi kalemleri de dâhildir.¹²⁴ Devletin her yerde görmek istediği asker tipi de tımarlı sipahi ve dirlik şekli de sipahi tımarıdır. Bunun nedeni mülk sahibinin göndereceği asker tipinin istenilen erdemli vasıflara sahip bulunamaması tereddüdü ve mülk arazinin pek çok hisseye taksim olmasından dolayı hukuki mesele ortaya çıktığında devletin kolay kolay muhatap bulamamasıdır.¹²⁵ Çekirdek zirai üretimin denetleyici ve muhafızı olan sipahinin de derebeyi gibi davranmasına ve devlet tarafından bu yönde bir eğilime neden olabilecek angarya isteme ve kanun haricinde belirlenen ücretlerin haricinde reayadan talepte

¹²¹ Halil İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C. I. Halil Berktaş (Çev), Eren Yayıncılık, 2000, s. 83.

¹²² Ahmet Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 84.

¹²³ Halil Cin, "Osmanlı Toprak Hukukunda Mirî Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin TMK. Karşısındaki Durumu", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 22, S. 1, 1966, s. 752.

¹²⁴ Ortaylı, *a.g.e.*, s.124.

¹²⁵ Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meseleleri, Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 286.

bulunma hakkı yoktu.¹²⁶ Tımarlı sipahi toprağın sahibi değil devlet namına orayı yönetip vergisini toplayan bir askerdı.¹²⁷

Kaynakların tespit ve organize edilmesi için, vilayet tahriri Osmanlı idaresinin temeliydi. Bu işlem bir bölgenin vergilendirilebilir kaynaklarının hesaplanması ve bu verilerin deftere işlenmesinden ibaretti. Defterler köylülerin ödeyecekleri vergi oranını içermesi yanında, toprakların yasal sahiplerini gösteren resmi birer kayıt işlevi de görmekteydi.¹²⁸ Tahrir sonuçları ise tapu defterlerine işleniyordu. 15 ve 16. yüzyılda tahrirler yetişkin erkeklerin, özellikle vergi ödeyen kişi olarak hane reisiyle birlikte bekârları ve diğerlerinin kaydedilmesini kapsıyordu.¹²⁹ Çift-hane sistemi içerisinde köylü aile çiftliği birimleri detaylı şekilde tahrir defterine kaydedilirdi. Kayıtlar düşülürken yarım (nim) veya çift (ç) olarak evlilik ve bekârlık belirtilerek erkek nüfus kayda tabi olur ve bir sonraki kayda kadar teorikte değiştirilmezdi.¹³⁰

Osmanlının tüm idari, askeri ve mali yapısı çift hane sistemine dayanmaktaydı. Sistem tarımsal üretimin herbiri bir çift öküze sahip ve kendisini beslemeye yetecek bir raiyyet çiftlik'in mutasarrıflığının verildiği ve doğrudan devletin kendisi veya bir vekili olabilen toprak sahibine vergisini ödeyen bir köylü ailesi-hane temelinde yapıldığı bir düzenlemeden oluşuyordu. Arazinin büyüklüğü toprağın verimine göre 50 dönümden 150'ye kadar değişirdi ve arazinin sınırları genellikle Roma ve Bizans aile çiftlikleri ile aynıydı.¹³¹ Sınırların ve aynı çift hane sisteminin önceki siyasal sistemlerin kullandığı sistemle benzerliği, Akdeniz ikliminin oluşturduğu kuru tarım koşullardan kaynaklanıyordu.¹³²

¹²⁶ ADVNS.SKKT.D. 39, s. 118, Bu hükümde sipahi Konya'da zorla reayayı topraklarından çıkarmaya çalışıyor. Bu hareket üzerine sipahiye buranın miri arazi olduğu hatırlatılarak hakları elinden alınıyor sene 1117.

¹²⁷ Barkan, a.g.e., s. 30.

¹²⁸ Halil İnalçık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", *Doğu-Batı, Makaleler II*, II. Baskı., Taşkın Takış ve Sunay Aksoy (Haz), 2009, s.66.

¹²⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*,. Bahadır Tırnakçı (Çev), Timaş Yay., İstanbul 2010, s.43.

¹³⁰ İnalçık, a.g.m., s.99.

¹³¹ İnalçık, a.g.m., s.101.

¹³² Halil İnalçık, "Köy, Köylü, İmparatorluk", *V. Milletler Arası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi. M.O. Türkiye Araştırma ve Uygulama Merkezi*, İstanbul 21-25, Ağustos 1989. Tebliğler. TTK, Ankara, 1990, s.8.

Osmanlı sisteminde çiftçi toprağını devlete verdiği belli bir yıllık ücret karşılığında işlemektedir. Esasen toprak üzerinde kiracıdır, her yıl elde ettiği mahsulün bir kısmını devlete vergi olarak vermek kaydıyla toprağı işler. Ancak toprağını vakfedemez, satamaz, istediğı ürünü yetiştiremez, istediğı zaman boş bırakamaz, vasiyet edemezdi. Ancak toprağın işleme hakkı baba vefat ettiğinde oğula geçebilirdi.¹³³ Eğer oğul da yoksa tercih, kardeş, kız evlat, kız kardeş, baba, anne veya arazinin ortak işlendiğı kişiden yanadır. Bu kişiler araziye üzerlerine alırken “Tapu Hakkı” denilen bir ücret ödemek zorundaydılar. Eğer arazinin tapusunu kimse üstlenmek istemezse veya başka bir sebepten dolayı boş kalırsa aynı köyden başka birisi toprağı talip olabilirdi.¹³⁴ Köylü emeğı vergilendirilebilir bir nesne olarak kabul ediliyordu ve oranı da bir çiftte sahip tüm bir köylü ailesi mi, bu birimin yarısı veya daha azına sahip ya da hiç toprağı olmayan bir köylü ailesi mi ya da yetişkin bir bekâr erkeğın emeğı mi olduğuna göre değişiyordu.¹³⁵ Osmanlı hukukunda köylü aile çiftliğının bölünmezliğı ilkesi benimsenmişti. Neden olarak, toprağın bölünmesinin vergi toplanmasında çıkaracağı zorluk ve üretimin korunması ilkesi gösterilebilir. Kendilerinden beklenen bu görevler karşılığında reaya da belli haklara sahipti. Reaya “sürü” manasında Hristiyan tebaya verilen bir isim değildir. Kapıkulu ve tımarlı sınıfına mensup olmayan Müslüman veya Hristiyan bütün çiftçi halk kitlelerinin adı buydu ki imparatorluk hukukunda hemen hemen aynı koşullar altında toprağı bağlı idiler.¹³⁶

Osmanlıların benimsediğı klasik manadaki sistem, devletin en sağlıklı olduğu ve sınırlarının geniş olduğu bir zaman diliminde bozulma sinyalleri vermeye başladı. 1550’lerden itibaren çift bozanlık yalnız asayiş bozma yönünden değil pek çok köylerin boşalmasıyla tarımın zarara uğraması bakımından da ciddi sorun yarattı.¹³⁷ III. Mustafa döneminde bilhassa has ve zeametlerin bir yıl içerisinde birkaç defa el değiştirmesi mükerrer vergilerin alınmasına neden oldu ve bu nedenle terkedilen zirai alanların sayısı

¹³³ Ömer Lütfi Barkan, *a.g.e.*, s. 128; Cin, *a.g.m.*, s. 759.

¹³⁴ Anton Minkov, “Ottoman Tapu Title Deeds in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Origin, Typology and Diplomats”, *Islamic Law and Society*, V. 7, N. 1, 2000, s. 73.

¹³⁵ Halil İncılık, “Çift-Hane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi”, *Doğu-Batı Makaleler II*, İstanbul, 2008, s.107.

¹³⁶ İncılık, *a.g.m.*, s.101.

¹³⁷ Akdağ, *a.g.e.*, s. 318

arttı.¹³⁸ 18 ve 19. yüzyıl başlarına gelindiğinde taşra elitinin topraklarını ekip biçen köylüler ise 16. yüzyılın tipik bir tımarındaki köylüden daha elverişsiz koşullarda çalışıyordu. Eski dönemde kendi arazilerini düzenli ekip biçtikleri sürece köylülerin tasarruf hakkı güvence altındaydı. Ama yerel elite ait çiftliklerin yaygın olduğu bölgelerde bu hak çoğu kez ellerinden alınıyor veya sınırlandırılıyordu. Böylece bu köylüler gündelik işçi ve yarıcı durumunda düşüyor yaşam koşulları da buna bağlı olarak durumları kötüleşiyordu.¹³⁹ Bu durumda klasik manada işleyen babadan oğula geçen çiftlik sistemi verimli olmaktan uzaklaştı ve çiftçiye toprakta tutmak zor bir hale geldi. Aslında çiftlik kolayca transfer edilebilir hale geldiğinde, olaylar, sabit şekilde toprağıyla meşgul olan çiftçinin aleyhine gelişti. Toprakta kiracı olmak toprağın sahibi olmaktan daha pahalıya geliyordu. Bu nedenle kiracı olan köylü sonu gelmez borçlardan kaçabilmek adına topraktan kurtulmaya çalışıyordu. Bir şekilde 16. Yüzyılda şehre göç eden köylülerin çoğu ortaya çıkmakta olan toprak piyasası pazarının kurbanıydılar.¹⁴⁰

Klasik manadaki toprak idare sisteminin yozlaşmasında, bozulan ekonominin ana sorun merkezi olduğu görülür. Yaşanan aşırı enflasyon, tımar sisteminin terkedilmesi sonucuna gidecek bir yolun kapılarını açtı. Yüksek fiyatlar nedeni ile küçük sipahi savaşa katılma masraflarını karşılayamıyordu. Sürekli savaştan geri kalmaları da ellerindeki tımarın alınması ile neticeleniyordu. Bu nedenle parası olan sipahiler bu durumu göz ardı edip yerel yetkiliye rüşvet vererek bu durumdan kurtulmaya çalıştı veya haydutluk yaptılar. Diğer yandan fiyatların yükselmesi arazi simsarlığı işini karlı hale getirdi böylece sipahiler askeri yükümlülüklerinden ziyade maksimum kar elde etme için arazilerini genişletme peşine düştü. İster tımarlı sipahi ister çiftçiden kaynaklansın önemli olan yeni bir kırsal sınıfın oluşmasıydı: geniş çiftliklere sahip ayanlar. Pek çok durumda bu şahıslar köylerini terk eden çiftçiler nedeni ile boş kalan araziler üzerine konmuş, kendi emirleri altındaki kişilere yevmiye ile tarlaları işletmiş ve bu sahaları kendi mülkleri olarak sahiplenmişlerdir. Pek çok reaya baskı ve fazla vergilerden kaçarak bu kişiler emri altına işçi olarak sığınmış ve efendileri tarafından sömürülen yeni bir tip çiftçi sınıfı

¹³⁸ Yusuf Halaçoğlu, *XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 1997, s. 32.

¹³⁹ Suraiya Faoqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Elif Kılıç (Çev.), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2011, s.73.

¹⁴⁰ Suraiya Faoqhi, "Urban Development in Anatolia, (16.-17. Centuries)", *M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture*, V. 7, N. 1, Spring 1981, s. 37.

ortaya çıkmıştı. Yönetici sınıftaki güçlü kişiler miri statüleri devam eden tımarları ve çiftlikleri arazilerini mukataa yolu ile elde ederek, dini vâkıfa çevirmiş ve kendilerini yönetici olarak atamışlardı. Böylece kendi keyiflerince araziyi kullanmışlar ve miras bırakarak malikâne formatına sokmuşlardır. Sonraki safha tasarruf ettikleri arazileri devlet kontrolüne kapamak ve ürünü tamamen kendilerine saklamak oldu. Artırdıkları servetleri ile resmi görevlilere rüşvet verip kendi çıkarlarını korumak için bireysel ordularını oluşturdular. Tımar sistemi geriledikçe, düzensizlikle mücadele için merkez kollukları olan yeniçeri, süvari birlikleri ve diğer kapıkulu askerleri taşrada sahne aldı ancak reayaya katkıları olmadı. Çoğu zaman yerel elit ile işbirliğine gidip ganimet paylaşımı derdine düştüler. Daha uzak eyaletlerde ise bu merkez görevlileri, kendi çıkarları için insan gücü biriktirip eyaletin bütün gelirlerine el koyarak İstanbul'dan ayrı bir idare oluşturdular, merkez ise bu soruna müdahalede çaresiz ve yetersiz kaldı.¹⁴¹

Sivas Osmanlı toprak sistemi içerisinde özel bir yere sahip olup, malikâne usulünce buradaki araziden muvazzaf yani çift vergisi alınıp haracı mukaseme olarak iki öşür alınırdı. Bu iki öşürden birinin adı “öşr-i divânî” olup bunu tımarlı sipahi alır ve diğerini “öşr-i malikâne” adı ile vakıf ve emlak sahipleri tahsil ederdi. Sivas salyanesiz eyaletti. Mahsulatı has, zeamet ve tımara ayrılmıştı, hazine ve defterhaneden idare edilmekteydi.¹⁴² Bu sahada bir çeşit yarı özel mülk olan “malikâne” sisteminin yaygın olarak kullanışı Çelebi Mehmet'ten daha önceki döneme kadar uzanmaktadır. Toprağın bu şekilde kişilere tevcih nedeni ise bölgede Osmanlı öncesi dönemden kalan ve halen kuvvetlerini muhafaza eden mülk sahiplerinin miri arazi sistemine mukavemetidir. Rumeli'dekin aksine Anadolu'da daha önceden var olan Türk beylerinin tesirini kırmak daha zordu.¹⁴³ Sivas tahrir defterleri incelenildiğinde köylerin sipahi, vakıf veya zaviye ve malikâne mutasarrıfı arasında hisselere ayrıldığı görülür. Oldukça fazla sayıda köyde görülen bu sistemde hisselerin sayısı ve kapladıkları alan köyün verim ve büyüklüğüne göre değişmektedir. Devlet en azından toprağın bir kısmını mirileştirerek yerel elitin

¹⁴¹ Stanford Shaw, *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge University Press, London, 1997, ss. 173-174.

¹⁴² İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, II. Kısım, 5. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1988, s.308.

¹⁴³ Barkan, *a.g.e.*, s.164.

mukavemetini kıramasa da etkilerini sınırlandırmaya çalışmıştır.¹⁴⁴ Yine de bu hisseli yapı ve malikâne topraklarının veriliş koşulları ileride değinileceği üzere köylerdeki toprak idaresini zorlaştırmış ve köyün hangi kısmında, kimin ne kadar toprağa sahip olduğu veya hangi köyün malikâne toprağı olduğu dava konusu olmuştur.¹⁴⁵

Malikânenin yanısıra benevbet eşkinci tımarları da bu bakımdan önemlidir. Bu tımarların Rum Vilayeti'nde bulunanları, diğer vilâyetlerde bulunan benzerleri tımarlar gibi değil, mülkiyetleri ile verilmişlerdi, bunlar da onun için miras bakımından mülk tımarlar gibi intikal ederlerdi.¹⁴⁶ Sultan Süleyman hisselerinin istatistiklerine göre bu vilayette toplanan 21 milyon akçenin 15 küsür milyonu tımar akçesi, 4 küsür milyonu ise malikâne hissesi olarak hesap edilmiştir. Malikâne hissesinin köylerde yalnızca mahsulat öşründen ibaret olduğu halde divaninin öşürle birlikte bütün resmi verileri içerdiği düşünülecek olursa 4 milyon malikâne hissesinin önemi daha iyi anlaşılır. Tokat, Zile, Turhal, Artuk İli, Sivas'ta bulunan o zamanın teşkilatında (Sultan Süleyman tahrirleri) Kadim Rum Vilayeti'nden ayrı olarak incelenilebilen bu yerlerde mevcut 802 köyden hemen hepsinde malikâne sistemi bulunmaktadır. Bazen köyün paylaşımı kesirli şekilde malikâneler dağıtılmakta, divani hisseye sahip olan sipahilerin bazen mülk ve vakıf sahiplerinin ellerinden malikâne hisseleri almaktadır.¹⁴⁷

Faroqhi'nin Anadolu'nun "Kuzey Grubu Yerleşimleri" olarak tasnif ettiği verimli Kızılırmak yayının içerisindeki Sivas sahası, Selçuklular ve Moğollar zamanında da zengin bir yerleşim kültürüne sahipti.¹⁴⁸ Şehirleşme anlamında Osmanlı'nın aldığı miras, kırsal yerleşim için de geçerlidir. Muhtemelen Selçuklar'da biraz daha soluk olan yerleşik kırsal yapı Osmanlılar döneminde daha belirgin hale geldi. Özellikle Timur buhranının atlatılması ve 16. yüzyılda konargöçerliğin etkisini yitirmesi ile köy yerleşimleri önem kazandı.¹⁴⁹ Osmanlı Devleti'nin palazlanma evresinde önem kazanan bu kırsal yerleşim

¹⁴⁴ KKA. TD. 14, s. 33, 34, 35, 37, 39, 42, 46, 103, 104, 106, 105; BOA. TD. 79, s. 602, 603, 604, 607, 608, 609, 611, 612, 613, 614; BOA. TD. 287, s. 354, 355, 356, 357, 358, 359, 370, 371, 372, 373. Bu kayıtlarda sipahiler arasındaki hisse anlaşmazlıkları dava konusudur.

¹⁴⁵ A.DVN.ŞKT, 41, s. 283.

¹⁴⁶ Coşkun Üçok, "Osmanlı Devlet Teşkilatında Tımarlar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 4. 1944, s. 544.

¹⁴⁷ Barkan. *a.g.e.*, s. 167.

¹⁴⁸ Suraiya Faroqhi, "Towns, Agriculture and the State in Sixteenth-Century Ottoman Anatolia" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, V. 33, N. 2, 1990, s.126.

¹⁴⁹ Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 161.

düzeni içinde, Anadolu’da yoğun bir şekilde Rumlar ve Ermeniler yaşamaktaydı. Devlet politikası icabı bu yerleşimlere müdahale edilmemiş, Türk nüfus bu köylerin bir kısmına serpiştirilmişti. Bu köyler arasında kalan boş sahaya ise yeni Türk köyleri kurulmaktaydı. Bunun yanısıra güvenlik ve korunma amaçlı olarak uygun konumda yerlere karakol ve derbentler kasabaların çevresine de merkezin ihtiyacını karşılayacak tipte köyler kuruldu. Böylece Osmanlı köy gelişiminin çekirdeği oluşmuş oluyordu.¹⁵⁰

Kırsaldaki bu yerleşim gelişimi, Osmanlı idaresinin kırsal üretim sahasına bakışta benimsediği bazı temel felsefi görüşler çerçevesinde oluştu. Bu görüşler, ana üretim merkezi olan köylerin hem idari hem fiziksel şekillenmesinde etkili oldu. Öncelikli ilke, ahalinin kendi bulundukları bölgede kendi ihtiyaçlarını karşılamasıdır.¹⁵¹ Eğer fazla ürün oluşursa, sırasıyla kaza, büyük şehirler, ülkede ihtiyaç olan bölgeler, iç pazarda pazarlaması için tüccarlara verilir, en son artanlar ise yüksek gümrükle yurt dışına satılırdı.¹⁵² Bu bilgilere dayanılarak aslında köyün daha doğrusu Osmanlı dönemi Anadolu köyünün de tanımı yapılmış olunuyor. Gökçen, köyü “Sosyal, kültürel, ekonomik ve sanayi faaliyetlerin yapılış ve dağıtım yönü ile kendine yeten ve bu faaliyetler yönü ile kendi sınırlarını aşmayan memleket nüvesi” olarak tanımlar.¹⁵³ Burada köyün asıl tanımlayan nokta faaliyetler yönü ile sınırını aşmamasıdır. Elbette çiftçi, özellikle 16. yüzyılın ortalarından itibaren nakdi vergileri ödemek üzere mahsulünün bir kısmını pazarda satmak durumunda kalıyordu. Ancak bu ve benzeri ticari faaliyetler, köyü pazar ve dağıtım merkezi haline dönüştürmüyor ise statüsünü değiştirmezdi. Köyü tanımlayan diğer bir etken nüfustur. Nitekim nüfusunu kaybeden bir köy meskûn konumunu kaybettiği için mezraya dönüşmektedir.¹⁵⁴ Osmanlı Devleti’nin kırsal sahada benimsediği sistem anlayışı 14-16. yüzyıl tahrirlerinden de takip edilebilir. İstisnaları olsa da Anadolu’daki köylerin büyük kısmı az nüfuslu ünitelerden meydana gelir ve köyler arası mesafe genellikle fazladır. Eski dönemlerde oluşmuş köyler

¹⁵⁰ Necdet Tunçdilek, “Türkiyede Kır Yerleşmesinin Gelişimi ve Evrimi”, Coğrafya Dergisi s.5 (“Y” büyük olacak)

¹⁵¹ Mehmet Genç, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi C. 3, S. 1, 1989, s. 179.

¹⁵² Genç, a.g.m., s. 180.

¹⁵³ İbrahim Gökçen, Tarihte Saruhan Köyleri, İstanbul, 1950, s. 8.

¹⁵⁴ Demir, a.g.t., s. 130.

genellikle hayvancılığa dayandığı için köyün çevresini saran tarım alanı azdı ve geri kalan geniş sahalar mera olarak kullanılıyordu.¹⁵⁵

Köyün yanında diğer önemli kırsal yerleşim birimi mezradır. Mezra veya ekinlik Türkçede ekilebilir alan anlamına gelip, Osmanlı tahrirlerinde kullanım anlamı ise, dönemlik yerleşme veya terk edilmiş köy ve alan demektir. Düzenlemede köyün bir parçası olan mezra bazen belgelerde metruk olarak geçer ve teşhiste mezranın eski bir mezarlık veya yerleşim alanı olup olmadığına dikkat edilmelidir. Genelde sınırları sabit olan mezarların yanında tahrir kayıtlarında “eskiden köy idi şimdi hali oldu” tarzında notlar bulunur.¹⁵⁶ Köyler arasında var olan boş arazilerde bulunan mezarları, çevre köyler kullanarak değerlendiriyor veya devlet eli ile bu sahalar şenlendirilerek yeni bir köy kurulabiliyordu. Kayıtlarda köye bağlı mezarların yanı sıra benzer rolü icra eden, yaylak, kışlak gibi ünitelerin de sınırları kesin olarak belirtilirdi.¹⁵⁷ Genellikle köyler salgın hastalık, istila veya diğer tehditlere önlem olarak bir yamaçta konumlandırılırken mezarlar daha alçak ve düz kesimdeki yerlere kondurulurdu.¹⁵⁸ Mezranın köyden önemli farkı ise topluluğu temsil eden sorumlu bir imam veya kethüdanın bulunmayışıydı. Genellikle mezra köyün bir parçası ve rezervi olarak düşünülebilir ve köylü için aynı zamanda ek gelir kaynağı ve fazla nüfusun yerleşebileceği topraktır. Bulunduğu coğrafi sahaya göre üzerindeki faaliyet türleri de değişebilirdi. Alçak rakımlı mezarlar tahıl tarımı için ayrılırken, yamaçtakilerden meyvelik, zeytinlik veya bağ olarak istifade edilebilirdi.¹⁵⁹

Köy veya mezra olsun kırsal sahada esas mesele üretimdi ve üretim ancak köylünün geçinebileceği seviyenin çok yakınında dalgalandığı için en korkulan olay kıtlıktı. Üretimdeki düşüş veya tüketimdeki yükselme kıtlık hadisesini doğurabilirdi, bu nedenle üretim kadar tüketim de kontrol altındadır.¹⁶⁰ Temel anlayış yerleşimlerde olabildiği kadar ana ihtiyaç maddelerinin üretiminin artırılması ve ancak devletin izin verdiği kadarının paraya çevrilmesiydi. Devletin bu sıkı iâşecilik anlayışı parasal

¹⁵⁵ Tunçdilek, a.g.m., s. 7.

¹⁵⁶ Halil İncılık, “Mazra’a”, *The Ansiclopedia of Islam, New Edition*, V. 6, Leiden E. J. Brill, Netherland 1991, s. 969.

¹⁵⁷ Gümüşçü, a.g.m., s. 96.

¹⁵⁸ Halil İncılık, Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C. I, s. 205.

¹⁵⁹ İncılık, a.g.e., s. 209-211.

¹⁶⁰ Genç, a.g.m., s. 181.

ekonominin gelişmesini de kısıtlıyordu.¹⁶¹ Çünkü Osmanlı iktisadi görüşü, iktisadi faaliyetleri elde edilebilir vergi zaviyesinden değerlendiriyordu.¹⁶² Böylece devlet nezdinde, siyasal bakımdan köylerin pozisyonu elde edilebilir verginin muhafazası, mümkünse artırılması ilkesine göre belirlendi. Nitekim bu yüzyıl içerisindeki tespitlerin yapılabilmesine olanak tanıyan tahrir defterleri de, elde neyin ne kadar “var” olduğunu bilme ihtiyacı ile vücuda getirildi.

Elbette “varlık” devletin her bölgesine eşit yayılmamıştı. İdare altındaki tüm sahalar için geçerli homojen bir toprak verimi, siyasal yapı ve tebaa bulunmamasından dolayı, imparatorluk geneli için genel geçer bir köy tipi de farz edilememektedir. Bu etkenler köyün nüfusu, büyüklüğü, ekonomik uğraşısı ve yapısını etkiler. Bu nedenle standart bir verim ve vergilendirme de bulunmamaktaydı. Ortak olan en mühim nokta, (uzak ve idaresi zor eyaletler hariç tutulursa) toprak idaresinde çift-hane sisteminin uygulanmasıdır.¹⁶³ Toprağın idaresinde temel ölçü olan çift bölge ve verime göre 60-150 dönüm arasında bir ekim sahasına tekabül eder. Nim çift bu sahanın yarısı, Bennak ya da ekinli bennak olarak kaydedilen reayanın elindeki miktar ise nimden daha azıdır.¹⁶⁴ İnceleme dönemi olan 16. yüzyılda somut olarak çoğu Osmanlı köylüsü tam bir çifte sahip değildi. Çoğunluk nim çift veya ondan daha azına sahipti.¹⁶⁵ Çiftin dâhil olduğu üst sistem olan tımarın mülkiyeti, devlete aitti ve miras olarak bırakılamazdı. Ancak çift, sahibi vefat ettiğinde çiftin idaresi erkek evlada, yoksa kız evlada veya akrabalara intikal edebilirdi. Burada amaç toprağın işlenmeden kalmamasıdır ve bu hususa verilen öneme binaen, çiftçi maruzatı olmadan toprağını üç yıl üst üste işlemez ise “çiftbozan” vergisi ödemek zorunda kalırdı. Çiftçinin mesleği haricinde meşgalelerle uğraşması hoş görülmemiş, mümkün olduğunca kendi mesleğini devam ettirmesi teşvik edilmişti. Çiftçinin sorumlulukları kadar tımarın idarecisi olan sipahinin de sorumlulukları vardı. Bunlardan ilki, üretimin kesintisiz ve verimli şekilde devam etmesini sağlamaktı. Bunun da öncelikli gereği, reayaya adaletle muamele olunmasıdır. Sipahi Avrupa’daki senyörün yetkilerine sahip toprak ağası değildir. Sipahinin yerine getirdiği başlıca yükümlülükler,

¹⁶¹ Genç, a.g.m., s. 184

¹⁶² Genç, a.g.m., s.185

¹⁶³ İnalçık, *Village Peasant and Empire*, s 150-151.

¹⁶⁴ Alpaslan Demir, “XV-XVI. Yüzyılda Turhal’da Nüfus Toprak İlişkisi”, *OTAM*, S. 27, Bahar 2010, s. 70.

¹⁶⁵ Mehmet Öz. “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 17, s. 80.

belli ölçüler içerisinde, toprak üstünde devlet namına vergi toplama, nizamı sağlama ve topladığı vergi nispetinde süvari yetiştirme vb. görevlerdi. Zaman zaman sistemin bozulmasına yönelik görülen fiiliyatları engellemek için, devlet, sipahinin yetki süresi, alanı ve haklarını kısıtlamıştır. Bu düşüncenin en belirgin tezahürü, sipahiye bir köyün tamamı yerine değişik köylerden hisseli şekilde tımar verilmesi ve uzun süre aynı bölgede tasarrufunun sınırlandırılmasıdır. Tıpkı reayada olduğu üzere mevcut kanuna muhalif hareket ettiğinde de sipahinin elinden toprağı alınırdı. Her ne kadar sipahinin tesiri kırılmak istenmişse de, bazı uzak veya idaresi zor sahalarda, devlet araziye miri usule göre değil mülkü ile sipahi veya beye verme eğilimine girmişti. Yurtluk, ocaklık, arpalık, serbest tımar, divani gibi veriliş usulüne göre tımarlar farklı adlar alabilmekte, yine de merkezi hükümet tüm kontrolü kayıtsız şekilde beye bırakmamaktaydı. Kadılar, bu noktada devreye girer, tımar sahalarında, şehirlerde ve diğer bölgelerde, direkt olarak merkeze sorumlu olmaları ve kontrol veya düzenin hukuki temsilcileri olmaları ile terazinin ucunun bir zümre veya kişi lehine dönmesinin önünde emniyet sağlardı.¹⁶⁶

Bu genel hatlara bakılarak, 16. yüzyıl Osmanlı kırsal yapısı, nüfusunun çoğunluk kısmının yaşadığı yer olması yönü ile 20. yüzyıl ortalarına kadarki Türkiye nüfus yapısı ile benzerdir. Bu dönemlerde toplumun %90 'ı kırsal alanda ikamet ederdi ve kırsal sahanın iki önemli cephesi bulunurdu. Bunlardan ilki köylerde, mezralarda, kışlaklarda yaşayan ve geçimini tarım ile sağlayan yerleşik nüfus, ikincisi ise hemen her bölgede az veya çok bulunan ve yerleşik hayata henüz geçmemiş veya yarı göçebe olan konargöçerlerdir.¹⁶⁷ Ayrıca köylerde askeri sınıf mensupları ve vergiden kısmen veya tamamen muaf insanlar da vardı ancak bu kesimin toplam kırsal nüfusa oranı oldukça azdı.¹⁶⁸

Genel hatlarıyla sunulan bu sisteme dayanılarak, Sivas'a dair gerçekleştirilen bu çalışmanın başlangıç noktası olan 16. yüzyıl yerleşimleri, bir dönem oluşturacak şekilde, BOA. TD.79 (1520), BOA. TD. 287 (1554) ve KKA. TD. 14 (1574) numaralı tahrir defterlerine göre belirlendi. Bu dönemlendirmeye neticesinde yüzyıl içerisindeki değişimler takip edilebilmektedir. Takibin ortaya koyduğu en önemli netice yerleşim yapısının, artan

¹⁶⁶ Halil İnalçık, "Tımar", *TDVİA*, s. 168-171.

¹⁶⁷ Yunus Koç, "Nüfus", *TDVİA*, s. 295; Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlı Devlet Teşkilatı*, s. 93.

¹⁶⁸ Öz, a.g.m. s. 77.

köy sayısı ve nüfusla sıklaşması ve tarım arazisinin aşırı kullanımı ve yeni açılan tarım alanlarındaki artış oldu. Yüzyılın başında inceleme sahasında toplam 208 olan köy sayısı¹⁶⁹, yüzyılın ortasında 147¹⁷⁰, yüzyılın sonunda ise 322'dir.¹⁷¹ Bu artış esnasında yüzyılın başına mevcut olan 28 köy sonraki tahrirlere ulaşamamıştır. Ancak bu kayıp orta periyotta kurulan 16 ve son periyotta kurulan 21 köy ile telafi olmuştur. Arada kalan rakamsal boşluk ise, neredeyse tamamen, ileride değinilecek olan mezraların köye dönüşmesi ile ilintilidir.

Köy veya mezra olsun yerleşim sayısındaki artışı açıklayacak ilk basamak, yerleşimin özü olan nüfustur. Sivas'ta yüzyıl içerisinde hem şehir hem kırsal alanda nüfus oldukça artmış bu nedenle yeni yerleşim alanlarının açılması, küçük yerleşimlerin büyümesi ve mevcut yerleşimlerde birim başına düşen nüfusun artması doğal netice haline gelmiştir.

Tablo 3: Tahrir Defterlerine Göre Sivas'ın 16. Yüzyılda Kırsal Kayıtlı Vergi Nefer Sayıları.¹⁷²

Sivas			
Tahrir Defteri Yılı	BOA. TD.79 (1520)	BOA. TD. 287 (1554)	KKA. TD. 14 (1574)
Müslim	2925	3909	7614
Gayrimüslim	3217	5544	7467
Toplam	6142	9453	15081

Yüzyılın başında Rum eyaletinin toplam nüfusu 869600 idi.¹⁷³ Anadolu içinde bir idari birim için göreceli olarak yüksek olan bu nüfus, 16. yüzyıl içerisinde yıllık % 17-18 oranında büyüme gerçekleştirdi.¹⁷⁴ Sivas özünde değinilecek olursa, nüfus artışının doğal nüfus artışı, göçler ve konar-göçerlerin yerleşikliğe terfisi olarak üç ana cephesi ortaya çıkar. Doğal nüfus artışının tahrir defterlerine göre tutarlı hesaplanması mümkün olmamaktadır.¹⁷⁵ Çünkü bu kayıtların asıl oluşturulma amacı nüfus merkezli değildir. Bu

¹⁶⁹ BOA. TD.79.

¹⁷⁰ BOA. TD. 287.

¹⁷¹ KKA. TD. 14 .

¹⁷² BOA. TD.79, BOA. TD. 287, KKA. TD. 14.

¹⁷³ Ömer Lütfi Barkan, Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi, Türkiyat Mecmuası / Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1953, s.11.

¹⁷⁴ Demir, a.g.t., s. 155-156.

¹⁷⁵ Doğal nüfus artışı hesaplanmasında kesin sonuç çıkarılabilecek bir yöntem yoktur. Belki en yakın tahminin yapılabileceği usul veya formül için Bkz. Bekir Kemal Ataman "Ottoman Demographic History (14th-17th Centuries). Some Considerations", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, V. 35, N. 2, 1992, s. 190.

kayıtlar, ölüm-doğum ve konargöçerlerin tutarlı nüfus kayıtlarını bünyesinde barındırmaz ancak kısmen bu noktalara işaret eder. Bu nedenle tahrir, nüfus çalışmaları açısından, o anlık hali ile, yerleşim biriminde var olan vergi yükümlüsü, üretim yapmaya muktedir, yetişkin nüfus ile işlenebilir arazinin çekilmiş bir fotoğrafı olarak görülmeli. Ancak tahrirler, nüfusun artışına etki eden diğer faktörler olan göçler ve konar-göçerlerin yerleştirilmesi hususunda belirgin ipuçları sunar.

Tahrirlerde, doğal nüfus artışına zıt olarak, nüfus, iki, üç, dört kat arttı veya azaldı, ya da % 50, % 100, % 150 arttı veya azaldı tarzında ifadeler nüfus hareket ve miktarının doğru olarak değerlendirilmesi için sağlıklı değildir. Özellikle bu tespit incelenen alanın diğer bölgelerle kıyas yapılması halinde daha önemlidir. Bu miktarda bir değişim ancak göç ile açıklanabilir. Tahrir defterleri bu noktada oldukça fazla veri sunar. Kayıtlar tutulur iken kişinin nereden geldiği, unvan, baba adı, sülale adı ya da direkt göç bilgileri verilebilir.¹⁷⁶ Göç bazında değerlendirilecek olunursa Sivas kırsalındaki neferlerin yaklaşık %7'si göçmendir. Bölgedeki yıllık nüfus artış hızının % 17-18 civarında olduğu göz önünde tutulursa bu oran düşük görünmekte. Ana sebep olarak yine göç olgusu karşıya çıkmaktadır. Kızılbaşların yoğun olarak yaşadığı Sivas sahası özellikle 16 ve 17. yüzyıllarda Safevilerin siyasi müdahaleleri neticesinde Kızılbaş taife, bölgeden ayrılmak durumunda kaldı.¹⁷⁷ Bu müdahaleler, Sivas bölgesinde, Celali isyanlarının hemen öncesinde 1593 yılında mühimme defterlerine de yansımış, Sivas bölgesinde Safeviler'in kendisine yakın ahaliden para toplama ve karışıklık çıkarma temayülünün devam ettiği görülmüştür.¹⁷⁸ Ayrıca bir miktar Kızılbaş'ın da tahrir esnasında kayıt altına girmemek için kaçtıkları düşünülebilir. Bu nedenle aslında nüfus olması gerekenden daha azdı.¹⁷⁹ Benzer bir tespit Bozok Sancağı'nda da mevcuttu. Anadolu'dan 16. yüzyıldan beri İran'a yapılan başlıca göçler Rum Eyaleti ile Bozok

¹⁷⁶ Alpaslan Demir, "Şahıs Adlarından Hareketle Nüfus Hareketleri ve İskan Tarihi Çalışmalarına Bir Katkı: Sivas Kazası Örneği", *International Journal of Central Asian Studies*, V. 20. 2016, s. 154.

¹⁷⁷ Demir, *a.g.t.*, s. 155-156.

¹⁷⁸ İnalcık, *Osmanlı Tarihi*, C. III, s. 243.

¹⁷⁹ Demir, *a.g.t.*, s. 155-156.

Sancağı'ndan yapılmaktaydı.¹⁸⁰ Nitekim Bozok Sancağı'nın yerleşim ve demografik yapısı aynı nedenle belki Sivas'tan daha fazla etkilenmişti.¹⁸¹

Bu olumsuz cereyanlara karşın 16. yüzyıl içerisinde Sivas, verdiği göçten daha fazlasını aldı. Anadolu'nun İran sınırına yakın muhitlerinden, daha güvenli olan Sivas sahasına “Şarki” olarak adlandırılan nüfus, oldukça yekûnlu göç gerçekleştirdi.¹⁸² Sivas'ın cazibe merkezi olmasına örnek olarak 1516-1530 yılları arasında Sivas'a ve İran sınırına yakın olan Erzincan'ın yıllık nüfus artışı % -1,8 olarak gerçekleşti. 1520 tarihli tahrir defterine göre Sivas ve Tokat kırsalında, 110 vergi neferi Erzincanlı bulunması nüfusun nereye göçtüğüne misaldir.¹⁸³ Sivas kazasının 337 vergi neferi barındıran 40 yerleşmesi ilk defterden sonra görülmemekte. Buna karşın, yüzyılın ortasında 39, yüzyılın sonunda kurulan 35 yeni yerleşmenin kayıtlı vergi nüfusu sırasıyla 816 ve 1155'dir. Sonradan ortaya çıkan bu nüfus büyük olasılıkla göçle ilgili ve alınan göçün ne derece kayda değer olduğunu gösterir.¹⁸⁴

Nüfus artışında diğer bir etken konargöçerlerin yerleşik hayata geçişidir. Aslında bu bir artıştan ziyade konargöçerlerin kayıt altına alınarak tespit edilebilir bir nüfus formuna bürünmelerinden kaynaklanır. Çünkü yerleşiklikten önce, çoğu zaman konargöçerlerin mevcutları başlarındaki reisin tahrir memuruna bildirdiği kaba tahminden oluşuyordu. Veya konargöçerlerin zaptı ve tahakkümü sevmeyen doğaları neticesinde kayıt altına alınmaktan kaçma temayülleri büyük oranda tahrir işlenmemiş bir nüfusun varlığını doğururdu. Ayrıca sürekli hareket halinde dinamik bir nüfusun doğru şekilde kayıt edilmesi de meşakkatli ve eksik olabilir. Osmanlı Devleti tüm bu zorluğun farkında olduğu için konargöçerler ile arasında çoğu zaman sürtüşme oluşabiliyordu. Bu nedenle devletin her zamanki arzusu bu büyük nüfusun yerleşik hale

¹⁸⁰ Selahattin Döğüş, “Osmanlılar Döneminde Sivas'ta Türkmen İsyanları”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. I, Şeref Boyraz (Ed), 21-25 Mayıs 2007, s.104.

¹⁸¹ Sadullah Gülten, “Osmanlı Anadolu'sunda Bir İskân Hikâyesi: Bozok Sancağı'nda Aşiretler, Köylüler ve Celâlîler (16-19. Yüzyıllar)”, V. 11, S. 1, February 2019, s. 140-141.

¹⁸² Alpaslan Demir, “XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Dış Göçler: Şarkıyan”, *Karadeniz Araştırmaları*, Kış 2011, S. 28, s. 60.

¹⁸³ Demir, *a.g.t.*, s. 150.

¹⁸⁴ Demir, *a.g.t.*, s. 155-156.

gelerek hem sorun çıkarmaz bir şekil alması hem de toprakların işlenme oranının artarak, elde edilebilir yeni vergi kaynaklarının oluşturulması oldu.¹⁸⁵

Sivas kazasında konargöçerlerin en büyük kolu Yeniildir. İkamet ettikleri saha ise Sivas'ın güney kısmını içine alan (Divriği, Kangal, Ulaş) geniş sahadır. Mevcutlarının kalabalık olması nedeni ile kendilerinde 1548 yılında kaza statüsü ve adları da Karaman bölgesindeki Eskiil'e mukabil Yeniil olarak verildi. Kaza oluşturulduğunda III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'daki imaretine vakfedildi. Kazanın en önemli özelliği içerisinde köyler barındırması ve ahalisinin hem yerleşik hem de göçebe karakterde bulunmasıdır. Kazanın 1548'deki toplam nüfusu 6800'ü Dulkadirli ve Halep Türkmenleri olmak üzere 13000 civarındaydı. Geriye kalan nüfus yerleşiklere aittir. Kazanın 1583'teki toplam nüfusu 69000'i Halep ve Yeniil Türkmenleri olmak üzere 95000'tir. Geriye kalan nüfus zamanla yerleşik hayata geçen konargöçerlerdir.¹⁸⁶

Sivas sahasında var olan diğer bir kalabalık konargöçer taifesi İlbeylilerdir. Muhtemelen 1174 yılında Horosan'dan çıkan büyük Türkmen kitleleri ile birlikte Anadolu'ya geldiler. 15. yüzyılın başlarında Timur istilası sırasında burada bulunan İlbeyliler Uluyörük oymaklarından biridir. Moğol istilası sırasında Anadolu'daki karışıklıklardan kaçarak Halep civarına yerleştiler. Durum düzeldiğinde ise kendi adlarıyla anılacak olan Sivas ve Tokat arasındaki sahaya dönüş gerçekleştirdiler. Bir rivayette Sivas'taki Gayrimüslim nüfusun anormal bir şekilde artış göstermesi üzerine o zamanın padişahı tarafından, İlbeyli aşiretinin yarısı zorla Sivas'a sürgün edilmiş ve bir fermanla şimdiki köylerine yerleştirilmiştir. Aşiret, yaz aylarını Sivas, Uzunyayla ve Tokat çevresindeki yaylaklarda, kışı ise Halep civarında geçirirdi.¹⁸⁷ Resmi kayıtlarda 1485 tarihli bir belgede çoğunlukla Sivas'ın güney batısında, bazı obalarının da Artukova'da ikamet ettiği görülür. Bu tarihte 311 hane ve 1555 nüfusa sahiptiler. 1520'deki defterlerde 967 hane, kırk dört kışlak ve yaklaşık 4831 nüfusa sahip olan İlbeylilerin başında Enürza veled-i İlbeyli bulunmaktadır. 1574 yılında 36 kışlakta yaşayan İlbeyliler'in bu tarihteki vergi nüfusu 1624'tür ve çiftçilikle uğraşmaktadırlar. Vergi

¹⁸⁵ Şahin, a.g.m., s. 240.

¹⁸⁶ İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, Muittin Salih Eren (Haz), Eren Yay, İstanbul 2006, s. 78-79.

¹⁸⁷ Kadir Pürlü, *Sivas'ta İlbeyli Türkmenleri*, C. 1, Sivas Belediyesi Kültür Yayınları, Sivas, 2002, s. 12.

nüfusu 5 ile çarpıldığında elde edilen 8.120 rakamı, oymağın toplam nüfusu hakkında fikir verir.¹⁸⁸ 1519-1520 yıllarına ait Rum Eyaleti (Sivas) Tımar Defterinde Karye-i Torosi, Damlaluca, Apa Viranı, Beşdepe, Ağcaviran, Mezra-ı Başviran, Gökçelü, Karabasan, Karlıpınar, Acıpınar, Tuzlacık, Güllü Yusuf, Armutluca, Suluviran, İkipınar, Sorgunlucak, Beğ Viran, Somak, Delüklütaş, Eskiköy, Direklü Hisar, Kurtlu Kaya, Zaviye-i Şeyh Muhyiddin gibi çok sayıda köy İlbeği veled-i İlbeği adlı şâhısa tımar olarak verilmişti. 16. yüzyılın başlarında İlbeyliler'in çoğunlukla toprağa bağlandıkları görülür ve Şarkışla ilçesinin Kızıldon Köyü ile Yapracık Köyü arasında yer alan Kışlak-ı Demircilik çiftliği yerel rivayetlere göre İlbeglioğlu'nun çiftliğidir.¹⁸⁹

Nüfusun etnik ve dini kompozisyonunun anlaşılması için Gayrimüslimlerin değerlendirilmesi gerekliliktir. Daha önce belirtildiği üzere Sivas'ta Bizans'tan Selçuklular'a onlardan da Osmanlı'ya intikal eden bir Ermeni nüfusu mevcuttu. Bu nüfus özellikle şehirde ikamet etmekte ve Müslümanlardan daha kalabalıktı. Bu durum Selçuklu devrinin tam aksidir. Çünkü o dönemde halen Anadolu Türkistan'dan nüfus yönü ile beslenmekteydi ve batıda, geniş çaplı bir askeri operasyonla açılan yeni saha bolluğu yoktu. Osmanlı idaresinde batıdaki geniş fütihat ile Sivas'ta bulunan Müslüman-Türk nüfus o yörelere akın etmiş ve bu nedenle şehir merkezi ve eyalet çapındaki Divriği gibi merkezlerde Gayrimüslim nüfus ağırlık kazanmıştı. Buna rağmen kırsal sahada neredeyse Türk fütuhatının başından bu yana ağırlık Müslüman-Türk nüfustaydı.¹⁹⁰

Sivas ve Divriği, kırsal alanda Gayrimüslim nüfusun en yoğun yaşadığı bölgeydi ancak yüzyılın başında yoğun olan bu nüfusun oranı sonuna doğru kademeli şekilde azaldı. Sivas kırsalı Müslim-Gayrimüslim dağılışımda yüzyılın başına göre orta defterde görülen % 7'lik düşüşün tahrir belgelerindeki eksiklikten kaynaklanması muhtemeldir. Çünkü orta defterde sayfa eksikliği bulunur. Kırsaldaki Müslim-Gayrimüslim oranı konusunda söylenebilecek net tespit, yüzyılın başında çok az bir oranla çoğunluğa sahip Gayrimüslimlerin, yüzyılın sonunda bu çoğunluğu sağlayamadıklarıdır. Araştırma sahasında yüzyıl boyunca Gayrimüslim oranı sürekli azalmıştı. Bu sonucu, Sivas'a hariçten gelen Müslüman nüfusun daha fazla olması, konargöçerlerin yerleşik hayata

¹⁸⁸ Kuzucu, a.g.m., s. 171.

¹⁸⁹ Pürlü, a.g.e., s. 31

¹⁹⁰ Demir, a.g.t., s. 185.

geçmesi ve Müslüman nüfusun yıllık artış oranının Gayrimüslimler'e göre daha hızlı olmasını doğurdu.¹⁹¹ 16. yüzyılın son tahririnde Sivas kazasına ait üç defterde Gayrimüslim nüfus bulunduran köy sayısı, ilk iki defterde 41 iken son defterde 73'e çıktı. Bazı köylerde Müslim-Gayrimüslim nüfus birlikte yaşamaktaydı. İlginç olan tespit ilk tahrirde Gayrimüslim kaydedilen ancak sonra Müslim veya ilkinde Müslimken sonra Gayrimüslim olan köyler bulunmasıdır.¹⁹² Diğer bir tespit ise Gayrimüslim köylerinin genel itibarla Müslim köylerden daha fazla nüfus barındırmasıdır ki benzer bir tespit Canik sancağındaki Gayrimüslim köyler için de geçerlidir.¹⁹³

Yüzyıl içerisinde Sivas'ta kırsaldaki nüfus artışı şehirlerden daha fazlaydı. Bu durum sadece Sivas'a has bir durum değildir. Canik, Amasya, Tokat, Niksar'da da aynı durum geçerliydi.¹⁹⁴ Nüfustaki bu artış elbette yerleşim sahasına da yansımıştır. Önceden var olan yerleşim şeması ve anlayışı da evrime uğramıştır. Bu evrim, tıpkı nüfus bahsindeki gibi köy, mezra, konargöçerler ve Gayrimüslim nüfus bağlamına değerlendirilecektir.

Tablo 4: 16. Yüzyıl İçerisinde Sivas'ta Köy, Toplam Vergi Neferi, ve Ortalama Nefer Sayısı¹⁹⁵

Defterler	BOA. TD.79 (1520)	BOA. TD. 287 (1554)	KKA. TD. 14 (1574)
Köy Adedi	208	147196	322
Toplam Vergi Neferi	5230	5100	14351
1 köye düşen Ortalama Vergi Neferi	25.26	34	44.02

Köylerin köy olarak devamlılık oranı %77,2 köylerin mevcudiyetlerini (mezraya dönüşmüş olsalar dahi) devam ettirebilme oranı ise % 81,4'tür. Kırsalda devamlılığın düşük çıkmasının ana nedeni yüzyılın başında var olan 28 köyün sonraki tahrirlerde görülmemesidir. 102 vergi neferi Gayrimüslimin bulunduğu Marülhin köyü bir istisna

¹⁹¹ Demir, *a.g.t.*, s. 189.

¹⁹² Osman Gümüşçü, Alpaslan Demir ve Emine Erdoğan Özünlü, *Türkiye'nin Kayıp Köyleri*, Ed. Osman Gümüşçü, Yeditepe Yay., İstanbul, 2020.s. 121-126.

¹⁹³ Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağında Nüfus", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 6 , S. 1 , Ocak 1991, s. 197.

¹⁹⁴ Demir, *a.g.t.*, s. 167.

¹⁹⁵ Demir, *a.g.t.*, s. 119.

¹⁹⁶ Defterin eksik olması nedeniyle, aslında bu defterde olması gereken 74 köy kapsam dışıdır.

sayılırsa, geri kalan köylerin ortadan kalkması nüfuslarının az olması ile ilintilidir.¹⁹⁷ Yüzyılın başında köy olarak kaydedilen 12 yerleşim nüfuslarının az olması nedeni ile mezraya dönüşmüştür.

Bir yerleşimin köy olarak kaydedilmesinde nüfus önemli bir etken olmasına rağmen araştırma sahasında bazı köylerin nüfus barındırmadığı görülür. İlk tahrirde nüfus barındıran bir yerleşme sonraki tahrirde nüfusunu kaybetmesine karşın, tahrir emininin bu yerleşimleri köy olarak kaydedişi sık rastlanılan bir vakadır. Fakat nüfus barındırmayan köy yerleşimi, sonraki tahrirlerde, mezra olarak kayıtlarda tekrar kendini gösterebilmekteydi. Tüzel kişiliği devam ederken terk edilmiş bu tür köyler Sivas'ta 1520'de 29, 1554'te 8 ve 1557'te 12 adettir. Diğer sahalardan örnek verilir ise; Manisa'da 1530 yılında nüfussuz köy sayısı 30, 1575 yılında 52'dir. Konya'da 1518 yılında 17 nüfussuz köy varken, 1584 yılında 38 nüfussuz köy kayıtlıdır.¹⁹⁸

Tablo 5: 16. Yüzyıl Tahrirlerine Göre Köylerin Genel Nüfus Aralığı¹⁹⁹

Sivas			
Tahrir Defteri	BOA. TD.79 (1520)	BOA. TD. 287 (1554)	KKA. TD. 14 (1574)
1-9	127	62	59
10-49	128	123	186
50-99	13	19	49
100-199	9	12	23
200+	3	0	10
1-9	%44	%28	%18
10-49	%46	%57	%57
50-99	%5	%9	%15
100-199	%3	%6	%7
200+	%2	%0	%3

Köylerin sayısının artışı ile eşzamanlı olarak köy başına düşen nüfus ta artış göstermektedir. Tabloda görüldüğü üzere sadece Sivas'a bağlı yerleşmelerde köy başına düşen nüfus artmıştır. Nüfus artışı bu sonucu ortaya çıkarsa da bazı yerleşmeler güvenlik ve ekonomi yönünden sundukları olumlu koşullar nedeni ile daha fazla nüfus çekmiş

¹⁹⁷ Bu köyler: Adil Bey, Ak Viran-ı Diğer, Bulmaç, Çarşı, Eriklü, Esen Çermik, Eymür, Göçlü, Halfet, Hasancık, Kara Bostan, Kavraz-ı Nev, Kızıl, Kuru Köy, Kurtlu Kaya, Kuşbirge, Küpçük, Marülhin, Osman Temir, Sineklik Viran, Sofular, Şad Kulu, Şadi Hacı, Tekür, Temük, Tösür Özü, Turar-ı Köhne, ve Tüccar.

¹⁹⁸ Gümüşçü, Alpaslan ve Erdoğan Özünlü, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁹⁹ BOA. TD.79, BOA. TD. 287, KKA. TD. 14.

olabilir. Nitekim tahrirlerde bu yoğun nüfuslu köylerin bazılarının toplam zirai üretiminin, nefer sayısına bölümünde ortaya çıkan kişi başı tahıl miktarı, daha düşük nüfuslu köylerinkinden daha az olabilmektedir. Tüm köyler değerlendirildiğinde Sivas'ta köy başına düşen ortalama vergi neferi sayısı 1520 de 25.26, 1554te 34 ve son tahrir yılı olan 1574te 44.02dir.²⁰⁰

Yerleşim biriminde nüfusun yoğunlaşması sadece Sivas'a has değildir. Bu yüzyıl içerisinde Anadolu'nun neredeyse tamamında yerleşim yerleri büyümüş özellikle kasabalarda nüfus yoğunlaşmıştı. Kasabaları özel kılan ise 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kırsalda ortaya çıkan toprak yetersizliği neticesinde iş bulma gayesindeki reayanın gerçekleştirdiği göç gösterilebilir. Bu reayanın çoğu tarım dışı sektörün içine dâhil olmuştu. Yine yüzyıl içerisinde küçük köyler büyük köylere, büyük köyler ise kasabalara evrilmişti.²⁰¹

Köylerin evrimi, oluşumu ve dönüşümünü mezralarinkinden ayrı değerlendirmek mümkün değildir. Arada sürekli ve çift yönlü bir bağ bulunur, 16. yüzyıl başlarında Sivas kazasında 600 mezra bulunmaktadır. Sayının bu derece fazla olmasının nedeni coğrafyadır. Tarımsal arazinin yetersiz olması nedeni ile insanlar küçük te olsa nerede işlenebilir arazi parçası var ise oraya bir mezra kurulmasıdır. Diğer bir neden ise konargöçerlerin pekçok mezraya sahip olmasıdır. Çeşitli şekil ve amaçlarla işletilen mezra sayısı yüzyıl ortasında 520'ye düşmüş ancak son tahrirde sayı yükselerek 596'ye ulaşmıştır. Sivas'ta mezralar, tüm iskân formları içerisinde, ilk deftere göre % 74 son defterde ise % 65' oranına sahiptir. Bu düşüşte 120 mezranın köye dönüşmesi etkili olmuştur.

Tablo 6: Sivas'ta Dönemlere Göre Mezra Sayıları ve Oranları²⁰²

²⁰⁰ BOA. TD.79, BOA. TD. 287, KKA. TD. 14..

²⁰¹ Suraiya Faroqhi ve Huri İslamoğlu, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia", *Review Fernand Braudel Center*, V. 2, N. 3, Winter, 1979, s. 407.

²⁰² BOA. TD.79, BOA. TD. 287, KKA. TD. 14.

Sivas			
Tahrir Defteri	BOA. TD.79 (1520)	BOA. TD. 287 (1554)	KKA. TD. 14 (1574)
Mezra Adedi	600	520	596
Mezraların Toplam Yerleşmelere Oranı	%74	%70	%65

Sivas'ta 600 mezranın ancak 311'i yüzyılın sonuna ulaşabilmiştir ve bu mezraların 96'sı varlıklarını sürdürebilmelerini köye dönüşmelerine borçludur.²⁰³ Yukarıda bahsedildiği üzere köyün mezralardan daha düzenli ve daha fazla mütemekkini bulunur. Bu nedenle olağandışı bir sebep doğmadığında varlıklarını korumaları daha muhtemeldir.

Tablo 7: Sivas'ta Dönemlere Göre Mezraların Devamlılığı²⁰⁴

Sivas		
Tahrir Defteri Yıl	BOA. TD.79 (1520)	KKA. TD. 14 (1574)
Mezraların Devamlılığı (karyeye dönüşenler dahil)	600	311
Mezraların mezra olarak Devamlılığı	600	215

Sivas kırsalında çoğu mezra tahrirlerde sadece bir defa geçer. İlk defterde var olan 600 mezra'nın 270'i sonraki iki tahrirde mevcut değildir. Ancak yeni kurulan mezralarla devinim devam etti. Yüzyılın ortasında 201 adet yeni mezra kuruldu, lakin 52 tanesi son tahrire ulaşamadı. Yüzyılın son tahririnde ise 203 mezra daha kuruldu. Yeni kurulan veya ortadan kalkan mezralar hariç tutularak, yüzyılın başına göre yüzyılın ortasında 10 köy mezraya, 41 mezra ise köye dönüştü. Son tahrire köyleşme hızı artarak 4 köy mezraya, 79 mezra köye dönüştü. Bu dönüşümlere karşın yüzyılın başında 600 olan mezra sayısı yeni kurulanlar nedeni ile önemli bir değişiklik göstermeyerek 596 oldu.²⁰⁵ Yüzyıl içerisinde mezraların çoğunun bir defa kayda geçmesi ve hemen ardından gelen tahrirlerde yenilerinin oluşması Sivas kırsalında verimin, toprağın jipsli karakteri nedeni

²⁰³ Demir, *a.g.t.*, s. 127.

²⁰⁴ BOA. TD.79,, KKA. TD. 14.

²⁰⁵ Tahrir taramasına binaen oluşturulan Ek 1'e bakınız.

ile yetersiz olması ve toprağın kısa sürede ekilen ürünle fakirleşerek kendini doğal yoldan zenginleştirememesine bağlanabilir.

Meskûn durumlarını kaybetmeleri nedeniyle Sivas'ta 14 adet köy yüzyıl içerisinde mezraya dönüştü. Bu nedenle nüfus dönüşümdeki ana maddedir. Ancak tahrir emininin kayıtları tutarken gerçekleşen hatalar nedeni ile Karaca Hisar, Saruyar ve Salur gibi köyler nüfus kaybına uğramadığı aksine nüfuslarının artmasına rağmen yüzyılın ortasında mezra olarak yazıldı. Bu hata sonraki tahrirde fark edilerek düzeltilmişti. Bu iki köy yüzyıl içerisinde nüfus barındırır iken mezra olarak yazılan 150 köyden yalnızca ikisidir. Meskûn durumda iken mezra kaydedilen 54 yerleşme sonraki tahrirde köye dönüştü. Yavaş işleyen bürokrasi ve bağlı bulundukları köy ile irtibatları devam etmesi nedeni ile 31 yerleşme ilk iki tahrirde nüfus barındırmalarına rağmen mezra olarak kaydedilmiş bu durum son tahrirde düzeltilmişti. Yüzyıl boyunca sadece bir kere kayıtlarda nüfusu olduğu görünen 54 meskûn mezranın, geçici oldukları düşüncesi ile mezra olarak kaydedilmesine devam edildi. İki tahrir döneminde de meskûn 7 ve üç tahrir döneminde de meskûn olan 1 yerleşmenin mezra olarak kaydedilmesi, bağlı bulundukları köylerin etki alanından çıkamamış olduklarının düşünülmesinden kaynaklanabilir.²⁰⁶

Mezraların köyle dönüşmesinde köy ahalisinin artan nüfusunun ve ihtiyaçlarının yanında konargöçerlerin yerleşik hayata geçişi de oldukça etkilidir. Bu olay bazen devlet eli ile zorla bazen de aşiretlerin kendi arzuları ile gerçekleşti. Konargöçerlerin iskânının köy sayısındaki artışa tesiri özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra hızlanmış ve neticeler 1575-76 tahrirlerine yansımıştı. Yerleşik hayata geçmeleri konargöçerlerin tamamen göçerliğin nimetlerinden vazgeçmeleri anlamına gelmiyor, yine yaz aylarında sürüleri ile birlikte yüksek sahalara çıkıyorlardı. Konargöçerler kışlak olarak kullandıkları sahaları zaman içerisinde kalıcı yerleşim yeri olarak iskan edebilirdi. Devlet eli ile müdahale edilmediği takdirde konar-göçerlerin toprağa iskanı doğal ve yavaş şekilde gerçekleşti.²⁰⁷ Anadolu'nun çoğu bölgesinde konargöçerlerin yerleşimi 16. yüzyılda hızlanmıştı. 1572 yılında Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasında yerleşik ve yarı yerleşik göçebe gruplar bulunup bunların bir kısmı bölgede baskın olan mezraları kışlak olarak

²⁰⁶ BOA. TD.79, BOA. TD. 287, KKA. TD. 14..

²⁰⁷ Koç, *a.g.t.*, s. 49-47.

kullanır diğer kısmı yarı göçer olup çift sahibi olarak tarım yapardı.²⁰⁸ Yine 1556 tarihinden itibaren Bozok Sancağı'nda aşiretlerin bulunduğu yaylak, kışlak ve mezarlar köy olarak kabul edilmeye başlanmıştı. Bu sancakta 716 köyün temeli esasen aşiretlerin zaten yarı yerleşik oldukları yaylak, kışlak ve mezralardı.²⁰⁹ Sivas'ta ise cemaatlerin ikamet ettiği, Demircili ve Karacalı (Yüzyıl sonunda ad değiştirerek Karacalar olur), son tahrirde köye dönüşür. Baş Viran, Gidiric, Ulu Dam, Arpa Viranı-yı Diğer, Mescidlü mezraları köye dönüşen diğer konargöçer yerleşim birimleridir.²¹⁰ Rum Eyaleti içerisinde ve Sivas'a yakın konumda bulunan Tokat'ta da 1554-1574 yılları arasında konargöçerler yerleşikliğe geçerek yerleşim sayısının artmasına katkıda bulundu.²¹¹

Henüz 13. yüzyıl başında konargöçerler Sivas civarında Begdili, Çavuldur, Salur gibi adları ile köy yerleşimine geçmeye başlamıştı. Yine bu Türkmenler aynı tarihte Sivas yöresinde köy öncesi bir iskân şekli olan divan yerleşimini sürdürürlerdi.²¹² Bu nedenle konargöçer aşiretlerin yerleşiklikle tanışması uzun süre önceye dayanıyordu. Evliya Çelebi'ye göre de Sivas bölgesi ahalisini "koyu etrak"tır ve "Lehce-i mahsûsalarının ba'zı ıstılahları" olduğunu aktarır.²¹³ Süleyman'ın saltanatı döneminde Sivas yöresindeki göçerler genellikle terkedilmiş köylere yerleşiyordu. Yanı sıra konargöçere tahsis edilmiş pek çok yaylak ve kışlak bulunurdu. Yeniil kazasında bu dönemde 75 köy, 125 mezra, 75 yaylak ve yurt ve 90 cemaat vardı. Bu konargöçerler yerleşikliğe geçerken hala klan sistemini muhafaza etmekteydiler.²¹⁴

Köy ve mezarların dönüşümü ve gelişiminin anlaşılması açısından coğrafi konumlarına da değinilmesi zorunludur. Gerçekleştirilen saha araştırması, harita ve belgelerden elde edilen bilgiler ışığında yerleşmelerin neredeyse %90'ının 1205-1500 metre yükselti aralığındaki platoya yayıldığı görülür. Bu alanda yerleşim için, daha çok platonun düzlük zeminini çevreleyen, yamaca yakın alanlar tercih edilmiştir. Yamaçlardan Kızılırmak'ın yatağına yakın düzlük sahalara inildikçe, yerleşim

²⁰⁸ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. I, s. 208.

²⁰⁹ Gülten, a.g.m., s. 135.

²¹⁰ Demir, a.g.t., s. 109.

²¹¹ Ali Açık, *Changes in Settlement Patterns, Population And Society In North Central Anatolia: A case of The District (Kaza) of Tokat (1574-1643)*, Unpublished Ph. D. Thesis, University of Manchester Faculty of Arts, Department of Middle Eastern Studies, Manchester, 1999, s. 81.

²¹² Mustafa Demir, a.g.e., s. 103.

²¹³ Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, C. 5. YKY. s. 39.

²¹⁴ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. I, s. 206.

seyrelmektedir. Bu seyrelmenin muhtemel sebebi taşkın ve sivrisineklerin olumsuz etkilerinden uzak kalmak olduğu düşünülebilir. Ayrıca yamaç yakınındaki bir yerleşme tepeden gelen akarsudan istifade ve tarımla eşgüdümlü sürdürülen hayvancılık faaliyetleri açısından bir avantajdı. Nitekim yukarıda değinildiği üzere alçak ve düz alanlarda tahıl üretimi yapılan mezarlar bulunurken, yamacın yüksek kesimindeki mezarlarda meyve üretim alanları ve hayvan otlakları bulunurdu. Yerleşimler arası ortalama mesafe 7 km civarındadır. Ancak pekçok köy arasındaki mesafe 3-4 km'ye kadar düşebiliyordu. 16. yüzyılda yerleşim yapısının günümüz Sivası'ndan daha sık olduğu düşünülürse birbirine yakın yerleşim dokusu olağandır.

Bu görüntü Tuba Ökse'nin Sivas'ta Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı yerleşimlerindeki tespitiyle neredeyse tamamen örtüşür. Bu tarih öncesi zamanlarda da yerleşimlerin %82'si yine aynı yükselti basamağı ve yamaça yakın alanlarda konumlu, yerleşimler arası mesafe ortalama 5-10 km, yine yerleşimin üstünde yamaca doğru olan alanda taşla çevrili ağıllar bulunuyordu. Yerleşimler arası mesafe kısalığının birim başına düşen tarımsal ürünü karşılamayacağını bu nedenle hayvancılığın bir gereklilik olduğuna vurgu yapar.²¹⁵

Geçen bu kadar zaman içerisinde insanların doğadan istifadeye yönelik tutumunda değişim bulunmaması ilginçtir ki benzerlikler devam etmektedir. Hatta Hellenistik dönemden günümüze kadarki varlığını sürdüren köyler bulunmaktadır.²¹⁶ Eski çağ ile 16. yüzyıl mukayese edildiğinde sahadaki en önemli farkın ormanların kapladığı alan miktarı olduğu görülür. Antik çağda Orta Anadolu'nun oldukça yoğun ormanlık alana sahip olduğu ve bu kaynağın ticarete konu olduğu kayıtlara geçmiştir.²¹⁷ İnceleme döneminde

²¹⁵ Ökse, a.g.m., s. 9.

²¹⁶ Bu yerleşmeler ; Doğanca MÖ 2. yüzyılda kurulmuş yamaç yerleşimi; Pirkinik köyü Handere mevkii Kültepe höyüğü, tepe yerleşimi, MÖ 1. Yüzyıl; Yakupoğlu köyü Kale Tepesi mevkii, m.ö.1. yy, harmanlık köyü hevik kalesi, kayalık tepe yerleşimi, m.ö.1. yy., arpa köyü sırt mevkii, tepe yerleşimi, MÖ 1. Yüzyıl; Güngören kalesi, MÖ 1. Yüzyıl; Kabasakal köyü Kavlak mevkii, tepe yerleşimi, MS 1. Yüzyıl; Akmesit köyü Üzerlik mevkii, MS 2. yüzyıl Kaynak: Zafer Korkmaz, *Sivas İli Hellenistik-Roma Seramiği Işığında Yerleşim Şeması*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003, S26-113.

²¹⁷ Gojko Barjamovic, "A Journey Through Anatolia in 1865 BC", F. Kulakoglu and S. Kangal (Eds.), *Anatolia's Prologue, Kültepe Kanesh Karum, Assyrians in Istanbul*. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2011, s. 163.

Sivas sahasındaki ormanların Karadeniz Bölgesi'ndeki gibi kendini yenileme özelliğine sahip olmayışı nedeniyle artık eski yoğunluğa sahip olmadığı teşhis edilir.



II. BÖLÜM

YERLEŞİMLERİN TERKEDİLME VE KAYBOLMA SÜRECİ

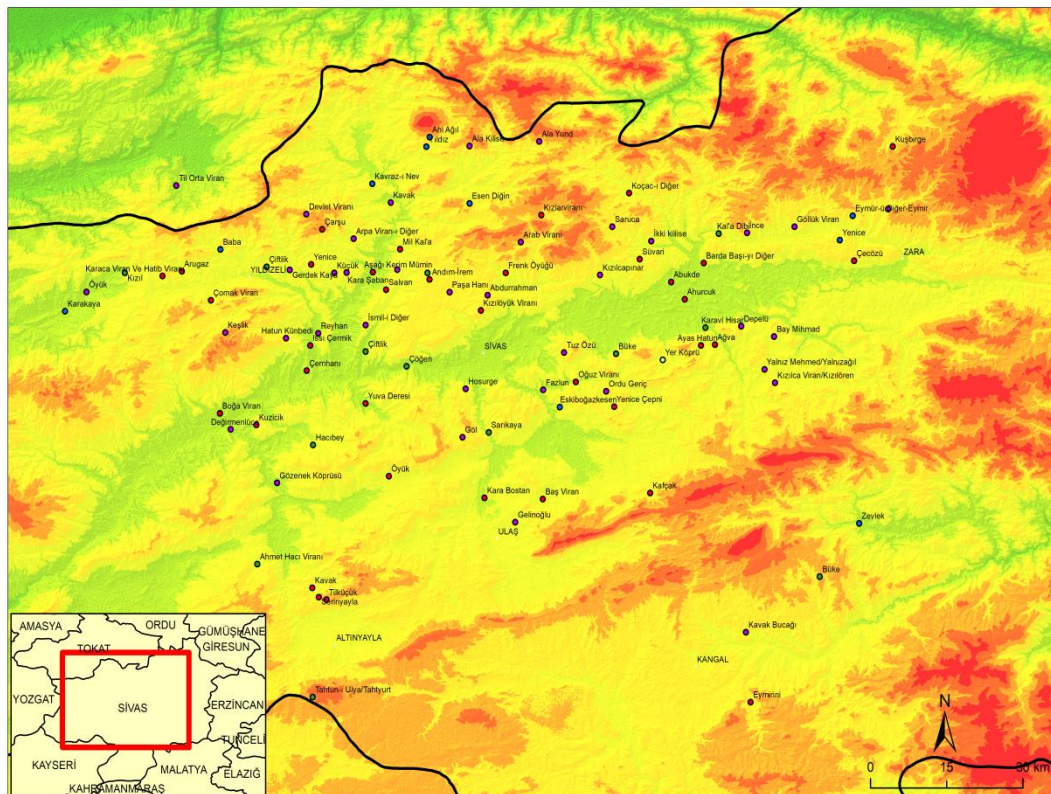
Çoğunlukla tahrir temeline dayandırılarak resmedilmeye çalışılan klasik dönem Osmanlı yerleşim yapısının çözülmesi, refah döneminde yerleşmelerin kurulup serpilmesine tesir eden coğrafya, psikoloji, sosyoloji, ekonomi, iklim ve siyasi örgütlenmenin toprak yönetimi üzerinde benimsediği temel felsefe gibi etmenlerdeki değişikliklerle açıklanabilmektedir. Bu etkenlerden bir kısmı veya tamamında ani değişimin getirdiği olumsuzluklar ise özellikle 16. yüzyılın sonunda hissedilmiştir. Konuyla ilgili, özellikle tahrir kaynaklarına bakıldığında, bir dönem kayıtlarda yer alan ancak sonraki dönemde yer almayan köylere sürekli olarak rastlanılmaktadır. Bu durum, incelemenin başladığı 16. yüzyıl Anadolu'sunda geçerli olduğu gibi günümüz için de geçerlidir. Tez çalışmasında kısımlara ayrılarak incelenilen 16-20. yüzyıl arası dönemde, özellikle 16. yüzyılın son çeyreğinde, başta köyler olmak üzere, yerleşimlerin olağan seyrin dışında bir oranda terkedilip kaybolduğu tespit edilmiştir. “Olağan” tabirinin tanımının ölçüsü ise kayboluşun hız ve miktarı ile ilintilidir. Vakanın en belirgin hali ile ortaya çıktığı dönem ise 17. yüzyılın ilk yarısı ve kaybın azalarak devam ettiği müteakip dönemler olduğu görülmektedir.

Çalışma alanı, 112,11 km² toplam hacme ve 518 km çevre uzunluğuna sahiptir. Buradan hareketle günümüzde bu sahada 19 km² başına 1 yerleşme düşmektedir. İnceleme sahası kuzeyde Sivas-Tokat sınırı, güneybatıda Şarkışla'nın kuzey kesimi, batıda Yozgat ili sınırına 18 km mesafe, güneyde Kangal ve Altınyayla ilçe merkezlerinin hemen güneyi, Doğuda Divriği'nin birkaç köyünü içine alan dar hat ve Zara ilçesinin hemen doğusu ile sınırdır. 16. yüzyıl Sivas merkez kazasının sınır uçlarında var olan köylerin çizdiği çerçeve içerisinde kalan bu sahanın özellikle kuzey sınırının günümüzde halen Tokat-Sivas il sınırı olması dikkat çekicidir. 16. yüzyıl Sivas kaza sınırının günümüz idari haritasında il sınırını geçen tek kesimi Yıldızeli ve Tokat sınırındaki 12 köyü içine alan 266 km² alandır. Sivas şehir yerleşiminin de üzerinde bulunduğu Kızılırmak yatağı boyunca yükselti ortalama 1250-1350 metre, Meraküm Platosu'nun

Tokat sınırına kadar olan kısmında ortalama 1450 metre, Batıda kalan Yıldızeli ve güney kesimde 1500 metredir. Saha içindeki önemli uç yükseltiler kuzeyde Yıldız Dağı ve güneydoğuda Tecer Dağlarıdır.

2.1. Kayıp Dönemleri

Harita 1: 16. Yüzyıl Sivas Merkez Kazasında Kaybolan Yerleşimler



Tablo 8: Dönemlere Göre Sivas'ta Kaybolan 16. Yüzyıl Yerleşmeleri.

Dönem	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	
Zaman Dilimi	1600-1650	1650-1700	1700-1750	1750-1800	1800-1850	1850-1900	1900-1950	Toplam
Kayıp Köy	78	68	9	0	9	26	0	190
Oran	41.05	35.78	4.73	0	4.73	13.68	0	%100
Kayıp Mezra Sayısı	30	15	1	0	5	2	0	53
Oran	56	28.3	1.8	0	9.4	3.7	0	%100

Çalışmaya esas teşkil eden yerleşim tipleri yukarıda belirtildiği üzere nüfus barındıran köy ve mezralardır. Toplamda 451 adet olan nüfus barındıran 16. yüzyıl yerleşiminin 208 köy ve mezrası günümüzde köy olarak varlıktadır. 243 yerleşim ise zaman içerisinde kaybolmuştur. Günümüzde 16. yüzyıl merkez kaza sınırları içerisinde nüfus barındıran mevcut köy ve köy altı yerleşim sayısı 440'tır. Buradan hareketle yerleşim yoğunluğunun günümüzde dahi eski formuna kavuşmadığı görülmektedir.

Tablo 9: 16. Yüzyıl Yerleşimleri Toplam Rakamları

Yerleşim Tipi	Sayı	Toplam Yerleşim Sayısına Oran
Köy	370	%82
Mezra	81	%18

İnceleme sahasında toplam yerleşim kayıp oranı %53.88 (243 yerleşim), köylerde kayıp oranı %51.35 (190 yerleşim), mezralarda kayıp oranı ise %65'tir (53 yerleşim). %41.05 oranına tekabül eden 78 köy 1. dönemde kaybolmuştur. Bu kadar büyük oranda bir kayıp anlaşıldığı kadarıyla bahsi geçen dönem içindeki ekonomik bozulma, askeri seferler, ehl-i örfün başta vergi olmak üzere sergilediği usulsüzlük ve baskılar, küçük buzul çağı neticesinde oluşan hasat sorunları gibi etkenlerin bir araya gelmesi ile oluşmuştur. Aynı sebepler Celali isyanları olarak anılan geniş çaplı toprağı terk sonucu oluşan eşkıyalık vakalarını da doğurmuştur. Nitekim Celaliğin patlak verdiği mekân da Sivas'tı. Bu dönemde Anadolu'da eşkıyalık vakalarından en çok etkilenen bölge de burasıdır.

2. Dönemde devlet halen geniş çaplı toprağı terki oluşturan amilleri saf dışı bırakılabilmiş değildi. Bir miktar normalleşme görülüp Celalilik bastırılmış olmasına rağmen özellikle ekonomik ve güvenlik merkezli meseleler halen toprağın terkine neden

olmaktadır. Merkezden eyalet ve sancaklara gelen ferman ve diğer emirlerde bu dönemde de eşkıya çetelerinin bastırılmasına dair sert uyarılar oldukça fazla sayıdadır. Diğer dikkate değer mahiyetteki içerik ise devletin 1. Dönemde yerinden olan reayayı tekrar iskân edilmesine dair sarfettiği çabadır. Ancak reaya eski yerine dönmediği gibi, var olan köyler de halen nüfus kaybetmektedir.

Ayanlar ve diğer elitlerin sahaya hâkim olduğu 3. dönemde köylerin kayboluşu azalmış ve 4. dönemde sıfır seviyesine inmişti. Bu nedenle tüm dönemlerde köyler kaybolmuştur çıkarımında bulunulamamaktadır. Muhtemelen bu dönemlerdeki azalış önceki dönemlerdeki kayboluşlar ve toplulaşma ile yerleşim yapısının sabitlendiğine işaret sayılabilir. Dönem içerisinde Sivas'taki yerleşim yoğunluğu 16. yüzyıla nazaran büyük ölçüde seyrekleşmişti. Ve tarımsal üretim de asgari seviyededir. Belirtildiği üzere ayanlar dahi toprak işlemeye tenezzül etmemekte bazen satılık olan çiftler alıcı bulamamaktadır. Bu dönem yerleşimin yorgunluk evresi olarak görülebilir.

5 ve 6. dönemler Osmanlı Devleti'nin hem iç hem de dış siyasette Celali isyanlarının kat be katı uğraştırıcı meselelerle meşgul olduğu bir dönemdi. Özellikle Türk kimliğinin dışındaki tüm bağlı milli unsurların isyan ettiği, kaybedilen topraklardan akın şekline Anadolu'ya muhacirlerin göçü, içeride, Sivas özelinde, Gayrimüslim unsurların kaybedilen topraklara hareketi gibi olaylarla yerleşim yapısı belki hiç olmadığı kadar hızlı değişmektedir. Bu dönemdeki kayıpların çoğu savaşların neticeleri ile ilgilidir. Kayıp oranları ise bir önceki döneme göre artmıştır. Ancak bunun bir yanılgı olması da ihtimal dâhilindedir. Çünkü bu dönemde gerçekleşen kayıplara karşılık, muhaceretle Sivas oldukça fazla nüfus almıştı. Bu nedenle bu dönemde kaybolan köylerin yerine yenilerinin kurulduğu veya boş alanların hemen dolduğu farz edilmelidir. Bu konuya yeni kurulan yerleşimler bahsinde değinilecektir.

Sivas'ta mezraların kayıp oranının köylere nazaran daha fazla olmasının nedeni mezraların hem fonksiyon hem de nüfus miktarı ile ilintilidir. Mezranın temel amacı köylerde artan nüfusun ek tarım, hayvancılık ve ikamet ihtiyaçlarına cevap vermesidir. Köylerin giderek kaybolduğu ve nüfusun azaldığı bir dönemde ilk önce nüfusun elini çekeceği yer de burası olacaktır. Çoğunlukla nüfus barındırmaması ve barındırsa dahi az olması nedeni ile eşkıyalık gibi vakalarda mezra yerleşiminin kendisini savunamayacağı

aşikârdır. Bu nedenle kayıp oranları köylerden daha fazladır. Mezraların bu dezavantajına karşın, 28 adet 16. Yüzyıl mezrası günümüzde köy olarak varlığını sürdürmektedir. Tüm yerleşimlerin 370'i köy (%82) 81'i (%18) mezradır.

2.1.1. Lokalizasyon

Tablo 10: 16. Yüzyıl Yerleşmelerinde Lokalizasyon Sayı Ve Oranları

	Toplam	Lokelize Edilen	Oran
Köy Lokalizasyon	370	277	%74.86
Mezra Lokalizasyon	81	46	%56
Köy ve Mezra	451	323	%71.61

16. yüzyılda inceleme sahasında bulunan 451 yerleşimden 323'ü lokalize edilerek ortalama %71.61 oranına ulaşılmıştır. 25 mezra ve 103 köy olmak üzere 128 yerleşmenin lokalizasyonu sağlanamamıştır. Mevcut lokalizasyon oranının daha da ilerletilmesinin önündeki en önemli engel değişen yerleşim adlarıdır. Zaman içerisinde unutulmuş ve lokalizasyonda ihtiyaç duyulan eski ad elde edilemediği için, eksiklikler saha çalışmasında giderilmeye çalışılmıştır. Sahada, özellikle iki adlı mevki adları kaybolmuş olan eski adı ortaya çıkarabilmekte veya aranan yerleşimin konum, fiziki özellikler ve daha önemlisi çevresinde komşu olduğu yerleşimler hakkında bilgi sunabilmektedir. Eğer tahrir belgelerinde de bu maddelerde yeterli tanım yapılmışsa ad değişmiş olmasına karşın lokalizasyon ulaşılabilir olmaktadır. Ancak bu durum oldukça nadir gerçekleşmektedir. Modern zamanda (20. Yüzyıl) ad değişimleri resmi kayıt altına alınmış olmasına karşın, geriye doğru gidildikçe ad değişiminde bu tarz bir tutum seyrelmekte veya görülememektedir. İki kelimededen oluşan köy adının bir sonraki deftere tek kelime olarak geçişi, kelimelerin birleşmesi, harf düşmesi, “lu”, “lı” vb. eklerin değişmesi veya harf yumuşaması, “kavak”, “kızıl” gibi araştırma sahasında benzer adlı yerleşimlerin fazlalığı lokalizasyonu zorlaştıran vakalardır. Ancak “maa”, “nezd”, “tabi-i”, “kurb” gibi sıfatlarla veya başka ayırıcı tanımlarla kaydedilmiş yerleşimler de lokalizasyona kolaylaştırıcı bir katkı sağlamıştır.

Tablo 11: Sivas'ta Birden Fazla İsmi Bulunan Yerleşmeler²¹⁸

Sivas		
1	Abdurrahman nd. Selçuk Viranı	Abdurrahman mvk.
2	Ağzı Kara nd. Göğsü Kara	-
3	Ak nd. Ekinler	-
4	Andırın-ı Salur nd. Yenice	-
5	Bilakeş nd. Akviran	-
6	Boğa Viran (Yaka Viran), El-meşhur Yesaru Şeyh	
7	Esinek (Eskik) nd. İslim	İslimköy
8	Espinik (Eşkenek) nd. Kayalu	-
9	Gelinoğlu, Karacalar dimekle meşhurdur	-
10	Hoca Bey nd. Kavaklu	Hocabey köyü
11	Karaca Viran nd. Baydığın	Karacaviran köyü
12	Küçük, Donuz Kuyusu dirler	-
13	Odlu Kaya nd. Delüklü Kaya	Delikkaya köyü
14	Saruca nd. Saru Kaya	-
15	Sineklü nd. Büyük Öyük	Sinekli köyü
16	Sulu Viran nd. Balahor	Balahor köyü
17	Veliyuddin nd. İncesu	İncesu çift.
18	Yarım Öyük nd. Rahat	-
19	Yassıca Viran nd. Kameroğlu	Yassıcabel köyü
20	Kızılören/Kızılçaviran nd. Demürcilik	Kızılören
21	Akviran nd. Yokuş mz.	-
22	Ağcaviran nd. Dokurcun mz.	-
23	Kışlaviranı nd. Tahir viranı mz.	-
24	Ağılbayır nd. Değirmenlü viran mz.	-
25	Armudlukol nd. Şirvan viranı mz.	-
26	Hacıbey nd. Saruca Kamış mz.	-
27	Göllüviran nd. Merucegöl mz.	-
28	Kuşçuviran nd. Şeyh Damı mz.	-
29	Ebicik nd. Komandar mz.	-
30	Kozviranı nd. Karalar mz.	-
31	Karafakih ağılı nd. Resul viranı mz.	-
32	Ziyaret ardı nd. Naib Viranı mz.	-

Lokalizasyonu zorlaştıran diğer bir sebep ise mevcut yerleşimin arşiv kaynağına bir nedenle işlenmemiş olmasıdır. Deftere işlenilişin en önemli vesilesi ise vergi ve tapu işlemleridir. Bu iki konuda en güvenilir kaynaklar tahrir, âvarız ve tımar tevcih defterleridir. Buna rağmen bu defterlerde de tutuluş dönemleri arasında kayıt altına alınmayan yerleşimlere sıklıkla rastlanılmaktadır. Şeriye sicili ve şikâyet defterlerinde ise ancak mahkemeye akseden veya maruzat belirten vakalar nispetinde yerleşimlerin adları anılmış, bu nedenle bu defter serilerine dayanan yerleşim listeleri eksik kalmıştır. Dönem listeleri oluşturulurken, çoğunun iskâna sahip olmayışı nedeni ile mezralarda eksiklik

²¹⁸ Gümüşçü, Demir ve Erdoğan-Özünlü, *a.g.e.*, s. 187.

özellikle köylere nispeten daha fazladır. Ki bu nedenle lokalizasyon oranı köylere kıyasla daha azdır.

Sahada yerleşimlerin kayboluşu yalnızca 16. yüzyıl yerleşimlerine mahsus değildir. Bu yüzyıl sonrasında da kurulan yerleşimlerin kuruldukları dönemin sonrasına ulaşamamasına sıklıkla rastlanmaktadır. Tahrir dönemine ait köylerin takibinde kullanılan metod ve kaynaklar, ara dönemlere ait yerleşim listelerinin oluşturulmasında da kullanılmıştır.

Tablo 12: 16. Yüzyıl Sonrasında Kurulan Yerleşimlere Ait Kayboluş Verileri

Dönem	1600-1650 ²¹⁹		1650-1700 ²²⁰		1700-1800 ²²¹		1800-1900 ²²²	
	Mevcut	Kayıp	Mevcut	Kayıp	Mevcut	Kayıp	Mevcut	Kayıp
Köy	149	140	29	27	106	79	177	126

Tahrir döneminde var olan yerleşimlerin dâhil edilmediği yukarıdaki tabloda, yeni kurulan yerleşmelerin günümüze ulaşma rakamları sunulmuştur. Tımar tevcih defterlerinin ana kaynak olarak kullanıldığı 17. yüzyılın ilk yarısında, ilk defa kayıtlarda görülen 149 yerleşmeden 140'ı günümüze ulaşamamıştır. Tahrir dönemi köylerinin de en fazla kayba uğradığı bir dönem için yeni yerleşmelerin varlıklarını sürdürememesi olağan görünmektedir. Yüzyılın ikinci yarısında artık yeni kurulan yerleşmelerin de sayısı oldukça azalmış ve çoğunluğu kaybolmuştur. Muhtemel sebep olarak aşağıda sunulacağı üzere köylünün özellikle güvenlik ve vergi baskısı nedeni ile ulaşılması zor alanlarda ikamete yönelmesi veya göç etmesidir. Araştırma sahasında yerleşim yoğunluğunun asgari düzeye indiği dönem bu zaman dilimidir. Şeriye sicilleri ve âvarız defterlerinin ana kaynak olduğu 18. yüzyıl nüfus defteri ile şeriye sicillerinin kaynak olduğu 19. yüzyıldaki istatistikler tahrir döneminin kayıp dönemleri ile neredeyse örtüşmektedir. 18. yüzyılda başlayan yerleşimde toparlanma sinyalleri sonraki yüzyılda kuvvetlenmektedir.

²¹⁹ Taranan Defterler: A.DFE.RZ.d : 237, 239, 249, 257, 264, 274, 281, 287, 290, 320, 325, 333, 338, 349, 373, 390, 392, 399, 415, 425, 450, 468, 487, 506, 507, 521, 534, 547, 559, 572, 574, 588, 604, 636, 645

²²⁰ Taranan Defterler: A.DFE.RZ.d : 648, 666, 678, 684, 692, 693, 719,

²²¹ A.DFE.RZ.d : 777, 1037, 1098, 1226, 1283, 1343, 1397, 1460, 624, 687, 703, 777, 836, 901, 946.

²²² 1831 Sivas Nüfus Defteri.

Tablo 14: Jeomorfolojik Birimlere Göre Lokalize Edilebilen Kaybolan 16. Yüzyıl Yerleşimleri

Sivas						
	Kaybolan Köy			Kaybolan Mezra		
Yerleşli	Dağ	Yamaç-Plato	Ova (vadi)	Dağ	Yamaç-Plato	Ova (vadi)
Sayı	16	67	4	11	14	2

Tabloda kaybolan yerleşimlere dair yükselti verileri, yaşayan köyler ile paralellik göstermektedir. Ancak günümüzde yükseltinin getirdiği dezavantajlar teknolojik imkânlarla aşılabilmektedir. Saha çalışması esnasında 1800 metre rakımın üzerinde pekçok yerleşim tespit edilmiştir. Dağ yerleşimlerindeki kaybın az oluşu genel yerleşim sayısı içerisinde az oluşlarından kaynaklanmaktadır. Ova yerleşimlerinin az oluşu ise çalışma sahasında ova özelliği taşıyan yer şeklinin az olmasından kaynaklanmaktadır. Ova tanımına en yakın olan sahalar araştırma sahasının batısında kalan Kızılırmak'ın geçtiği alçak vadi tabanıdır.

Kaybolan yerleşimler verimli düzlük ve ulaşımı kolay sahada daha fazladır. İstikrar zamanlarında avantaj olan bu özellikler istikrarın bozulduğu zamanlarda yerleşimlerin aleyhine işlemiştir. 1009/1600-1601 yılına ait âvarız vergilerinin tahsili sırasında Ildız, Kâfûrni, Tozanlu ve Artukâbâd gibi nahiyelerin tahsil edilen âvarız vergilerinde bir azalma göze çarpar. Özellikle bu nahiyeler Sivas taraflarında yol üzerinde olmalarından dolayı Çorum'da bulunan Celâlîlerin tehdidine karşı savunmasız bir durumdadır ve bölge halkı çareyi firar etmekte bulmuştur.²²³ İsyan ortamında tahkimat yapmaya nufusu yetmeyecek köyler, yol üzerinde olan köyler ve konumu savunmaya elverişsiz olan köyler terkedilmiştir. Güvenlik sağlanabilecek dağlık ve kuytu alanlardaki yerleşimler ise hızla büyümüşlerdir. Ancak 17. yüzyılda şartların elverişliliği ile yeni köyler kurulmaya eski harabe yerler tamir edilip tekrar iskâna açılma sürecine girilmiştir.²²⁴ Bu tespit Amasya'da Oktay Özel'in kaybolan köylerin mekansal dağılımı ile ilgili tespiti ile aynıdır.²²⁵ Yine mekânsal açıdan dağlık veya engebeli arazide bulunan mezraların terkedilmesi geçici yerleşme olmaları yönü ile daha kolay olmuştur. Osman Gümüşçü'nün yürütücülüğünü gerçekleştirdiği kaybolan köylere ilişkin proje neticesinde

²²³ Kaçan Erdoğan, a.g.m., s. 63.

²²⁴ Gümüşçü, Demir ve Erdoğan-Özünü, a.g.e., s. 606.

²²⁵ Oktay Özel, "Osmanlı Anadolu'sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19.Yüzyıllar)", *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, 2006, , s.578.

de hem Manisa hem de Konya’da kayıpların çoğunlula ova ve düzlük sahalarda gerçekleştiği tespit edilmiştir.²²⁶

2.3. Kayıp Nedenleri

Yerleşim yapısının ele alındığı bir önceki bölümde yapılan izahatlarda yerleşimlerde 16. yüzyıl içerisinde de tahrirler arası kayboluş, doğuş ve nitelik değiştirmelerin varlığı belirtilmişti. Ancak bu yüzyıl içerisindeki yerleşimlere dair rakamlar, dramatik ölçüde bir değişim göstermemekteydi. Lakin müteakip 50 yılda, yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere mevcut köy yerleşimlerinin % 41.05 gibi büyük bir oranda kaybolduğu görülmektedir. Bu büyüklükte bir değişimin nedeni dönem kaynaklarında bahsedilmeyen ve doğada da izine rastlanılmayan büyük, geniş çaplı ve en önemlisi ani gelişen bir afet veya toplu ölüm hadisesi olmadığına göre, kayboluşa dair izahın zamana serpiştirilmiş ipuçlarında aranılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle bir önceki zaman dilimi olan 16. yüzyılda cevabın aranması makul bir fikirdir. Çünkü bir yerleşimin kayboluşu, nüfusun belli bir etkenle rahatsızlık hissetmesi ve bu rahatsızlık giderilmezse yerleşimin terkedilmesi sonrasında meydana gelir. Bu durum geriye doğru olan bir süreçte işaret eder. Gerçekleştirilen neden arama sürecinde kayboluşun büyük düğümü içerisinde birbirine bağlı çok sayıda küçük düğüm olduğu görülmüştür. Büyük düğümün, mevcut belge ve telif eserlerin belirttiği, Osmanlı’nın klasik dönemde kurmuş olduğu kudretini devam ettiremeyişi olduğu görülmektedir. Bu zaafiyetin devletin her organına sirayet ederek, yerleşim yapısına etmemesi mümkün değildir. Bu nedenle konu ile bağlantısı miktarında 16. yüzyıldaki gelişmelerin, alanlara ayrılarak, genel hatları ile burada zikredilmesi uygundur.

Osmanlı devlet sisteminin devamlılığı temelde, kendi idaresi altındaki kaynaklardan maksimum düzeyde istifadeden sağlanır. Sıkı şekilde kapalı olan bu sistem içerisinde rekabet ederek çatlak, eşitsizlik veya ekonomik kriz yaratacak, birbiri ile mücadele eden bölgeler yerine, birbirini tamamlayan ekonomik bölgeler bulunurdu. En geniş pencerede Osmanlılar bu anlayışlarında başarılıydılar. İmparatorluğun ilk iki yüzyılında takip ettiği sağlam kurumsal anlayış ve politik güç sayesinde arzu ettikleri

²²⁶ Gümüşçü, Demir ve Erdoğan-Özünlü, *a.g.e.*, s.620-621.

şekilde ekonomiyi yönetebiliyorlar ve böylece seleflerinin düştüğü zayıflatıcı ekonomik krizlere düşmüyorlardı. Sistemdeki gediğin oluşması ise Avrupa'nın kendi ekonomik ve siyasi gücünü geliştirmesi ile başlamıştır.²²⁷ 1444 Varna zaferinden 1571 İnebahtı yenilgisine kadar geçen 127 yıllık süre içerisinde Osmanlı Devleti ciddi bir yenilgi almamış ve 1492–1565 arasındaki 73 yılda meta fiyatları dikkate değer artış göstermemişti ancak bu tablo değişmek üzereydi.²²⁸ Osmanlı'nın gelişen şartlar karşısındaki en önemli kusuru askeri sistemin işleyişine verilen önem ve kavrayışın ekonomik alanda tezahür etmemesiydi. 16. yüzyılda Osmanlı'da Hristiyan Batı'dakine benzer bir tüccar ve işadamı tarzında bir sınıf da doğmamıştı. II. Mehmed ve II. Bayezid döneminde Venedik ve Cenevizli tüccarlar Karadeniz'den çıkarıldıklarında onların canlı tuttuğu Karadeniz ticaretini canlı tutacak muadil kesimin Osmanlıda yokluğundan hareketle bu alan eski ticari hareketliliğini yitirdi. Ayrıca Karadeniz ticareti kuzeydeki Rus tesiri altına girdi. Bu nedenle Osmanlı'nın kazandığı siyasi ve askeri zaferler ekonomi ile desteklenmedikleri için kendilerine faydadan ziyade zarar getirdi. Ayrıca Hint Okyanusu'nda da Portekizliler yeni ticari ve savaşçı aktör olarak ortaya çıkmış, güney sınırlarını tehdit eder vaziyet almıştı. Osmanlı aydın ve devlet adamları ise ekonomiye vergi ve eski nizamın muhafazası zaviyesinden baktıkları için devlet içerisinde Batı'ya ayak uydurur tarzda bir ticari atılım gerçekleştir(e)mediler.²²⁹

Gelişim döneminde Osmanlı topraklarından, devletin yerel üretim organizasyonunu tehdit etmeyecek şekilde, yalnızca lüks tüketim malları ithal eden az sayıdaki Avrupalı tüccar, Osmanlı ekonomisine aldıklarından daha fazlasını veriyordu. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa üretimde giderek endüstrileşiyor ve önceki dönemlerde Osmanlı'nın sıkıca kontrol ettiği pazarları ele geçirmeye başlıyordu. Temel anlayışları olabildiği kadar ihraç ve en az ithalat olan güçlü ulus devletlerce desteklenen Avrupalı büyük tüccar grubu, Osmanlı üretimine zarar vermeye başladı. Bu tüccar taifesinin aldığı ürünler ise artık lüks tüketim maddesi olan son ürünler değil, hammaddeydi.²³⁰ Yabancı ekonomilerin olumsuz etkisini artıran unsur ise Osmanlı'nın

²²⁷ Omer Lutfi Barkan and Justin McCarthy, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies*, V. 6, N. 1 Jan., 1975, s. 4-5.

²²⁸ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı İctimai Yapısının Ana Hatları I*, s. 1.

²²⁹ Mustafa Akdağ, *a.g.e.*, s. 499-501.

²³⁰ Barkan and McCarthy, *a.g.m.*, s. 7-8.

izlediği içeride tüketim maddelerinin bol olması teşviki ile ithalatın sınırlandırılmamasıdır. Tam aksi olarak, ihracata ise sıcak bakılmadığı için yüksek gümrüklerle dışarı mal satılıyor böylece ülke içine para girişinin de önü kesiliyordu. Klasik sistemin bu anlayış ile üretim, tedarik ve alım gücünde en azından 16. Yüzyılın son yirmi yılına kadar büyük bir sıkıntı görünmemiştir. Ancak, Akdağ'ın da işaret ettiği üzere bu anlayış ile piyasada gerçekleşen değiş tokuş işlemine yetecek kadar fiziksel paranın bulunmaması yaşanan en büyük sorundu.²³¹ Günümüz para piyasasında fiziksel paranın belki otuz veya kırk katı kadar farazi para dolaşımı vardır. Bankalar verdikleri borçlarla bu farazi paranın en büyük üreticisidir. Her ne kadar bu sistem uzun vadeli makroekonomi için sağlıklı olmasa da alış ve satış işlemleri fiziksel paraya ihtiyaç duyulmadan gerçekleştirilebilmektedir. Bu nedenle modern dünya sisteminde merkeze tüketim yerleşmiş ve tüketime devamı için para sayısal veriye indirgenmiştir. Ayrıca erken modern zaman dünyasında paranın madeni değeri alım değerine eşitti. Günümüzde ise paranın gücü esasen tab eden ülkenin üretim ve dünyaya müdahalede başarılı olma gücü nispetinde değerlidir. Dolayısıyla madeni değeri ön planda olan bir dünya içinde para kıtlığı çeken Osmanlı'nın tek çıkar yolu elindeki fiziksel parayı olabildiği kadar artırmaya dayanıyordu.

Osmanlı'nın anaparası gümüşten basılan akçedir ve basılması dönemlere göre değişmekle beraber belli nizamnamelerle belirlenirdi. I. Selim zamanına kadar akçenin ağırlık değeri kademeli olarak düşmüş, bu zamandan sonra artık küçültülmesi kullanılmasını olanaksız kılacağından bakır ile karıştırılmıştı. Akçenin tedavül değerine asıl darbe vuran fiil buydu ve devletin büyük muhasebe işlemlerinde akçe, açıklıklar yarattığı için altına endeksli olan hesap kullanılırdı.²³² Akçenin itibari değeri ile madeni değerinin eşit olduğu dönemlerde piyasada büyük anlamda sorun yaşanmamış ancak ayarının, şeklinin ve en önemlisi maddi değerinin değiştiği dönemde artık en temel çarşı pazar alışverişinde dahi akçe güvenilir bir para haline gelmişti. Durumdan istifade eden kalpazanlar akçenin kenarlarını kırarak para elde etme, ağır akçe basarak dışarı gümüş kaçırmak ve akçe-altın para kurundaki değer değişikliğinden istifade ile halkı kandırma yolu ile akçeyi daha da değersiz hale getirdiler. Devletin bu duruma karşı benimsediği

²³¹ Akdağ, *a.g.e.*, s. 36.

²³² Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, s. 530-531.

temel yol akçenin rayicinin asıl değerinden ziyade, zorla halka ve piyasaya benimsetilmeye çalışılan farazi değeri idi. Ayrıca değerli maden ticaret ve işlenmesine kotalar getirildi. Bu zorlama tedavül nedeni ile Osmanlı toprakları yabancı paraların istilasına uğramıştı.²³³ 16. yüzyılda ise Batı’da yükselen hammadde fiyatları, Osmanlı’nın zayıflayan devlet kontrolü ile birleşerek metaların ülke dışına kaçışı neticesini doğurdu. Osmanlı ticareti ve dolayısıyla tüccar sermayesi Avrupa’nın para dolaşımına dâhil oldu. Böylece Osmanlı sosyal yapısı, dünya kapitalist sistemine entegre olarak, zayıflama sinyalleri vermeye başladı. Darlıktan kaçınmak amacıyla devletin bilhassa tahıl ve pamuk üzerindeki aşırı kontrolcü tutumu tüccar ve devlet görevlilerinin mallarını daha karlı olan Avrupa pazarına sunmalarına neden oldu.²³⁴

Fatih döneminden itibaren yaşanan kronik para darlığını daha şiddetli hale getiren hadise ise artık kazanılması eskisinden daha maliyetli olan savaşlardı. 1578’de başlayıp 1639’a kadar aralıklarla süren külfetli İran savaşları hazineyi kurutmuştu. Aynı zamanda içeride Sokollular ve karşılarında oluşan cenahla da yoğun bir iç sürtüşme yaşanmaktaydı.²³⁵ 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren süvari ağırlıklı Osmanlı ordusunun savaşlardaki verimliliğini kaybetmesi, ateşli silaha sahip Habsburg ordusu karşısında açığa çıktı. Bu nedenle daimi nitelikte ve ateşli silaha sahip çok miktarda askere ihtiyaç duyuldu ki bu orduyu oluşturma, büyük miktarda kaynak gerektiriyordu. Kaynağın yaratılmasında ilk bulunan çözüm ise tımar topraklarının iltizama verilmesiydi. Bu sistemle tımar toprağı peşin ödenen bedel karşılığında varlıklı kişilere genellikle bir yıl süre ile kiraya veriliyordu.²³⁶ Sipahiler parasal sistemdeki sorunlardan en çok etkilenen grup oldu. Tımar gelirleri artık eskiden olduğu gibi pahalı ve uzun mesafeli seferleri karşılamaya yetmiyordu. Bu nedenle seferlere katılma konusunda isteksizdiler. 1596’da padişahın bizzat yönettiği sefere katılmayan sipahilerin toprakları ellerinden alındı. Bu kadro boşalmasını bekleyen pekçok sipahi için mülazemet yoluyla da rotasyonla toprak elde ettiği bir sistem yoktu. Bu nedenle Anadolu’da şikâyetler daha da artmaktaydı. Devlet artık sipahilerden gerektiği üzere istifade elde edemediği için gittikçe artan oranda yeniçeri, sekban ve saruca gibi paralı askerlerin kullanımına yöneldi ve

²³³ Akdağ, *a.g.e.*, s. 534-535.

²³⁴ Faroqhi ve İslamoğlu, *a.g.m.*, s. 404.

²³⁵ Halil İnalcık, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, C. I., s. 58-59.

²³⁶ K. Kivanç Karaman and Şevket Pamuk, “Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914”, *The Journal of Economic History*, V. 70, N. 3, September 2010, s. 601.

böylece tımar sistemi gerilemeye başladı. Tımarlardan elde edilen gelirler artık merkezi hazineye aktarılıyor ve bu gelir sarayın tercih ettiği kişilere maaş veya merkezdeki nüfuzlu kişilere tımar toprağı zemaet olarak veriliyordu.²³⁷ Para darlığı içindeki devlet 16. Yüzyılın ortalarından itibaren geleneksel tımar tevcih sistemini bozmuştu. Çünkü nakit ödemesi gereken maaşları artık verememekte, karşılık olarak kapı kullarına giderek artan oranda tımar toprağı verilmekteydi. Bu durum, yerel ahali ve sipahilerle bu kişiler arasında sürtüşmeler ortaya çıkardı.²³⁸ İltizam usulü ve savaşa katılmayan sipahilerin elinden alınan topraklar yanında devlete kaynak oluşturma çabaları yeni arayışları beraberinde getirdi. Tımar sistemini en çok etkileyen olay belkide I.Süleyman'ın tarım topraklarını yeniden tahrir ettirirken fazla vergi koyması ve "Zevaid" adı altında kişinin sahip olduğu çiftin fazla gibi yazılarak toprağının bir kısmının elinden alınması isyana neden olmuştu.²³⁹ Klasik dönem yerleşme yapısı bölümünde bahsedildiği üzere, hali hazırda özellikle Anadolu'da kişi başına düşen çift toprağı bir ailenin geçinmesi için yetersizdi ve "Zevaid" kanunu ile de yetersiz olan toprak daha da yetersiz hale geldi. Gerilemenin sebeplerinden birisi de 1566'da II. Selim'in tahta çıkışı ile İstanbul'a gelen yeni güç odaklarının Sokollu ile mücadeleye girmesi ile Divan-ı Hümayun ve divana bağlı dairelerin işleyiş ve özerkliği zayıfladı. Zayıflayan idare bağımsızlığı ile imparatorluk yasa ve yönetmelikleri etkisizleşti. Bu bozulmayı müteakip geniş miri topraklar, kayırma ve rüşvetle çoğunlukla mülk ve vakıf statüsüne geçti. Dini zümre ve ulemanın idare ettiği yargı da sıklıkla devlet işlerine müdahale eder hale geldi ve fetvaları daha sık aranır oldu. Bu nedenle Sünni muhafazakârlığı artmış, yönetimdeki esnek yapı kaybolmuştur.²⁴⁰

Toprağın yetersizliği, devletin basiretsiz uygulamalarının yanında, aslen, devletin elinde olmayan nedenlerle de krizin derinliği arttı. Çoğu tarihçi 1580'lere kadar, en azından imparatorluğun çekirdeğinde (Özellikle Anadolu) 16. yüzyılın demografik ve ekonomik büyüme çağı olduğunu kabul etmektedir.²⁴¹ Bu büyümenin yakıtı olan kişi başı tarımsal verimlilikte Anadolu'da 1520-1540 arasında çoğu Avrupa ülkesinden daha

²³⁷ Halil İnalçık, "Tımar", *TDVİA*, s. 172.

²³⁸ Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları*, s. 49-50.

²³⁹ Akdağ, *a.g.e.*, s. 93.

²⁴⁰ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 58-59.

²⁴¹ Karaman ve Pamuk, *a.g.m* s. Xx.

ileridir. Ancak 1560'lardan sonra bu verimlilik te %30 oranında düşmüştür.²⁴² Yanısıra, yüzyılın ikinci yarısında, üzerinde kayıtlı toprağı olmayan köylülerin (caba-bennak) sayısı oldukça arttı. Böylece nüfusun toprak üzerindeki baskısı, özellikle kırsal bölgelerdeki nüfus/toprak dengesini değıştirdi ve nüfus artışı, ekilen alanlardaki artıştan daha hızlı gerçekleşti. Bu durum ise köylülerin tarımsal işletmelerinin parçalanmasına, çiftin bütünlüğünün korunamamasına, bu ise, köylülerin topraksız kalmasına yol açtı.²⁴³

Kökleri 16, dalları ve meyveleri 17. yüzyılda olan kriz ve değışim dönemine dair tarih, sosyoloji ekonomi, coğrafya ve diğ er bilim dallarının çok farklı açıklamaları bulunmaktadır. Her bilim dalı kendi katalizörlerini krizin gelişiminde kullanarak, orijinal, kriz öncesi ve sonrası tasarımı kurgulamaya çalışmakta ve bu nedenle oldukça farklı teoriler sunulmaktadır. Genel olarak Osmanlı tarihçilerinin hangi etkenin krizin gidişatını nasıl ve ne ölçüde etkilediğine dair tam bir ittifakı bulunmamaktadır. Ancak geçim ve güvenliğin yerleşimlerin devamlılığı için iki temel unsur olduğı ve bu iki unsurun karşılanaması durumunda nüfusun ve dolayısıyla yerleşimlerin bir bölgede varlığını sürdürmesinin imkânsız hale geldiğı neredeyse tümü tarafından vurgulanmaktadır. 16. yüzyılın genel karakteristiğine bakıldığında krizin ilk ateşleyicisi olarak ekonomi yani geçimin ön plana çıktığı görülmektedir. Ardından izlenen hatalı siyasetle bu kriz devlet nezdinden direkt ana üretici kesim olan halk nezdine yansıdı. Bu yansımayı sağlayan ayna ise reaya ile vasıtasız ilişki içerisindeki ehli örfü. Kanunların ve kararların sahada uygulayıcısı olan bu kişilerin vergi mükellefleri ile olan karşılıklı ilişkisi ise krizin gelişim ve gidişatını büyük oranda etkiledi. Ekonomi temelli olan sorun yönetsel bozulmaya (toprak, idare kademelenmesi vd.), yönetsel bozulma sosyal bozulmaya, sosyal bozulma ise toplumun ve idarenin tüm kademelerinde asayiş ve ahlak bozulmasına evrildi. Elbette bu sıralma ve etkenlerin önem derecesi bahsedildiğı üzere çeşitli bilim dalları ve bakış açısına göre değışebilir. Bu nedenle dönemin tanıklarının ne düşündüğüne bakmak gerklidir.

²⁴² Metin M. Cosgel, "Agricultural Productivity in the Early Ottoman Empire", *Research in Economic History*, November 2004, s. 171.

²⁴³ Emine Erdoğan Özünlü ve Osman Gümüşçü, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Göç Aktörleri Olarak Çiftbozanlar", *Amme İdaresi Dergisi*, C. 49, S. 1, Mart 2016, s. 31.

Koçi Bey’e göre bu sıralama “*Ve’l-hâsıl saltanat-ı aliyyenin şevket ve kuvveti asker ile ve askerin bekası hazine ile. Ve hazinenin tahsili reaya ile. Ve reayanın bekası adl ü dad ile. Halen âlem harab ve reaya perişan ve hazine noksan üzere ve erbab-ı seyf bu halde. Bir taraftan memalik-i İslamiyye elden gitmede yine tedbiri görülmez ve ilacı sorulmaz, enva sefahat eksilmez. Bu gaflet ne gafletdir.*” şeklindedir. Ve idari kademedeki yozlaşma ve miri toprağın peşkeşini de “*Yine din ü devlete na’fi bir hizmet görülmediğine sebep budur ki 990 tarihinden beri menasib-ı padişahi rüşvet ile na ehline verilir oldu. Ve erbab-ı mukatele hakkı olan zeamet ve timar sepedlere girüb erbab-ı pay-mal oldu*” sözleri ile ifade eder.²⁴⁴ Kriz döneminin en karanlık zamanlarında yazılan bu risale ileride örnekleri verilecek olan devletin o dönemki resmi kayıtları ile de örtüşmektedir.

Tablo 15 Osmanlı ve Avrupa’da Kriz Verileri Tablosu²⁴⁵

1550	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680
	Osmanlı ekonomisinin giderek ağırlaşacak olan ciddi krizlerinin başladığı dönem.												
	Osmanlı ve Avrupa’da finansal çalkantı dönemi.												
Büyük enflasyon dönemi.													
Nüfus krizi dönemi.													
Akdeniz Havzası’nda 1870’lere kadar sürecektir olan genel kıtlıklar dönemi													
	Fiyat artışları ve sikke tashihleri dönemi.												
				Gaileler dönemi.									
					Tarımda maişet krizi dönemi.								
				Osmanlı bütçelerinde açık dönemi.									
			Nüfusun azalması veya durağanlaşması dönemi										
				Enflasyon ve paranın değer kaybı dönemi.									

Yerleşimlerin kayboluşu insan ve doğa kaynaklı olarak iki ana gruba ayırmak mümkündür. İnsan kaynaklı meseleleri, alınan kararların uygulanması neticesinde ortaya çıkan rüşvet, haksız ve fazla vergi alımı, ekonomik sistemin bozulması, eşkıyalık, savaş gibi ana faktörler oluşturur. Doğal faktörleri ise insan iradesi ile değiştirilemeyecek kuraklık, sel, deprem, haşere istilası ve salgın hastalıklar, (günümüzde engellenilemese de kontrol altına alınabilir ancak bahsi geçen dönem için neredeyse imkânsızdır) ve genel nüfus artışı oluşturur. Ancak unutulmamalıdır ki insan ve doğanın etkilerinin kesiştiği

²⁴⁴ Koçi Bey Risalesi, 1631, Yılmaz Kurt (Haz), 1994. Ecdad Yayınları, Ankara. s. 63-65.

²⁴⁵ Tablo Kaynağı: Zafer Karademir, *İmparatorluğun Açlıkla İmtihani; Osmanlı Toplumunda Kıtlıklar (1560-1660)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 39.

bir nokta vardır ki bu durumda meseleler birlikte değerlendirilmelidir. Misal olarak Sam White eserinde ürettiği ve uyguladığı teori ile makroklima değişkenlerinin insan davranış ve stratejilerinde yol açtığı değişimlere sıkça değinmiştir. White, Osmanlı ve Avrupa'nın 17. yüzyılda yaşadığı krizin asıl müsebbibinin arka planda çalışarak zahiren görülmeyen, ancak etkileriye toplumları yönlendiren “küçük buzul çağı”na bağlar. Bu gibi kesişim noktalarının teferruatlı yorumuna girilmesi oldukça zordur ve teori genel kabul görse de en azından bu tez çalışmasında inceleme sahasında dair iklim verileri kaynakların ve belgelerin rivayeti kadardır. Bu nedenle bu muğlak nokta üzerine yalnızca işaret edilecektir.

2.3.1. Ekonomik Nedenler

Ekonomik nedenler kendi içerisinde parasal sistemin bozulması, vergi, rüşvet, mal gaspı şeklinde sıralanabilir. 16. yüzyılda devletin gelişme döneminde oluşturup uyguladığı geleneksel ekonomik sistemin bozulmasına yukarıda değinilmiştir. Bu nedenle ekonomik olumsuzlukların halk nezdinde yansımaları olan vergi meselesi ile girizgâh yapılacaktır.

2.3.1.1. Vergi Meseleleri

İlk çağlardan günümüze kadar olan süreçte oluşmuş siyasi teşekküllerde vergi her zaman, otorite ile tabi olanın arasındaki karşılıklı ilişkinin merkezinde oldu. Tabi olmayı belirttiği kadar, vergi, bazen de boyun eğme ve üstünlüğü kabul etme anlamına da gelmekteydi. Sümer, Hitit, Mısır, Hint ve birçok antik medeniyetin geriye bıraktıkları yazılı kaynaklarda dahi, belki en çok telaffuz edilen kelimedir.²⁴⁶ İslam Devletlerinde ise var oluşu hali ile vergi sistemi, Kuran temel alınarak Öşür, Zekat, Haraç, Fidyeye ve Sadaka gibi ana kalemlere ayrıldı. Ancak elbette bir milletin vergi sisteminin oluşmasında geçmişten getirdiği geleneklerin ve dönemin koşullarının da tesiri vardı ve bu yön,

²⁴⁶ Charles Adams, *For Good and Evil; The Impact of Taxes on The Course of Civilisation*, 2nd Edition, Newyork, 2001, s. 3.

sitemin daha geniş çaplı ve karmaşık bir hal almasına neden oluyordu. Osmanlı Devleti de bu konuda istisna değildir.²⁴⁷

Osmanlı'nın kendinden önceki Türk-İslam devletlerinden de istifade ile oluşturduğu vergi sistemi, Rusum-ı Şeriye, Rusum-ı Örfiyye ve Tekalif-i Divaniye olarak üç ana kısma ayrılır. Çiftçi reayadan alınan öşür, resm-i çift, ağnam ve diğer toprağa dayalı vergilerle şehirlerdeki tüm ticari faaliyetlerden elde edilen baclar Rusum-ı Şeriye'nin ana parçalarıdır. Rusum-ı Şeriye şeriatın kendisi demek olan devletin veya onun mali yönden ifadesi olan Beytülmal'in geliri sayılmasına karşılık, Rusum-ı Örfiyye yürütücülük ve uygulayıcılık demek olan örfün sağladığı gerekli hizmetlere karşılık olarak alınan bedeldir. Aslen bu bedel, hükümetin hizmeti dairesinde hareket eden personelin görev harcamalarının reayadan tahsil edilmesidir. Cürüm ve cinayet, arus, bennak, mücerret ve kanunnamelerde adı geçen ve geçmeyen ve bölgesel olarak tür ve miktarları değişebilen resimler Resm-i Örfün parçalarıdır.²⁴⁸

Tekalif-i Divaniye ise yukarıdaki iki verginin düzenliliğine zıt olarak ne zaman ve ne kadar toplanacağı savaş veya diğer olağanüstü şartlarda kanunname ile değil padişah fermanı ile toplanan vergilerdir. Bu verginin tahsili âvarız vergileri ile birlikte hali vakti yerinde Müslümanlardan cihada yardım etmeleri temeline dayandırıldığı için şeri kökenli sayılabilir. Ancak zamanla bu gönüllük zorunluluk haline dönüşmüş, 15 ve 16. yüzyıllarda Müslim-Gayrimüslim tüm reaya, cizye hariç vergilerin her çeşidini resim-vergi adı altında eşit olarak ödeyecektir. Âvarızla yükümlü olanlar üstünde emlak veya toprağı ve bir şekilde mülkü olanlardı. Bu üçlü gruplandırma devlet cephesinden gerçekleştirilen tasniftir. Reaya açısından vergilerin toplanmasında neredeyse hiçbir zaman bu tasnife uyulmamıştır.²⁴⁹ Tasnife uyulmayış kısmında burada incelenilen tez konusuna kaynak oluşturan ihtilaflar ortaya çıkmıştır.

Toplanan vergilerin nereye harcandığının devlet-mükellef arasındaki ilişkinin gidişatında mühim tesirleri bulunur. Osmanlı klasik sisteminde yerel ihtiyaçların

²⁴⁷ Metin M. Coşgel, "Efficiency and Continuity in Public Finance: The Ottoman System of Taxation", *International Journal of Middle East Studies*, Nov., 2005, Vol. 37, No. 4 (Nov., 2005), s. 570.

²⁴⁸ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, s. 554.

²⁴⁹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, s. 555.

giderilmesi merkezin değil yerel yöneticilerin sorumluluğundaydı. En alt idari kademedeki sipahinin vazifeleri sayılırken köyden elde edilen gelirle ilk önce köyün genel ihtiyaçlarının karşılanması ardından artan gelirle sipahinin savaş anında gerekli olacak silahlı süvariye yetiştirmesi gerekiyordu. Bu sistem içerisinde yerel ihtiyaçlar yerinde halloluyor artan gelir ise sipahi ve merkez yönetim arasında paylaşılıyordu. Ardından gelen idari birimler ise yine aynı çizgiyi takip ederdi. Çoğunlukla aynı alınan verginin yerinde kullanımı ile ağırlığın uzun mesafeleri aşarak bir de transfer giderlerinin oluşmasına gerek kalmıyordu.²⁵⁰ Ancak Batı'nın da Osmanlı ekonomisine tesiri ile artık para ve parasal sistem köylünün gündelik hayatına girmiş ve kendilerinden talep edilen vergiler artık nakdi forma bürünmüştü. Bu vergilerin de büyük kısmı artık hizmet işleri yürüten sultan vakıflarına değil savunma harcamalarına gidiyordu. Çoğu yıllarda bu talep edilen vergiler o kadar ağır hale geliyordu ki eyalet gelirleri bu talepleri karşılayamıyordu. Yalnızca bazı “iyi” yıllarda Macaristan hasılatları geniş çaplı Osmanlı savunma harcamalarını karşılamaya muktediri.²⁵¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının eyaletlere ayrılmasında güdülen amaç bunların iktisadi yönden kendi kendini yönetmesi idi. Her eyalet imparatorluğun savunması için gerekli olan ve gelirine göre hissesine düşen askeri de yetiştirmekte görevli idi. Tımar ve bunun üstü olan zeametın temeli de bu idi. Tımar ve zeametler nahiyeleri, sancakları meydana getiren birimlerdi. Her sancağın vergi kanunnamesi vardı. Eyaletlerin başında ise beylerbeyi bulunurdu.²⁵² Vergi buradan hareketle en temelde devletin askeri genişlemesinin hizmetkârıdır. Nitekim vergi gelirlerinin çoğu savaşların finasına giderdi. Üstelik yukarıda izah edildiği üzere bir para darlığı mevcuttu. Bu nedenle payitaht eyaletleri, eyaletler sancakları, sancaklar da kazaları nakdi ödenmesi gereken vergiler konusunda sıkıştırmaktaydı. Bu silsilenin ucu ise her daim reayaya ulaşıyor ve sorun da burada ortaya çıkıyordu.

²⁵⁰ Karaman ve Pamuk, s. 16

²⁵¹ Suraiya Faroqhi, “Coping with the Central State, Coping with Local Power: Ottoman Regions and Notables from the Sixteenth to the Early Nineteenth Century”, *The Ottoman Empire And Its Herita.g.e., Politics, Society and Economy*, Suraiya Faroqhi and Halil İnalcık (ed), Brill Leiden, Boston, Köln, 2002 s. 354.

²⁵² Yücel Özkaya, *a.g.e.*, s. 24.

Vergilerin fiziksel olarak toplanması ve hazineye teslim aşamaları ise şu şekilde değişti; Devletin birincil vergi kaynağı mukataaalardı. Mukataaaların gelirleri bir mültezim veya emin ile toplanır ve genelde bu kişiler zaim çavuş veya tımar erbabı olurdu. Ancak bu durum 1559'dan sonra kapıkullarının sancaklardaki tımarlara yerleşmesi ile büyük bir değişime uğradı. Bu kişilerin görevlendirdiği kişiler kanunnamelerle belirlenmiş vergileri kadı gözetiminde toplardı. Padişah hasları ise merkezden atanan voyvoda ve mültezimler vasıtası ile gerçekleşir, ne defterdar ne de serdarlar bu haslara müdahale edemez ve bu haslar şahsi mal olarak addolunurdu. Kanunnamelerin kapsamı dışında olan tekalif-i divaniye ve cizye vergileri ise direkt olarak merkezden gönderilen ve genellikle altıbölük sipahilerinden oluşan mübaşirlerle bu vergi tahsil edilir. Toplanan verginin hükümete teslimi vazifesinden direkt olarak kadılar sorumludur.²⁵³

Devletin çeşitli kademlerinin birbirleri arasında ekonomik meselelere ilişkin yazışmalar veya halk ile devletin resmi kurumları arasında cereyan eden vergi anlaşmazlıkları kayda geçiriliyordu. Tahrir defterlerinde tutuluş amaçlarının farklılığı nedeniyle bu konuya ilgili çok fazla hüküme rastlanılmasa da incelemenin başladığı 17. yüzyıldan itibaren ahkâm, şikâyet, tımar-ruzmançe defterleri ile şeriyye sicilleri göreceli olarak zenginlik sunmaktadır. Belgelere yansıyan davalar, içerikleri, kim ile kimin muhatap olduğu, vakanın ne şekilde geliştiği ve suçun ne olduğu kriterlerine göre ayrı başlıklar altında değerlendirilip, ne derece yerleşim yapısına etki ettikleri ölçülmeye çalışılacaktır.

2.3.1.1.1. Fazla, Haksız, Mükerrer ve Yetki Sınırını Aşan Vergi

İnceleme sahası olan Sivas ve devletin diğer idare alanlarında kayıtlarda en çok rastlanılan dava türü fazla ve haksız vergidir. Verginin ne ölçüde alınması gerektiği konusunda reaya bilgi sahibidir ki resmi geçerliliğe sahip oran ile kendisinden talep edilen miktar arasında mukayese oluşturup çeşitli ifadeler ile adaletsizliğe karşı çıkmaktadır. 16. yüzyılın içerisinde parasal anlamda olan sorunlar da reayayı çoktan fakirleştirmiş, ancak gündelik hayatlarını ikameye yetecek güçleri kalmıştı. Bu nedenle kırılğan olan reayaya

²⁵³ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, s. 49-50.

nizamnamelerin belirlediği sınırların çok üstünde ve sürekli olan vergilerin yüklenmesi yerleşimlerini terk sonucunu ortaya çıkardı.

Haksız olarak alınan vergilerin farklı kademedeki devlet görevlileri ve farklı usul ve bahanelerle alındığı görülmektedir. Örneğin Sivas tarafından Alî adlı subaşı yanındaki elli levend ile zorla ahaliden para topluyor, köyde kendini zorla misafir ettirerek ahalinin hayvanlarını kestirip adamlarıyla yiyerek, atlarına da köylünün ihtiyacı olan yemleri yediriyor. “Selamiye” adı altında ayrıca bir vergi koyarak “Beğler Beğiniz bu minval üzere tenbih itmişlerdir” diyerek oluşan tepkiyi kendisi üzerinden başka yere kanalize etmeye çalışıyordu. Ahali ise aktardıkları şikâyetlerinde “Şöyle ki; mezbûrun vech-i meşrûh üzere olan zulm-ü te‘addîsi üzerimizden men‘u ref olmaz ise cümlemüz terk-i diyâr idüp ve perâkende vü perîşân olmamız mukarrerdür. Ahvâlimüzi Âsitâne-i Sa‘âdet’e i‘lâm idivir.” demektedirler.²⁵⁴ Bu kayıttaki olduğu üzere zulm eden kişinin şikâyeti başka yere veya kişiye ya da sebebe kanalize etme mevzusu ve ahaliden toplanan selamlık, yem ve yemek, şarâb ve kebâb bahası gibi uydurma vergiler Selaniki’de canlı şekilde aktarılmaktadır. Karesi’de ahalinin köyünde zorla kendini misafir ettiren ve halkı bezdiren beyler ve beylerbeyiler her ay üç defa salma emrinde bulunuyorlardı. Zulümde bulunan Raziye Hatun oğlu Mustafa ve Kurdoğlu’na merkez tarafından açılan soruşturmada neden böyle yaptıkları sorulduğunda “Olagelmiş âdet bu değildir, hep biz de böyle bilürüz” yanıtını vermişlerdi. Kendilerine Sadrazam Mehmet Paşa uzun yıllar beylerbeyi vazifesini yürüttüğünü, bu tarz vergi ve salmaların olmadığını, kendisinin de hiçbir şekilde bu tarzda bir geçim sağlamadığını, reayanın haksız şekilde parasının alınamayacağını söylediğinde Mustafa ve Kurdoğlu “Siz alman” cevabını verirler. Bölge ahali böylece vatanlarını terk etmek zorunda kalmışlardır.²⁵⁵ Nüfuzlu olan bu kişilerin kısa ve pıskın şekilde verdikleri “Siz alman” cevabı aslında merkezi otoritenin içinde bulunduğu vaziyete ve caydırıcı güçlerini ne ölçüde kaybettiklerine işaret olarak yorumlanabilir.

Yüksek dereceli beylerbeyi ve diğer görevlilerin haksız vergi furasına, nispeten düşük dereceli olan sipahilerin de katıldığı görülmektedir. Gelirlerindeki düşüş nedeni ile

²⁵⁴ A.DVNS.MHM. D. 85, s. 145/h.

²⁵⁵ Selaniki Mustafa Efendi, Tarih-i Selaniki (1563-1595), C. I, Mehmet İpşirli (Haz.), TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 754-755.

sipahiler de açıklarını kapatma amacıyla genel “akışa” katılmışlardı. Misal olarak Divriği’nin Mekre köyü ahalisi, Mehmet adlı sipahiden köy ahalisinin otuz altı altın ve bir merkeplerini gasp etmesi ve reayayı zorla tarlasında çalıştırmasından şikâyet etmişlerdi. Himmet adlı sipahi ise altmış altın gasp ederek, değirmenden elde edilen gelirden de otuz “para” fazla almıştı.²⁵⁶ 1718 yılında Sivas Eyaleti’ne dahil olan Amasya’nın Kürdler adlı küyündeki “yörügan taifesi gelüb” ziraat ile meşgul olduklarını ve sipahiye eksiksiz olarak öşürlerini verdiklerini, ancak sipahinin “şer’e muhalif” olarak kendilerinden otlak resmi istediğini belirtmişlerdi. “Yörüganlar” haklı bulunmuş ve sipahinin suiistimallerine son vermesi emrolunmuştu.²⁵⁷ Sivas’ta Taşlık isimli köyden gelen bir kişi hududları belli olan arazisi için sipahilerin zorla para aldığından şikâyet etmişti.²⁵⁸

Fazla vergi alınması da kayıtlarda sık rastlanılan bir durumdu. Kanunamelere göre miktarı belirlenmiş olan verginin “fazla” toplanmasının nedeni muhtemelen bu miktarın tahsilatı yapan kişinin kesesine gidecek olmasıydı. Nitekim fazla kısmın tespiti ve mahkemeye halkın şikâyetinin ulaşması ile bu miktarın suçlu kişi tarafından geri dağıtılması kararlaştırılıyordu. Sivas Eyaleti dâhilinde olan Niksar kalesinin dizdarı Halil’in 1708 yılında Niksar ahalisinden hem fazla vergi almış hem de çeşitli eziyetlerde bulunmuştu. Halk davasında haklı bulunarak Halil’in gasp ettiklerini iadesine karar verilmişti.²⁵⁹ Davada dikkat çekici olan dava konusu olan meseleye on yıl sonra çözüm getirilmesidir. 1704 yılında Sivas Merkez kazaya bağlı Mamuğa köyünde tımar sahibi Ebubekir ahaliden fazla vergi alıyor ve kırk-elli atlı ile köylünün malını gelip gasp ediyordu. Bu konuda üç defa padişah emri gelmesine rağmen bu zat durdurulmamıştı.²⁶⁰ 1704 yılında Meşhed köyü ahalisi de kendi sipahilerinden benzer konuda şikâyetçiydi.²⁶¹ 1707 yılında Sivas Merkez kazada Bağçe köyünün mutasarrıfı Dergah-ı mualla

²⁵⁶ A.DVNS.MHM. d., 6, s. 367.

²⁵⁷ A.DVN.ŞKT, d., 81, s. 102.

²⁵⁸ A.DVN.ŞKT, d., 89, s. 266.

²⁵⁹ A.DVN.ŞKT, d., 77, s. 74.

²⁶⁰ A.DVN.ŞKT, d., 41, s. 37.

²⁶¹ A.DVN.ŞKT, d., 39, s. 684.

çavuşlarından Seyfi Ağa tımarı içerisindeki reayadan fazla ve haksız vergi almıştı.²⁶² Bu davaların benzerleri yine defterlerde devam etmektedir.²⁶³

Gayrimüslimlerin vergi sorunlarında başı çeken konu ispençe vergisiydi. Onlar da Müslim ahali gibi bu konuda suiistimale maruzdular. Sivas'a gönderilen bir hükümde Nefs-i şehir ile Zara ve Yar Hisar karyelerinin zımmileri ödemeleri gereken resm-i ispençlerini kanun ve defter mucebince ödedikleri halde Sivas beylerbeyisi olan Ahi Mehmed Paşa karyelerine zulmeden bazı kimselere iltizam ettirip mültezimler de defterde yazıldan daha fazla ispençe vergisi talep ederek zulm ettiğinden dolayı şikâyet etmektedirler.²⁶⁴ Divriği kazasına tâbi zeamet karyesi olan Tergan (?) reayası “resm-i ispençe ve sâir hukûk ve rûsûmların defter mûcibince virüb kusûrları yoğ iken” zaimleri olan kişinin bin yüz yirmi senesinde kanuna aykırı olarak zulm etmesi ve zorla paralarını almasına dayanamamışlar ve köylerini terk etmişlerdi(1718).²⁶⁵ Sivas eyaletinin Ovacık nahiyesinin Eşerden adlı köyün yetmiş kadar zımmi reayası Tokat'ta ikamet ediyordu. Tespit edildiklerinde, ödemeleri gereken ispençeden muaf olmadıkları ve oldukları yerde bu vergiyi vermeleri istendi.²⁶⁶

Ehl-i örfün vergi konusunda diğer usulsüzlükleri mükerrer vergi talebidir. Bu konuda da oldukça fazla şikâyet kayda geçmişti. Merkezden Sivas'a gönderilen yazıda isimleri yazılı birkaç kişi üzerlerine “şer'en bir nesne para yok iken” sabık Sivas mutasarrıfı Ahi Mehmed Paşa 1718 senesinde “külli gadr ve zulm” etmiştir.²⁶⁷ Mehmed Ağa'nın bu vukuatlı tabiatına rağmen hala görevinden azl olunmaması ve ahali üzerindeki baskısının devam etmesi ilginçtir.²⁶⁸ Sivas'a gönderilen bir hükümde, Sivas kazasına tabi Herne (?) isimli köyden Seyyid Süleyman ile Ebubekir ve Mehmed isimli kimseler ahali üstünde ödenmesi gereken vergi bulunmamasına rağmen Karahisar-ı Şarki eski mutasarrıfı Abdurrahman Paşa 290 kuruş gasp eder.²⁶⁹

²⁶² A.DVN.ŞKT, d., 45, s. 207.

²⁶³ A.DVN.ŞKT, d., 41, s. 220; A.DVN.ŞKT, d., 90, s. 176; A.DVN.ŞKT, d., 90, s. 179; A.DVN.ŞKT, d., 78, s. 80.

²⁶⁴ A.DVN.ŞKT, d., 92, s. 222.

²⁶⁵ A.DVN.ŞKT, d., 79, s. 51.

²⁶⁶ A.DVN.ŞKT, d., 84, s. 193.

²⁶⁷ A.DVN.ŞKT, d., 90, s. 323.

²⁶⁸ A.DVN.ŞKT, d., 90, s. 176; A.DVN.ŞKT, d., 90, s. 179.

²⁶⁹ A.DVN.ŞKT, d., 92, s. 386.

Bazı durumlarda gördükleri hizmet veya fonksiyon nedeni ile vergilerin bir kısmı veya tamamından muaf olabilen ehl-i hizmet reayasından da hukuksuz vergi talep edildiği görülür. Sivas kazası ehl-i hizmet reayası tüm ödemeleri gereken vergileri zabiteleri olan kişiye kusursuz şekilde vermelerine rağmen 1716 senesinde Sivas mutasarrıfı olan Güzen İbrahim Paşa'nın mütesellimi Ahmed Ağa "kanaat etmeyüb" hem fazla "defterden ziyade" vergi toplamıştı. Direnenleri ise darp ederek yaralamış ve ahali şikâyetçi olmuştu. Davanın görülüş tarihi ise 1775'tir.²⁷⁰ 1704 yılında Sivas Merkez ve Yıldızeli kazalarında Osman, Hasan ve onların çavuşları İsmail'in daha önceden toplanmış olmasına rağmen mükerrer olarak her nefere ikişer gurus ispençe taksim edip zorla toplamışlardı.²⁷¹ Tokat hassa karyelerinden Karayaka Kazası'na tâbi olan Birkindi köyü ahalisi öşür ve diğer vergilerini voyvodalarına vermelerine rağmen, voyvodaları olan (Boşluk) adlı kimse "Kanaatsizlik ederek" vergileri tekrar istemişti.²⁷² Verilmiş olan vergiden daha fazlasının talep edilmesine dair davalar yine devam eder.²⁷³

Ehl-i örfün idari görevleri arasında yer alan vergi toplama hususu nizam içerisinde belirlenmişti. Ancak karışıklık ve devletin iktidar konusundaki acziyeti yaptıkları tehdit ve tenbihleri çoğu zaman etkisiz kılıyordu. Bu nedenle görevliler bazen belirlenmiş olan sınırlarını aşmaktadırlar. Örneğin beylerbeyinin müdahalesinin kabul edilmediği ve voyvoda gibi özel görevlilerle idare edilen serbest tımarlar bu konuda örneklerin sıkça olduğu bir mecraydı. Misal olarak 1678 yılında mezkûr karye ahalisi mahkemeye müracaat ederek mütesellim Ali'nin, serbest timar olan köylerinden şiddetle zahire bahası ve selamlık emr-i bahanesi ile haksız vergi alması verilebilir.²⁷⁴ Yine yetki sınırını aşma, görevli olunan vilayet veya kaza sınırını aşarak kendi yetki alanında olmayan bir bölgede vergi toplama girişimi olarak ta görülebilir. 1708 yılında Tokat'taki Yol Hasan adlı köy serbest timar statüsünde iken Bozok Sancağı voyvodalarından olan Yusuf bu köye elli atlı ile gelip zorla vergi toplamış ve köy ahalisinin dağılmasına neden olmuştu.²⁷⁵ Yine Abdulkerim adlı bir sipahi 1678'de Sivas'taki Havass-ı Hümayundan olan Tuzhisar, Cancin (?), Taşlık, Gökdin köylerinden "kendine göre uydurduğu" vergileri toplamaya

²⁷⁰ A.DVN.ŞKT, d., 71, s. 218.

²⁷¹ A.DVN.ŞKT, d., 42, s. 172.

²⁷² A.DVN.ŞKT, d., 78, s. 80.

²⁷³ A.DVN.ŞKT, d., 79, s. 51; A.DVN.ŞKT, d., 80, s. 32,

²⁷⁴ A.DVNS.MHM. D. 96, s. 19.

²⁷⁵ A.DVN.ŞKT, d., 82, s. 35.

çalışmıştı.²⁷⁶ Yetki sınırını aşma sadece yetki alanında olmayan sahalara müdahale etme şeklinde gerçekleşmiyordu. Vergi yükümlülüğü olmayan kişiden vergi toplamaya çalışmak ta bu sınıfta değerlendirilebilir. Suşehri Hacı Bektaş karyesindende raiyyet olmamasına rağmen Mehmed'den sipahinin zorla resm-i raiyyet almaya çalışması bu duruma örnektir.²⁷⁷ Özellikle ehl-i örfün devre çıkma âdeti reayayı büsbütün rahatsız eden bir hadiseydi. 1631 yılında devir ve selamiye adı altında reyadan para toplanması âdeti kaldırılmış olmasına rağmen Rum Beylerbeyisi müteselliminin subaşı Ali, Taşabad kazası köylerini kırk-elli adamla gezerek reayanın ihtiyacı olan temel gıda maddelerine el koyuyor hatta onları kendi evlerinden dahi dışarı atabiliyorlardı.²⁷⁸

“Kanun ve şer'e muhalif" fazla vergi almaktan çıkan dâvaların mahkemelere aksettirilebilenlerinde halkın daima haklı çıktığı, yani, memurların fazla vergi aldıklarının sabit olduğu görülmektedir. Bu gibi hallerde, kanunsuz hareket eden memura verilecek cezanın fermanla tayini gelenek olduğundan, kadı sadece olayı tespit ile merkeze bildiriyordu. Beylerin veya herhangi bir dirlik sahibinin fazla vergi alması devletin otoritesini sarsacak bir hadiseye sebep olmadıkça, sadece bu suçtan dolayı memurun azli yoluna gidildiği neredeyse hiç görülüyordu. Şikâyet genel ise kadıya, ancak reayanın hakkının iadesini sağlaması emir veriliyordu. Merkezî otoritenin kuvvetli olduğu bu sırada ümerâ hakkındaki bu müsamahanın sebebi açıktır. Çünkü devlet, harp zaruretleri dolayısıyla, kapısı kuvvetli beylere her zaman itibar ediyordu. Bu nedenle de ümeranın halktan kanunsuz vergi almalarına kendisi razı olmuş oluyordu.²⁷⁹ Böylece eylemlerinin sonucuna katlanmak zorunda olmadıklarını bilen ehl-i örf kanunsuzlukta daha cüretkâr hale gelmişti. Bu cüretkârlığın neticesi ise haksızlığa uğrayan reayanın şikâyetlerini bazen 60 yıla kadar varan bir erteleme ile mahkemeye bildirmesi oluyordu.²⁸⁰ Çünkü devletin kendilerine olan ihtiyacı nedeni ile “arsız” hale gelen ehl-i örfün gazabından çekinmekteydiler. Bu arsızlık sadece haksız veya fazla vergi talebi şeklinde değil, vergi kaçırma olarak ta ortaya çıkabilirdi. 1705 yılında Sivas'a tabi Güllüce köyünde, Mehmed

²⁷⁶ A.DVNS.MHM. D. 96, s. 97.

²⁷⁷ A.DVNS.AHK. D. 12, s. 99.

²⁷⁸ Ali Açıkel, “Büyük Celali İsyanları Sonrasında Sivas Eyaleti'nde Görülen Asayiş Problemleri”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. I., Şeref Boyraz (Ed.), 21-25 Mayıs 2007, s. 135.

²⁷⁹ Mustafa Akdağ, *Celali Fetreti*, s. 55.

²⁸⁰ A.DVN.ŞKT, d., 71, s. 218.

Çavuş, zuamadan Mustafa ve erbab- ı tımardan Mustafa vergi kaçırıyordu.²⁸¹ Vergi baskısı altındaki ahali vergiden kurtulmak için kaçış yerine bazen alışılmadık yöntemlere müracaat ediyordu. Sivas'a gönderilen hükümde Gökdere ve ona bağlı köylerde raiyyet ve raiyyet oğullarından alınacak verginin defterde kayıtlı olduğu bildirilmiştir. Bazı kişilerin ellerinde hüccet ve temessükleri olmadığı halde seyyid oldukları iddiasında bulunarak vergi vermekten kaçındıkları ve bu kişilerin biz sonradan seyyid olduk o yüzden elimizde nakibül eşrafın verdiği hüccet yok diye itiraz etmişlerdi.²⁸² Köylüler bazen de direkt olarak vergi vermeyeceklerini beyan ediyor sipahiye zorluk çıkarıyorlardı.²⁸³

2.3.1.1.2. Âvarız vergisi

Üçüncü bir vergi türü de tekalif-i divaniye ve âvarız akçesi ise yeterliliği olan Müslümanın cihada, mal ve bedeni ile katkıda bulunması prensibine dayanmaktadır. Ancak Osmanlı'da bu düşünce âvarız ve divani vergilerin hem Müslüman hem de Gayrimüslim emlak ve arazisi olan tüm mükelleflerden alınması ile değişikliğe uğradı. Başlangıçta savaş gibi olağanüstü durumlarda toplanan bu vergiler zamanla kalıcı hale geldi. Osmanlı vesikalarına göre âvarız vergisinin en eski takip edilebildiği dönem II. Bayezid zamanıdır. Bu vergiler her daim nakit olarak alınamaz sekban ve cerahor gibi âvarız -ı divaniye yerine ücretli asker talebi formunda da talep edilebilirdi.²⁸⁴

Tekalif-i divaniye grubu içerisinde sınıflandırılan âvarız vergisi en az vergi usulsüzlükleri kadar köylerin terkine yol açmıştı. XVI. yüzyılda tahrirlere dayanılarak vergilerin kişilerden alınması âdeti sonraki zamanlarda topluluktan âvarız şeklinde alınmasına dönüştü. Bu durumda bir köyde firar eden reayanın vermesi gereken vergi, geride kalanlara havale oluyordu. Bu durum bir domino etkisi yaratacak ve geride kalanlara verginin ağır gelmesi ile onlarda köylerini terk edecektir. Âvarız uygulamasını vergi toplanmasında avantaj olarak gören devlet, bu durumda vergi alacak yerleşim ve reayayı artık yerinde bulamayacaktı.²⁸⁵ Reayanın fakirleşmesine neden olacak her türlü

²⁸¹ A.DVN.ŞKT, d., 43, s. 129.

²⁸² A.DVN.ŞKT, d., 93, s. 20.

²⁸³ A.DVN.ŞKT, d., 86, s. 243.

²⁸⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, s. 366

²⁸⁵ Gümüşçü, Demir ve Erdoğan Özünlü, *a.g.e.*, s. 459.

teklifi reddeden devlet artık bütçesini denkleştirebilmek için kanunnamelerin dışındaki vergi taleplerini kabul etme durumunda kaldı. III. Murad'ın son zamanlarından itibaren artık kanunnamelere dayalı vergi sistemi terkedildi, zamana ve rayice uyabilen yeni bir vergi sistemine geçildi. Tımar ve vakıf müesseseleri bu yeni sistem içerisinde alabildiğine fakirleştiler ancak ömürlerinin uzaması para ile ilişkisiz oluşu sayesinde oldu. Ayrıca tekâlif-i divaniyenin ana vergi kalemleri arasında etkili olması ile eskiden şehir ve kırsal vergi mükellefleri ayrıma tabi tutulurken artık herkes eşit derecede vergiye tabi olup, âvarız sistemi içerisinde ala, evsat ve edna olarak zenginliklerine dayalı vergi tasnifine tabi oldular. Şehirde ikamet eden çoğu kesim vergide muaf iken artık ev sahibi iseler devlet genelinde her mükellef aynı şekilde vergi verecekti. Böylece rüsümü şeriyeye ve rüsümü örfiyeye dayanan eski sistem akçenin çöküşü ile temelli değişikliğe uğradı.²⁸⁶ 1640 yılında Sivas merkez kazada 682,25 olan âvarızhane sayısı, 1700 yılına gelindiğinde %81.20 artarak 1235,784'e ulaşır. Bu oranda bir artış çeşitli grup veya kişilere tanınan vergi muafiyetlerinin kaldırılmasıydı. Divriği'de artış oranı %15 idi ve Canik'te çok az bir yükseliş görüldü. Amasya, Bozok, Çorum ve Arapkir'de âvarızhane sayısı düşerken,²⁸⁷ aynı dönem içerisinde imparatorluk genelindeki âvarızhane azalışı % 43.96 seviyesindedir.²⁸⁸ Devletin vergileri sıkılaştırmasına rağmen sonucun düşüş olması muhtemel yerleşim terki ile açıklanabilir. Çünkü âvarızda köylülerin asıl şikâyet ettikleri unsur her ne kadar ağır gelse de resmi yolla belirlenen tutardan ziyade, “cela-yı” vatan etmişlerin hisselerinin de kendilerine yüklenmesiydi. Ki davalara yansıyan meselelerde halkın sade ve net şekilde işaret ettikleri ana unsur buydu.

Âvarız vergisinin geride kalanlar tarafından reddedilmesine dair 1670 tarihli bir belgede reaya “*mezkurlar gelmezler ise cümlemiz dağılırız hanelerin çekmiye kadir değülüz*” diyerek acizyetlerini belirtmişlerdir.²⁸⁹ Yine diğer bir meselede yükümlü olmayandan âvarız alınmaya çalışılmasıdır. “...*Mahallesi'nde bunların bi'l-fi'il zabt u tasarruflarında tekâlîf alınmak icâb ider emlâk ve yerleri olmayub ve tekâlîf talebiyle müdâhale olunmaları icâb itmez iken mahalle-i mezbûr ahâlisi avârız ve sâir emr-i şerif ile vâki' olan tekâlîfden her birilerine hisse virin deyü hilâf-ı kanûn müdâhale ve*

²⁸⁶ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, s. 57-58

²⁸⁷ Süleyman Demirci, a.g.m., s. 184.

²⁸⁸ Demirci, a.g.m., s. 188.

²⁸⁹ Gümüşçü, Demir ve Erdoğan-Özünü, a.g.e., s. 472.

rencideden hâlî oldukların ve bu bâbda hüccet-i şer'iyeleri olduğun bildirüb” denilerek bahs üzere kişinin mülkü yoksa âvarız sorumluluğu da yok demektir.²⁹⁰ Bu alıntıda görüldüğü üzere bazen sipahi ve reaya alenen âvarız vergisini ödemeyi reddetmektedir. “Südde-i Sa‘âdetüm'e mektûb gönderüp; "livâ-i mezbûra tâbi‘ Desimlû nâm asîretün sipâhîsi ve re‘âyâsı sirret ü sekâvet ile ma‘rûf olup sâbıkâ zimmetlerinde olan emvâl-i mîriye ve hâlâ emrolunan avârızı vormeyüp te‘allül eyledüklerinden”²⁹¹

İltizam yönteminin yaygınlaşması ve avârızın olağan bir vergi hâlini alması reâyânın sıkıntılarını daha da artırdı. Mültezimlerin aç gözlülükle hareket etmesi vergi sistemini mahvetti ve 17. yüzyıl sonlarında devlet mecburen mukataaları ömür boyu vermek zorunda kaldı.²⁹² Savaş esnasında âvarızlar daha da ağır hale geliyordu. 1724 İran seferi esnasında toplanan imdad-ı seferiye vergileri, Anadolu’nun belirli bölgelerinde yeni bir göç dalgası yarattı. Vergileri ödeyemeyecek durumda olan bir kısım köylü büyük şehirlere göç etti²⁹³. Yerlerini terk eden ahalinin kendi ödemesi gereken yerde vergisini vermediği gibi göç ettikleri yeni bölgede de vergilerini vermedikleri görülüyor. 1602 yılında Erzurum Defterdarı ve Şark-i Karahisar beyi olan Mehmed Paşa İstanbul’a hususi adam yollayarak onbeş senedir Sivas’ta parakende olan reayanın Çıldır, Kars, Keçvan Diyadin, Eleşkirt, Göle, Tekman, İspir ve diğer Gürcistan beylerinin eyaletlerinde tek akçe vergi vermeden ikamet ettiklerini ve Karahisar-ı Şarki’nin de ahalisinin parakende olduklarını aktarır.²⁹⁴

Devlet artan savaş masraflarını vergi artırımıyla özellikle âvarız vergisinin artırılmasında buldu. Ayrıca taşradaki ümera ve burada hasları olup İstanbul’da ikamet eden ve tımarlı sipahi kılığında kalabalık bir kapı ahali besleyen rical, âvarızın yanında ve âvarıza benzer olağan üstü vergiler koymaktaydı. 17. yüzyılda bu salmalar hükümetin direnmesine ragmen kalıcı hale gelecek ve en sonunda teaklif-i şakka adını alacaktı. Çünkü tımandan asker çıkarmakta zorlanan devlet bu taifenin beslediği kapı halkına savaşta ihtiyaç duyuyordu.²⁹⁵ Halkın arzuhallerinde kaçış öncesi kademedede yer alan

²⁹⁰ A.DVNS.AHK. d. 7, s. 61.

²⁹¹ A.DVNS.MHM. d. 12., s. 69.

²⁹² Mehmet Öz, “Modernleşme Öncesinde Osmanlı Toplumunda Eşkıyalık Hareketlerinin Niteliği ve Özellikleri”, *Osmanlı’dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Osman Köse (Ed), Samsun, 2017, s. 16.

²⁹³ Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 30-31.

²⁹⁴ Mustafa Akdağ, *a.g.e.*, s. 417-419.

²⁹⁵ Mustafa Akdağ, *a.g.e.*, s. 54-57.

genel talep köyü terkeden ahalinin geri getirilmesi idi.²⁹⁶ Alay beyleri ve diğer zeamet sahipleri ise gönderdikleri arzuhalde İran savaşları esnasında askerlerin 100 kuruş eder tımarından ancak 20 kuruş alınabildiği ve ellerinde var olanın ancak atlarını beslemeye yetebileceğini bildiriyorlardı.²⁹⁷

Halkı asıl yorgun düşüren vergi yükünün 16. yüzyılın ortalarından itibaren kademeli olarak katlanmasıydı. Koçi Bey bu artış konusunda “*Reaya Fukarası Ahvali Beyanındadır. Saadetlü ve devletlü Hakan-ı İskender-haşmet hazretlerinin zamir-i tabnaki münevverlerine nihan olmaya ki 990 tarihine gelince reaya fukarasından her bir nefer başına kırkar akçe ve ellişer akçe cizye ve kırkar akçe hane âvarızı ve iki koyundan bir akçe resm-i ganem alınub ziyade alınmazdı. Ancak mübaşir olanlar cizyeden ve hane âvarızından ikişer ve üçer ve gayeti beşer akçe gülamıyye namıyla alub tecavüze kimsenin zehresi yoğidi. Ve Havass-ı Hümayun yazısı 2441 yük akçe olub ümena ve ummalden ekall mertebede yazısı tahsil olunsu ol meblağ akçe hasıl olub dahil-i hazine olurdu. Hala ulufeli kul taifesi ziyade olub, kul ziyade oldukça masraf ziyade olub, masraf ziyade oldukça teklif ziyade olub, teklif ziyade oldukça reayaya taaddi ziyade olub alem harab olmuştur. Mukaddema kırkar ellişer hane cizyeden şimdi yalnız miri için her bir neferden ikişer yüz kırkar akçe ve her hane âvarızından üçer yüz akçe ve her koyun başına bir akçe tayin olundu*” yorumunu getirir.²⁹⁸ Bazen ellerinde muafname olanlardan da zorla âvarız alınmaya çalışılmıştı.²⁹⁹ Vergi yüküne ek olarak yapılan bu usulsüzlükler ise rayanın yukarıda örneklerde açıkça sunulduğu üzere yerlerini terketmesi sonucunu doğurmuştu.

2.3.2. Nüfus Artışı, Doğal Felaketler ve İklim Salınımları

2.3.2.1. Nüfus Artışı

16. yüzyılda etkisi en fazla hissedilen hadiselerden birisi de genel nüfus artışıdır. Bilinçli şekilde devletlerin tümü ve insanlar tarafından planlanmış bir şekilde ortaya

²⁹⁶ Gümüşçü, Demir ve Erdoğan-Özünlü, *a.g.e.*, s. 221.

²⁹⁷ Zeynep Kurt, *13 Numaralı ve 1727-1730 Tarihli Mühimme Zeyli Defteri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ, 2005, s.86.

²⁹⁸ *Koçi Bey Risalesi*, 1631, Yılmaz Kurt (Haz), Ecdad Yay., Ankara, 1994, s. 60-62.

²⁹⁹ Manisa Şeriye Sicili 96, s. 256.

çıkmadığı için, krizin doğal sebepleri arasında değerlendirilecektir. Osmanlı'da ve Avrupa'da ilginç olan 16. Yüzyılın ilk yarısında hızlı şekilde artan nüfusun yüzyılın ortalarından itibaren durağanlaşması ve sonundan itibaren durmasıdır. Rusya, İspanya, İngiltere, Almanya, Fransa ve Avusturya gibi civar ülkelerin nüfus grafiklerine bakıldığında oluşan paralellik dikkate değerdir. Misal olarak; İspanya için 1530'dan 1600'e kadar Toledo kayıtları temel alınarak nüfusun yüzde 40 oranında arttığı düşünülür. Yine 1600'den 1630'a kadar yüzde 30 oranında düşmüş ve 1670'lere kadar durağanlık devam etmiştir. Bu oranlar kırsal alanda da aynıdır.³⁰⁰ Rusya'da nüfus yine 16. yüzyılın son yirmi yılına kadar artmış ancak 1570'lerden itibaren % 80-90 oranında düşmüştü.³⁰¹ 1520-35 ve 1570-80 nüfus sayımlarında Anadolu'daki eyaletlerin nüfusu %56 Rumeli'dekilerin nüfusu %71 oranında artmıştı. İstanbul, Halep ve Şam hariç olmak üzere imparatorluğun en büyük 12 şehrinde ise artış % 90 seviyesindedir.³⁰² Ancak yüzyılın sonlarında yine artış hızı düşmektedir. 1560'lardan önce bilhassa Avrupa'daki yerleşimlerin büyüme hızı yıllık 0.7'dir, ancak son 40 yılda ve özellikle 1590'lardan sonra yerleşimlerin büyüme hızı 0.3'e düşer. Bu durumun en temel sebebi iklimdeki dalgalanmanın sertliğini artırmış olmasıdır. Genellikle ekonomi tarihçileri bu durumu nüfus seviyesi ile ilintili olarak fiyat devrimiyle ilişkilendirirler. Eğer gerçekten nüfus fiyatın şekillenmesinde baskın unsur olsaydı etkisi fiyat devriminin asıl gerçekleştiği yüzyılın son 30 yılında daha etkili olmalıydı. Ancak tam tersi durum oluşmuştu. Uzun dönemli fiyat artışlarından mütevellit uzun dönemli reel ücretlerin düşmesi ancak iklimin getirdiği hasat sorunu ve darlıktan kaynaklanabilir.³⁰³ Yüzyılın sonuna doğru oluşan iklim sorunları, bir önceki bölümde izah edilen köylünün topraksızlık sorunu ile birleştiğinde, iki katına çıkmış olan nüfusun yeterli oranda beslenmesi sorununu ortaya çıkaracaktı.

Avrupa ve Akdeniz havzasındaki devletlerin tecrübe ettiği benzer bir değişim Osmanlı Devleti de tecrübe etmiş, artan nüfusun menfi tesirleri uzun dönemli istikrarsızlığın fitilini ateşlemişti. Osmanlı Devleti'nin genelde ve Sivas özelinde yaşadığı

³⁰⁰ Michael R. Weissner, "The Agrarian Depression in Seventeenth Century Spain", *The Journal of Economic History*, V. 42, N. 1, Mar., 1982, s. 150.

³⁰¹ Jerome Blum, "Prices in Russia in the Sixteenth Century", *The Journal of Economic History*, V. 16, N. 2, Jun., 1956, s. 187.

³⁰² Ömer Lütfi Barkan and Justin McCarthy, a.g.m., s. 13. Dipnot,

³⁰³ Rudolf Brazdil, "Climatic Variability in Sixteenth Century Europe And Its Social Dimension: A Synthesis Christian Pfister", *Climatic Change*, V. 43, S. 53, 1999, s. 41-42.

nüfus artış deneyimi ve sonuçları teferruatlı olarak “ 16. Yüzyıl Sivas’ Kazası’nda Yerleşim Yapısı” kısmında verilmiştir.

2.3.2.2. İklim Dalgalanması

Osmanlı’nın tarımsal verimliliğinin yüzyılın ikinci yarısındaki düşüşüne benzer şekilde İngiliz zirai üretimi de 1600 yılı öncesi ve sonrasında sert şekilde düşer.³⁰⁴ 1580 ile 1590 arasında Almanya Macaristan İsviçre ve aşağı Avusturya’da üzüm hasadı kıtlığına dayalı şarap üretimi sorunu vardı. Bu nedenle insanlar tüketim alışkanlıklarını değiştirip daha ucuz olan bira tüketimine ağırlık verdiler³⁰⁵ İsviçre’de daha önce görülmeyen ve “Bize” adı verilen rüzgârlar, 1587 ve 1597 arasında bölgede aşırı soğuklara neden oldu ve halk bunun Ortodokslarla Katolikler arasındaki çekişmeye Tanrı’nın gazaplı bir cevabı olduğu kanaatine vardı. Onaltıncı yüzyılın son otuz yılında Avrupa’da soğuk ve nemli bir iklim hâkimdir. Bu olağan dışı durum neticesinde Alp ve Anadolu’nun yüksek dağlarındaki buzullar genişlediler.³⁰⁶ Merkezi ve güney Avrupa’da 1560’lardan itibaren bu buzulların yaz aylarında erimesi ile bilhassa Almanya ve Çekya’da seller arttı. Özellikle 1590 yılı Fransa, İtalya ve İspanya’da sellerin zirveye ulaştığı yıldır.³⁰⁷ Artan iklim felaketlerine makul açıklama getiremeyen halk nedenleri doğaüstü güçlerde aramaya yöneldi. 1560’lardan itibaren Avrupa’da cadı avlarında artış görülür. Belgelere yansıdığı kadarıyla bilhassa aranan cadı tipi iklimi değiştiren cadılardır. Bu cadılar ekinleri yok ederek insanları yamyamlığa sürüklediklerini işkence görürken itiraf etmişlerdir.³⁰⁸

Anadolu’ya Sivas’a dönüldüğünde yine aynı dönemde iklim açısından görülen durum Avrupa ile benzerdir. Özellikle sert kışlar 1583 tarihli Yeni İl kanunnamesinde zikredilmektedir: “*Ve zikr olunan nahiyede kış gayet şiddet üzerine olub eyyamı şitada üç ay belki dört ay sular donub asla değirmen yürümeyüb ve yaz olıcak dahi bazının suyu*

³⁰⁴ Robert A. Allen, “Economic Structure And Agricultural Productivity in Europe, 1300-1800”, *European Review of Economic History*, V. 4, N. 1, Published by: Oxford University Press 2000, s. 16.

³⁰⁵ Rudolf Brazdil a.g.m., s. 43.

³⁰⁶ Wolf-Dieter Hutteroth. “Ecology of the Ottoman Lands”, *The Cambridge History Of Turkey*, , *The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, V. 3, S. 21, Suraiya Faroqhi (Ed), Cambridge University Press, 2006, s. 25.

³⁰⁷ Rudolph Bradzil, a.g.m., s. 31.

³⁰⁸ Bradzil, a.g.m., s. 29.

vefa itmeyüb ve bazının dahi örüsü ve ülkesi az olub ve bazı dahi yaylaklarda vaki olub Yörük taifesi yaylağa geldikleri zamanda yörüyüb göçüb gittiklerinden sonra hali kalub yürümemeğin ...reayanın nicesi değirmenlerden feragat idüb....”. Benzer şekilde, Sivas’ın şiddetli kışına dayanamadığını ve bu yüzden Tokat’ta kışlamak istediğini bildiren Rum beylerbeyinin bu isteği uygun bulunmuş ve Tokat’ta kışı geçirmesine müsaade edilmiştir. Söz konusu vaka mühimme defterlerine yansımıştır. 1578 kışında Eyalet-i Rum’da yağışlı ve çetin bir hava hâkim olmuş, üç ay boyunca yollar kapalı kalmış, ticaret donmuştu. Ardından gelen deprem de vaziyeti daha zor hale sokmuştu.³⁰⁹ Yine aynı dönemlerde Evliya Çelebi’ye göre Sivas’ta Ulaş ve Kangal arasındaki yolun kardan dolayı kapanması nedeniyle insanlar tarafından takip edilebilmesi için yol boyunca işaret taşları dikilmişti.³¹⁰ Osmanlı’nın kendi toprakları ve çevresini saran alandaki iklim salınımlarının benzerliğinin bu kadar benzeşmesinin tesadüf olması oldukça zor görünmektedir. Bu nedenle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iklimin etkisi ile insanların zirai üretimde ne gibi tecrübeler yaşadığına bakmak faydalı olacaktır.

Hububat kıtlıklarına dayanılarak 1580’li yıllara kadar Osmanlı topraklarında iklimin olağan seyrinde gitmiştir. 1580 yılını müteakiben iklim bozulması oldukça etkili hale gelmişti. Ağaç halkası analizlerine göre büyüme bu yılda normalin % 79’una, 1585’te ise normalin ancak % 55’i seviyesine ulaşabilmişti ki bu rakam 1564’ten 1612 yılına kadarki süre zarfında en düşük orandır.³¹¹ Aynı dönem içerisinde Osmanlı idresindeki Bosna’da iklimdeki dalgalanmadan dolayı hasatlar kıtlaşmış ve ahali ziraatten hayvancılığa dönüş yapmıştı. Yine 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren öşür vergilerine göre şarap ve buğday üretimi düşmüş ve soğuğa daha dayanıklı olan arpanın üretimi artmıştı.³¹² Anadolu’ya bakıldığında 16. yüzyılda Çorum’da yıllık nüfus artışı % 1.9 olarak gerçekleşirken buğday üretimi % 16.6 ve arpa üretimi % 75.3 olarak gerçekleşti. Bu marjinal sahaların kullanıma açıldığı ve gıda kıtlığının insanları arpa ekmeğine yönlerdiğine işaret eder. 1576’ya kadar sadece nefis-i Çorum’da beslenmesi gereken onbin baş vardı ki bu daha evvelki dönemlerin iki katına tekabül eder.³¹³ Faruqi

³⁰⁹ Karademir, *a.g.e.*, s. 56.

³¹⁰ Karademir, *a.g.e.*, s. 63.

³¹¹ Suraiya Faruqi, *a.g.m.*, s. 86.

³¹² Jelena Mrgić, “Wine or Raki The Interplay of Climate and Society in Early Modern Ottoman Bosnia” *Environment and History*, V. 17, N. 4, November 2011, s. 614-671.

³¹³ Islamoglu and Faruqi, *a.g.m.*, s. 410.

incelenen diğer bölge olan Bigadiç'te ise arpa ve buğday benzeri ancak tohumları daha küçük olan "Minor grain"³¹⁴ in arttığı ve hatta insanların bir çeşit tohumlu ot olan erzen tüketimine yöneldiğini belirtir.³¹⁵ Bir önceki bölümde Sivas'ın son tahrir kayıtlarında da benzer bir gelişim yaşandığı ve Faruqi'nin bahsettiği "Minor Grain" grubundan olan burçak ve yulaf üretiminin mühim ölçüde arttığı kaydedilmişti. İklim dalgalanmaları belli bir ölçüye kadar insanların tüketimi kısıması veya daha farklı ürünler yetiştirmeye yönelmesi ile aşılabılırdi. Ancak koşulların daha da sertleşmesi ile oluşacak kıtlığın önüne geçilmesi oldukça zor hale gelebilmektedir.

Sivas'ta bir önceki bölümde görüldüğü üzere kişi başı işlenen tarım toprağı oranı düşmüş, caba, mücerred sayılarında aşırı artış gerçekleşmişti. Kişi başı toprak miktarı düştüğü için bu alandan yeterli ürünün alınması verime bağılı olacaktı. Ancak Sivas toprak yapısının ve ikliminin ziraat için sınırlı imkân tanınması nedeni ile yeterli verim elde edilmesi oldukça zordur. Normal şartlarda verimsiz bir araziden kişinin yıllık gıdasını karşılayabilmesi için daha geniş bir sahayı işlemesi gereklidir. Ancak Sivas'ta tarıma elverişli geniş bir saha da bulunmamaktadır. Bu nedenle taşlık, kıraç veya doğal değişkenlere karşı aşırı hassas sahalarda yaşayan insanlar küçük baskılar karşısında yerleşimlerini terketmeye daha meyillidir. 1572 yılındaki tahrir esnasında anlaşıldığı kadarıyla özellikle taşlık ve sapa arazide yaşayan ahalinin kendilerinden fazla vergi talep edilmesi üzerine yerlerini terkettikleri görülür.³¹⁶ Sivas arazisi genelde verimsiz olduğu için özellikle geçinecek kadar hububat elde edemeyenler bazen devletin ihsanıyla yeni fethedilen Kıbrıs'ın verimli arazileri gibi sahalara göç ettirilebiliyordu.³¹⁷ Kırsal sahada zirai üretim ve zanaatin devam ettirilemeyişi reyanın kaçarak tekrar göçebelğe dönmesi sorununu da ortaya çıkarıyordu. Bu nedenle etrafındaki köylerden beslenen merkezi yerleşimler gıda ihtiyaçlarını karşılamak üzere kendileri üretim yapmak zorunda kalıyor ve giderek şehirden ziyade kırsal görünüme bürünüyorlardı. Zaten ihtiyaçlarını da kaçan reaya ve eşkıyalar nedeni ile güvensizleşen yolları kullanarak gerçekleştiremezlerdi.³¹⁸

³¹⁴ Küçük taneli tahıllardır. Bu gurup tahıllar genellikle hayvan yemi olarak kullanılır.

³¹⁵ Suraiya Faruqi, a.g.m., s 415.

³¹⁶ Zafer Karademir, a.g.e., s. 82.

³¹⁷ Zafer Karademir, a.g.e., s. 83.

³¹⁸ Huricihan Islamoglu and Suraiya Faruqi, a.g.m., s. 433.

2.3.2.3. Kıtık

İklimsel düzensizliklere 16. yüzyılın son yarısından itibaren ekonomik kriz ve nüfus artışı ve topraksızlık ta eşlik ettiğinde ortaya çıkan doğal sonuç kıtlıktır. 1576'da İstanbul'da ciddi bir ekmek darlığı vardır. Hatta ulemadan birisi III. Murad'ın huzuruna çıkarak “senin döneminde yediğimiz ekmeğe bak” diyerek elindeki kapkara ve kalitesiz ekmeği göstermiş ve “senden önceki padişahlar zammında böyle bir şey başımıza gelmedi” diyerek padişahı ihtar etmişti. Bunun üzerine padişah İstanbul'a gerekli ve iyi kalitede hububat gelmesi yönünde paşalarına tehdit olarak birer adet şiş ve bozuk ekmeği göndermişti.³¹⁹ 1620 yılında II. Osman'a sunulan Kitab-ı Müsteab'da Celali tahribatının sonrası Sivas'ta insanların kedi ve köpek hatta insan eti yedikleri aktarılır.³²⁰

Bir bölgede kıtlık olduğu zaman insanlar son enerjilerini kullanıp takatten düşmeden, hedefte yiyecek bulabileceklerini düşündükleri alana planlı göç etmelerinin yanında “fırar” şeklinde göçler de vardır. 1596 yılında Budin ahalisinin yerlerini terk edişleri aniden ve plansız olarak gerçekleştiği için fırar şeklinde kayda geçti.³²¹ Anadolu'da özellikle orta kesimlerde hâkim olan yarı kurak ve kurak bölgeler iklimdeki dalgalanmalara karşı aşırı hassastı. 1839 yılından itibaren yüzyılın sonlarına kadar aralıklarla devam eden kurak hava şartları İç Anadolu'da olan bütün bölgeleri belirli ölçülerde etkiledi. Ayrıca 1845-1846 kıtlığında Sivas ile birlikte Ankara, Hüdavendigar, Kastamonu, Diyarbakır, Konya bölgeleri oldukça sıkıntılı halde kaldı. İaşe merkezi konumundaki bölgelerde oluşan kıtlıklar daha geniş bölgeleri etkileyebiliyordu. Örneğin Mısır Eyaleti'nde 1845 yılında meydana gelen kuraklıkta bu bölgeden iaşe sağlayan Hicaz'ın etkilenmemesi mümkün değildi.³²² 1874 yılında Trablusgarp'ta meydana gelen kuraklık sonucu oluşan kıtlıktan dolayı 15000 hane Aydın, Mısır, Şam ve Edirne'ye göç etmişti. Yine 1873-1874 yılındaki kuraklığın etkisi ile 250000 kişi hayatını kaybetmiş ve

³¹⁹ Karademir, *a.g.e.*, s. 222.

³²⁰ Karademir, *a.g.e.*, s. 188.

³²¹ Karademir, *a.g.e.*, s. 203.

³²² Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, 5. Baskı, Libra Yay., İstanbul, 2012, s. 123.

Anadolu'daki büyükbaş hayvanların %82, küçükbaş hayvanların %96-97'si telef olmuştu.³²³

Kuraklığın neden olduğu kıtlık veya darlık sonucunda yerleşim terkedilmese dahi bu o yerleşimi diğer etkenler karşısında kırılğan hale getiriyordu. Örneğin yaşanan doğal felaket ne olursa olsun reyanın yiyecek kaynağına olumsuz etki ettiği için, o sene verginin, adaletsizliğin veya eşkıyanın baskısı fazla ise köylü yerini daha kolay terk edebiliyordu. Örneğin açlık nedeni ile Ankara'da parakende olan reaya 1845 ve 1874'te Sivas'a göç ederek ikinci defada bu vilayetteki tuz işleme tesislerine saldırmışlardı. 1874 yılında Anadolu içerisinde kuraklık nedeni ile Sivas'a göç etmiş 8000 kişi bulunmaktaydı.³²⁴ 1890 yılında Ankara vilayetine Muhacirin İdaresi tarafından 2000 kadar Batum göçmeninin kendi vilayetlerinde ikamete muktedirlikleri sorulduğunda buna kuraklık nedeni ile güçleri olmadığı cevabını vermişlerdi. Bunun üzerine göçmenler Canik üzerinden Sivas'a sevk edilerek uygun bölgelere yerleştirildiler.³²⁵

Hububat darlığını iklim haricinde daha da artıran etken ise hububat kaçakçılığıdır. Bahsedildiği üzere Osmanlı ile aynı zamanda kuraklık ve iklim salınımlarını tecrübe eden bir Avrupa vardı. Bu nedenle Avrupalılar ellerinde bulunan bol para ile 16. yüzyıl ortalarından sonra kıyılara yakın olan bölgelerden piyasanın %20'sine varan oranda fazla bedelle Osmanlı topraklarından buğday almaktadırlar. Hükümet bu satışı yasaklamış olmasına rağmen önünü alamadı. Ayrıca toprağını terkenden reayadan boşalan topraklar giderek mera halini aldı. Yüzyılın sonuna doğru oluşan meraların çoğu çiftliklerin elinde bulunup buralara mutasarrıf olan toprak ağları hububat yetiştirmek yerine hayvancılık yapmayı tercih ediyor bu durum hububat kıtlığını daha da artırıyordu.³²⁶ Ayrıca 16. yüzyıldan itibaren tahıl ürünleri, artık uluslararası geniş çaplı ticarete ana meta haline gelmişti. Nitekim Avrupa'da oluşan çiftlikler Anadolu'daki çiftliklerin aksine buğdayı artık endüstriyel formatta üretmektedirler.³²⁷ Kıtlığa diğer bir neden de tüketim

³²³ Erler, a.g.e., s. 132.

³²⁴ Erler, a.g.e., s. 173-181.

³²⁵ Erler, a.g.e., s. 184.

³²⁶ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"*, s. 72-73.

³²⁷ M. M. Postan and John Hatcher, "Agrarian Class Structure and Economic Development, Population and Class Relations in Feudal Society", *Past & Present*, N. 78, Feb., 1978, s. 27.

maddelerine devletin koyduğu narh (maksimum satış fiyatı) ile gerçek piyasa arasındaki makasın açılmasıdır. Makas ne kadar açılırsa o kadar kaçakçılık ve karaborsacılık artmıştı. Buğday fiyatları kuraklık ve ikmal sorunları nedeni ile bilhassa yüzyılın son çeyreğinde aşırı dalgalanmış, bunun neticesinde devletin en çok önemseydiği büyük şehirlerde narh çok sıkı takibe tutulmuştu. Genellikle gerçek fiyatın çok altında tutulan resmi fiyatlar, üretim sahasından büyük şehre gitmesi gereken ürünün ya kıyılardan dış devletlere veya devletin içerisinde narhın daha yüksek tutulduğu shalara akmasına neden oldu. Böylece sıklıkla yasaknameler ferman verilerek tedarik zinciri ve fiyatın teferruatlı tanımı yapılarak ihtiyaç olan maddenin arzulan bölgeye ulaştırılması sağlanmaya çalışıldı. Ancak çoğu zaman istenilen netice alınamamıştı.³²⁸ Kıtık ve kaçakçılık neticesinde fiyatlar da oldukça yükselmişti Bursa'daki Sultan Orhan İmareti'nin kayıtlarına göre buğday fiyatları 1539 yılında 4-5 akçe iken 1565'te 7 akçeye, 1617 yılında ise 52 akçeye çıkmıştı. Kilesi 1539'da 8 akçe olan pirinç, 1617'de 37 akçeye çıkmıştı.³²⁹

Kuraklıktan kaynaklanan kıtlık zamanlarında, devletin ekonomik durumu yeterli olmamasına karşın göreceli bolluk olan sahalardan reyanın açlık çektiği bölgelere yiyecek, tohumluk ve hayvan yardımı gerçekleştirildi.³³⁰ Osmanlı'nın aslen sağlıklı ve dikkatli işleyen bir miri ambar sistemi vardı. Bolluk zamanlarında ucuz şekilde bu ambarlar doldurulur ve kıtlık olan bölgeye nakledilirdi. İstanbul, Bursa, Diyarbakır ve Mısır yerelden ziyade bölgesel ambar konumundaydı. Ayrıca her beylerbeylik merkezinde de miri ambar bulunurdu. Zahire depolama işi devletin belirlediği sıkı kurallar çerçevesinde gerçekleşir, isteyen kişi istediği kadar zahire stoklayamazdı. Bu önlemlere karşın uzun süreli iklim salınımları, ekonomik darlık ve güvenlik sorunları nedeni ile oluşan kıtlıkların önüne geçilememişti.³³¹

Osmanlı toprakları oldukça geniş bir sahayı içerisine aldığı için doğal afet ve salgın hastalıkların kaydedildiği vakalar oldukça fazladır. Ancak ne yazık ki Sivas özelinde devletin diğer bölgelerinde mevcut vaka kaydı zenginliğine sahip değiliz. Belki

³²⁸ Karademir, *a.g.e.*, s. 178-179.

³²⁹ Omer Lutfi Barkan and Justin McCarthy, *a.g.m.*, s. 16.

³³⁰ Erler, *a.g.e.*, s.190-199.

³³¹ Karademir, *a.g.e.* s. 250-252.

de en azından salgın hastalık konusunda kaydın çok fazla olmaması kayıt eksikliğinden değil gerçekten çok fazla vaka gerçekleşmemesinden kaynaklanıyor olabilir. Sebep ise, Sivas'ın hastalıkların özellikle yayıldığı liman kentlerinden uzak olmasında aranılabilir. Örnek olarak liman kenti İzmir'e yakın ve bu şehirle ticaret vasıtasıyla bağlı olan Manisa'da salgın hastalıklar oldukça yaygındır. Çünkü gemiler vasıtasıyla İzmir'e ulaşan hastalık neredeyse şehrin tarihi boyunca kalıtsal haldedir.³³² Batı Anadolu'da kıyıya yakın yerleşimlerin tepe üstünde olması sıtma gibi salgın hastalığa yakalanmamak kaygısıyladır. Bu alanlarda yaşayan ahalinin mevsimsel olarak verimli alçak alanlarda ettikleri ürünü hasat için kıyıya yakın alanlara indikleri görülür.³³³

Osmanlı kırsalında şehir yerleşimlerine göre vebanın yayılması daha zordu. Neden ise, taşıyıcı olan kara farenin insanlarla birlikte hareket etmesi ve gezdiği mesafenin insanların gezdiği saha ile sınırlı olmasıdır. Kırsal sahadaki yerleşimler arası mesafe vebanın şehirlere göre daha az etkili olmasını getirir. Bu nedenle bir köy tamamen vebadan yok olabilsede genel olarak kırsalın vebadan etkilenmesi daha zordur. Kırsal sahada da göçebelerin vebadan etkilenmesi yerleşiklere göre daha zordu. Ölen geride kalır ve yerleşim yerlerinden uzakta hareket edilirdi. Hatta belki de 16. yüzyılda yörükler arasında nüfusun oldukça artmasının sebeplerinden biri de bu olabilir. Ayrıca Avrupa'da olduğu gibi, salgın hastalık nedeni ile ölüm vakaları Osmanlı liman yerleşimlerinde, iç bölgelere göre daha fazladır.³³⁴ Hem konargöçer nüfusun fazla oluşu hem de kara içerisinde ve kısmen daha hareketsiz oluşu nedeni ile Sivas muhtemelen salgınlardan daha az etkilenen bir bölgedir. Ancak örnekler mevcuttur. Veba hastlığından dolayı Özmüş köyü ahali köylerinin yerini değiştirmek zorunda kalmışlardır.³³⁵ Yine sıtma hastalığından dolayı yerleşim terkiye örnek olarak Sivas'taki Yamköy verilebilir. Bu köyün son kaydı 1800-1819 yıllarında olup 1831 nüfus sayımında adı geçmemektedir. Saha araştırması esnasında Hafik ilçesinde alınan sözlü bilgiye göre buranın ahali sivrisinek istilasına dayanamayarak Hafik merkeze göç etmek zorunda kalmıştı.³³⁶

³³² Gümüşçü, Demir ve Erdoğan-Özünü, *a.g.e.*, s. 165.

³³³ Faroqi, *The Ottoman Empire and the World Around It*, Tauris, New York, 2004 s. 44.

³³⁴ Erder, "The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century", *Middle Eastern Studies*, V. 11, N. 3, Oct., 1975, s. 293.

³³⁵ Sivas Saha Çalışması Sözlü Kaynak, Ahmet Doğan, Muhtar, (40)

³³⁶ Sivas Saha Çalışması Sözlü Kaynak, Mithat İlhan.

Salgın hastalık sadece insanları etkilememektedir. 1595-1596 yıllarında Eyalet-i Rum'da hayvanları mahveden bir salgın ortaya çıkmış, köylerdeki dört-beşyüz sığırdan ancak birisi canlı kalabilmişti. Sığır ve koyun gibi sağmal hayvanların azlığı aynı zamanda süttten elde edilen peynir, yağ, yoğurt gibi Anadolu köylüsünün temel tüketim maddelerinin de azalması veya yok olması demektir. Süt ile süt mamulleri arasındaki ilişki buğday ve buğday mamulleri arasındaki ilişki ile benzerdir. Buğdayın kıtlığı demek hem bulgur, ekmek gibi yan mamullerin azalışı hem de börekçi, simitçi, nişastacı, fırın vb. iş kollarıyla iştigal eden esnafın da zarar görmesi demektir.³³⁷

Doğal afetler konusunda da kaynaklar oldukça kısıtlıdır. Dikkate değer bir kayıta Çorum'da 1800 yılında meydana gelen zelzele ve yangından dolayı halkın önemli bir kısmı Kahire ve Mısır'ın çeşitli bölgelerine göç etmiştir.³³⁸ Diğer bir kayıta Tokat ve Sivas yöresinde 22 Kasım 1874'te meydana gelen fırtınada insanlar ölmüştü.³³⁹ Tercan adlı yerde meydana gelen şiddetli yağmur ve fırtınadan dolayı binek hayvanları telef olmuş, ekinlerin zarar görmesi neticesinde saman fiyatları artmıştır.³⁴⁰

Kıtlığa bir neden de doğal afet sınıfında değerlendirilemese de tarım arazilerine eşkıya ve görevlilerin kasıtlı zarar vermesi gösterilebilir. İzmir'de eşkıyanın harap ettiği bahçelerinden reaya mahsul alamamıştı.³⁴¹ Yine ahali parakende olan köyün mahsulü “gadr” olmuştu.³⁴² Fazla vergi talebi karşılanmayan sipahi ise “bağçelerinin arzları henk idüb ve birkaç kimesnelerinin buğday tarlalarına at bağlayub ve kadîmden şehre cârî olagelen suyu fuzûli kat” edebiliyordu.³⁴³ Tarım arazilerinin bu gibi şekillerde zarar görmesi davalarda oldukça yaygındır.

2.3.3. Eşkîyalık Ve Güvenlik Meselesi

Reaya herhangi bir şekilde rahatsız olduğunu yerel resmi otoriteler veya kadı vasıtasıyla merkeze bildirmekteydi. Eğer bu yolda bir hata veya engel bulunuyorsa direkt

³³⁷ Karademir, *a.g.e.*, s. 224-226

³³⁸ Özkaya, *a.g.e.*, s. 22-23.

³³⁹ Erler, *a.g.e.*, s. 112.

³⁴⁰ Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi, C. II, s. 879.

³⁴¹ Manisa Şeriye Sicili, 43, s. 121.

³⁴² A.DVN.ŞKT.d., 78, s. 18.

³⁴³ A.DVN.ŞKT.d., 79, s. 8.

vasıtasız olarak payitahttaki ilgili birime de şikâyet veya maruzatta bulunabilirlerdi. Konu hakkında elde edilebilen bilgilerin çoğunluğu bu tip kaynaklardan elde edildi. Bahsi geçen ekonomi meselesinde de maddi koşulların kimi veya hangi grubu hangi fiile ittiğinin ön açıklaması bulunduğu üzere eşkıyalık ve güvenlik meselesinin bir sonuç olduğu düşünülürse, arka plana ışık tutmak gerekli hale gelir. Buradan hareketle şu temel sorular yerinde olur: Eşkıyalık yapan halk ve resmi görevlilerin hareket motivasyonu siyasi, ekonomik, dini veya haz amaçlı mıdır? Oluşturdukları tehditin boyutu yerel mi yoksa ülke geneline mi şamildir? Hedef alınan ve hedef alanın özel bir ortak veya ayrım noktası bulunur mu? Elbette bu soruların her biri eşkıyalığın doğasını ortaya çıkarma maksatlı değildir. Sorular, yerleşim terki ile irtibatları ölçüsünde değerlendirilecektir. Aksi takdirde çalışmanın hacmine sığmayacak farklı bir konuyu ele alıyor olma yönüne sapmış olunabilir.

Anadolu’da, eşkıyalık ve güvenlik meselesi, tüm dünyada ve tüm zamanlarda olduğu üzere mevcuttu. Büyük bir coğrafyada ve pekçok insanın yaşadığı bir ortamda toplumun tümünü memnun etmek imkânsızdır. Ancak çok değişik milletler, dinler ve yaşam biçimleri arasında asgari “uzlaşmayı” sağlamak için Osmanlı Devleti şer’i kanunlar ve örfi gelenekler çerçevesinde “millet sistemi”ni uyguluyordu. Bu sistemin uygulanışında her gruba kendi sistem ve kültürlerini, devletin sistem ve kültürünü aşmadan devam ettirebilme fırsatı tanınmıştı. Devletin ekonomik, askeri ve idari yönden kuvvetli olduğu süreçte gayet verimli işlemiş olan bu sistem, temeli askeri ve mali olan zaafıların getirdiği neticelerle artık fonksiyonelliğini yitirdi. Bu yitiriş eskiden var olsa da refah nedeni ile görülemeyen arızaları gün yüzüne çıkaracaktı. Bu gün yüzüne çıkma ise özellikle 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başındaki Celali isyanları ve 18. yüzyıldan itibaren ağırlığını artıran siyasi isyanlarda uç noktalarını görecekti. Bu iki önemli kırılma döneminin çevrelerinde ise devleti uğraştırsa da çaresiz duruma sokmayacak uydu isyanlar ve eşkıyalık hareketleri bulunmaktaydı.

Siyasi yönden isyanlar devletin dağılıp dönemine girişi ile ilk olarak otonom veya zayıf siyasi bağlarla merkeze itaat eden uzak bölgelerde başlamıştı (Rumeli Sahasındaki Eflak, Boğdan ve çeşitli prenslikler). Cemaat haklarına göre muamele edilen Hristiyan ve Yahudiler bulundukları mahalde birbirlerinden çok farklı inaç ve anlayışa sahip olabilmekte ve eğer nüfusları yeterli miktarda ise kendileri cemaat haklarından istifade

etmekteydi. Tıpkı Müslüman teba gibi raiyyeti kabul ettilerse kendileri esir edilemez, köle olarak satılamazlardı. Bu haklardan vergi vermeyi kabul eden Sakız ve Rodos adaları ile Dubrovnik Cumhuriyeti gibi komşu Hristiyan prenslikler ve hükümetçikler de istifade edebilirdi. Toprak ve mülke tasarruf haklarında Müslümanlarınkinden bir fark bulunmamakta kendi vakıflarını da muhafaza edebilmekteydiler.³⁴⁴ Bu şekilde kendi öz kültür ve inanışlarını unutmayan ve pratikte uygulayabilen milletler, Fransız İhtilali'nin getirileri ile ilk safhada, merkezde yer alan Gayrimüslim teba ve ardından, imparatorluğun son dönemlerinde, Müslim uluslar da siyasi isyanlar ve eşkıyalık faaliyetleri başlayacaktır. Siyasi isyanların ana nedenleri olan bağımsızlık veya merkezi otoritenin düşünsel ve idari erklerini değiştirmesi taleplerinin devlet nezdinde kabul edilemez görülmesi ile asilerce ateşlenen güvensizlik veya anarşi ortamının geliştiği barizdir. Devletin her seferinde bir parçasını götüren tüm bu son dönem siyasi cereyanlarının Sivas özelinde yerleşimlere yansımaları Ermeni meselesi vasıtası ile olacaktı. Sivas özelinde yerleşimlere etki eden diğer siyasi (ve dini yönü olan) isyanlar ise Şii İran'ın Anadolu içerisinde yürüttüğü propagandalar ile gerçekleşecekti. Konu açısından hem Ermeni meselesi hem de İran'ın faaliyetleri neticesinde ortaya çıkan eşkıyalık ve isyan hareketleri siyasi temelli olan güvenlik meselelerinin temelinde oturur. İnceleme sahasında ve inceleme döneminde yerleşimlerin kaybolmasına etki eden öncü siyasi temelli güvenlik meseleleri bu iki maddedir. Elbette Timur ve Moğol istilaları gibi yine siyasi-askeri temelli gelişmeler yerleşimlerin kayboluşuna etki etmiştir ancak inceleme zaman diliminin dışındadırlar.

Şunun unutulmaması gereklidir ki bir yerleşimin kayboluşuna neden olan siyasi asilerin motivasyonları, salt siyasetle açıklanamaz. Çünkü zihinlerdeki memnuniyetsizlik siyasi safhaya ulaşmadan önce geçirdiği diğer safhalar bulunur. Ve her bir safhanın katalizörleri farklıdır. Misal olarak siyasi isyandan önce herhangi bir nüfus kitlesinin tecrübe ettiği ekonomik bunalım asıl sebepken, ortaya çıkma formatı siyasi forma bürünmüş olabilir. Yine bir askeri seferin kaybının ülke içerisinde siyasi yansımaları da olacaktır. Askeri kayıplar ve siyasi nedenler normal koşullarda biraraya gelemeyecek kitlelere gereken ana hareket ülküsünü verebilmektedir. Aslında Osmanlı Devletini uğraştıran siyasi isyanların hemen öncesinde bir ekonomik bunalım veya askeri zaaf

³⁴⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, s. 406.

dönemine rastlanılabılır.³⁴⁵ İnceleme sahasında da yerleşimlerin kayboluşuna etki eden çoğu eşkıyalık faaliyetinin temelinde de yine bu iki neden bulunmaktadır. Resmi belgeler ve dönemlerin tanıklarının bıraktıkları eserlerde bu nedenlere sıklıkla atıfta bulunmaktadır.

2.3.3.1. Savaş ve Asker Kökenlilerin Zulmü

Sivas özellikle İran ve Doğu sahasındaki askeri operasyonlar için ana geçiş ve ikmal güzergâhıdır. Her ne kadar fiili savaşın cereyan ettiği savaş sahası olmasa da yerleşimlerin sağlığına etki eden olumsuz cereyanlardan sıklıkla etkilenmişti. Asker yürüyüş güzergâhında olan yerleşimler özellikle sefer zamanlarında oldukça zarar görmektedir. Askerler geçtikleri bölgedeki ahalinin kendi temel tüketim ihtiyaçları ve araziyi işlemelerine yarayan çift öküzlerini dahi önlerine katıp götürmekteydiler.³⁴⁶ Ayrıca savaşlar arasındaki dönemde Anadolu'ya dönen askerler sıklıkla asayiş sorunlarına yol açıyorlardı.³⁴⁷ Bu husus hem dönemin tanıklarının ifadeleri hem de defterlere sıklıkla yansımıştı.

16. yüzyılın son yarısının tanıklarından olan Selaniki askerlerin verdikleri zararları şu şekilde aktarır: “Erzurum vilâyetinün eşirrâsı şikâyeti aslıyle ma'lûm olup birkaç siyâset olundu. Evâhir-i şehri cumâde'l-ülâda Erzurum canibinden ba'zı eşirrâ Âsitâne-i sa'âdete Kapu-halkından şikâyete gelüp, “Yeniçeri tâ'ifesi yurt tutup mekân idinmekle kâr u kisbimize mâni' olup ve taşardan gelen me'kûlâta bizi dahl itdürmeyüp, kendüler cevr ü zulmle alup, bahâ virilmeyüp, bizi ziyâde bahâ ile satarlar ve sâ'ir Bölük-halkı ve Cebeci ve Topcı ve Arabacı dahi seferler sebebi ile tavattun eylemişlerdür Celâ-i vatan itmümüz mukarrerdür veyahut küllî kabâhat ü fesâda sebebdür, tahammülümüz yoktur, üzerimizden def' u ref' eylen diyü ruk'alar sunup, feryâdlar eylemişlerdi”.³⁴⁸ Selaniki devam ederek “Hakîmlerine ve serdârlarına itâle-i lisan ve sarahaten şetemat ve envâ-ı küstahlık ve bî-edeblik itmek halleri ve mu'tadları olmağla eğer Sipâhî ve eğer Yeniçeri ve sâ'ir Kapu-halkı zor ile terakki ve ulûfelerin alup ve ta'yîn olanan kışla

³⁴⁵ Bkz. Tablo 18: Osmanlı ve Avrupa'da Kriz Verileri Tablosu.

³⁴⁶ Karademir, a.g.e., s. 114.

³⁴⁷ İnalçık, a.g.e., s. 59.

³⁴⁸ Tarih-i Selaniki, s. 263-264.

*yerlerine varmayup, varanlar dahi memleket halkını zulm ü te'addîleriyle mallarından değil canlarından bîzâr eyleyüp vilâyeti harâba virmişlerdür. Ve serdârı birağup İstanbul'a gittiler diyüp erkân-ı devlete ahvâli i'lâm eylemişlerdi. Fî evâhir-i rebî'ulevvel, sene 1002".*³⁴⁹ Görüldüğü üzere hem yerel hem de merkez kökenli askerler, sefer esnasında olmaları gereken yere intikal etmedikleri gibi bulundukları alanda çevreye dağılarak köylere zarar veriyorlar, tefecilik yapıyorlar ve yerleşimleri dağılma raddesine getiriyorlardı.

Örnekleri çeşitlendirmek babında asker kaçaklarının zulmüne dair şu kayıtlar delil sunulabilir: Erzurum'daki ordudan kaçan levendâtın halka zarar verdikleri, civardaki bölgelere firar ettikleri, bu nedenle yakalanmaları gerektiği, Sivas, Maraş, Karaman, Diyarbekir ve diğer eyalet ve sancakların vâli ve sancak beylerine gönderilen hükümlerde dile getirilmektedir³⁵⁰; "Malatya sancağı ve Sivas'ın yakınlarında ve Sivas'tan Diyarbekir'e varınca o makûle zuhûr iden eskiyânın kahr u istisâlleri Malatya sancağı mutasarrıflarının uhde-i ihtimâmına ihâle olunmak enseb olmağla isbu emr-i serîf-i celîlü'l-kadrim isdâr ve () ile irsâl olunmusdur".³⁵¹; Ankara ve Karaviran'dan Yozgat'a kadar bir dinlenme ve durak yeri olmadığında Mısır'da sefer olduğundan posta ulaklarının Sivas tarafından Bozok sancağına saptığı ve kurra ahalilerine eziyet ettikleri haber alındığından ve Mısır seferi bittiginden bu yola sapan ulakların diğer yoldan gitmelerinin sağlanması emredilmektedir.³⁵² "*Eyâlet-i mezbûrenin (Sivas) zu'amâ ve erbâb-ı tîmârları İsakçı cânibi ser-askerinden top nakli hıdmetine ta'yîn olunmuşlar iken on sekiz nefer muharrik fesâd-ı hâ'in-i şekâvet i'tiyâd kimesnelerin tahrik ve efsâdlarına eyâletlinin ekseri terk-i hıdmet ve emr-i hümayûnuma adem-i itâ'at birle firâr eylemeleri*".³⁵³ Bu tür kayıtlarda askerin nizamsızlığı ve yol açtıkları asayiş sorunları canlı şekilde resmedilmektedir.

³⁴⁹ Tarih-i Selaniki, s. 344-345.

³⁵⁰ A.DVN.MHM.d., 149, s. 14.

³⁵¹ Kemal, a.g.t., s. 48.

³⁵² Fatih Akarsu, *213 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi 1801-1802(H 1215-1217)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Mayıs 2016, s. 62-63.

³⁵³ İlhan Gök, *168 Numaralı Mühimme Defteri (s. 200-376) (1183-1185/1769-1771) Transkripsiyon, Değerlendirme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2007, s. 166.

Asker kaçaklığı 16. yüzyıl ve öncesinde de mevcuttu ancak genele şamil vaziyet alması 1596 Eğri seferi ile başladı. Seferde pek çok sipahi kapıkulu yoklamada firari olmuştu. Bu nedenle tımarları ellerinden alınmıştır. Bu sırada zaten Anadolu’da levend ve suhtelerin isyan ve bozgunculukları köyleri boşaltırken buna bir de yukarıda topraksız kalan firari askerler de eklenmiş ve isyan daha büyük bir hal almıştı.³⁵⁴ Firarın ve kaybedilen savaşların askerler ve reaya açısından iki cephesi bulunur. Askeri zafer neticesinde ganimet elde ediliyor ve eldeki mühimmat muhafaza ediliyordu. Ancak özellikle 16. yüzyıl sonlarındaki seferlerin zafer neticesini doğurmayışı, doğursa da yüksek bir bedele mal olması seferlerin prestijinin kaybolmasına neden oldu. Kaybedilmiş bir sefer ise sadece askerin ülke sathına yayılarak bozgunculuk yapmasına değil uzak yerdeki reayanın da direkt olarak zarar etmesi neticesini ortaya çıkarıyordu. 1578 Zigetvar seferine sağladıkları deve ve atların sahada telef olması nedeni ile Karaman halkının savaş sahasından hayli uzakta olmalarına rağmen çektikleri sıkıntı bu duruma örnek gösterilebilir.³⁵⁵ Sivas’ın kayıpları ise genel olarak doğu harekâtlarındaki başarısızlık veya organizasyon hatalarından kaynaklanır. Bu zarar görme yalnızca asker kaçaklarının köylere baskın yapması ile oluşmamakta, askerin zahiresinin temini için reayaya gücünün üzerinde tedarik sorumluluğu yüklenmesi ile de oluşabilmektedir. Bu aşırı talebin nedenlerinden birisi de klasik Osmanlı sefer organizasyonundaki tedarik zincirinin kırılmasıydı. Önceki dönemlerde cepheye sevkiyat sorunsuz şekilde devam ettirilebilirken artık devlet bu konudaki organizasyonu sağlıklı şekilde sağlayamamaktaydı.³⁵⁶

Sivas sefer güzergâhında olması nedeni ile askere zahire temininin merkez noktasındaydı. Ancak Osmanlı hükümeti, Sivas taraflarına, sefer için zahire hazırlanmasını emrettiği zaman reayanın nüfusunun ve maddi güçlerinin oldukça az olması nedeniyle tedarik mükün olamayacağı haberi geliyordu.³⁵⁷ Menzil üzerinde olan ve Sivas’ta derbend yerleşimlerinin yoğunlaştığı bir bölge olan Kangal’da ahali asker kaçaklarının zulmü nedeni ile dağılmış, bu nedenle ulaklar ihtiyaçları olan atları

³⁵⁴ Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyanları*, s.350

³⁵⁵ Karademir, *a.g.e.* s. 115.

³⁵⁶ White, *a.g.e.*, s. 75.

³⁵⁷ Meryem Kaçan Erdoğan, “Karayazıcı İsyanı”, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 2, Aralık 2003, s. 63.

temin edememişti.³⁵⁸ Bu bilgi merkeze ulaştığında Kangal ile benzer şekilde Ulaş ve Han-ı Cedid'in de ahalisinin zulüm nedeni ile yerlerini terkettikleri görülmüştü. Verilen emirde ise reayanın herhangi bir şekilde rahatsız edilmemesi ve eski yerlerine döndürülmesi emrolunuyordu. Hatta eğer zulm eden olursa isim ve fiziksel görünüşleri tarif edilerek merkeze bildirilmesi istenildi.³⁵⁹ Eşkiyalık yönüne eğilim gösteren askerlere verilen cezalar ulufelerinin kesilmesi ile başladı.³⁶⁰ Buna karşın belgelerde direkt olarak asker kökenlilerin köylerin parakende olması ile ilişkili oldukları belirtilir.³⁶¹

Askerin köyleri dolaşarak ahalinin hayvan ve zahiresine el koymasının yanında keyfi “kanaatsizlik” ten kaynaklanan fiiliyatları da oldukça yaygındı. Yaya Halil isimli eşkiyâ ile iki yüzden fazla adamının Erzurum'da bulunan ordudan firâr ettikleri, Sivas vâlisi Ali Paşa'nın bunların peşine düştüğü ve Yıldızili'nden Artukâbâd'a giderken Todurga isimli köyde yetişip adı geçen eşkiyaları perişan ettiği, ancak Yaya Halil ve dört adamının kaçarak Kayseri taraflarına gittikleri ifade edilmektedir.³⁶² Yine şu hüküm kaçak askerlerin fiillerini yansıtmaya yönüyle kayda değerdir: “Ordu-yı hümâyûnum için, cânib-i mîriden tahrîr olunan levendât geçen seneden beru karye be-karye fukarâyâ îsâl-i hasâret mu'tâdları olduğundan yalnız ulûfe ve ta'yînâta kanâ'at etmeyüp, şekâvetlerin icrâyâ bahâne-cû olup ve bahşîş alanlar dahi (.....) îstimâr olunmayup, bir müddetden sonra firâr ve fukarâ-yı ahâlîlerine itâle-i dest-i mazarrata ictisâr edecekleri emr-i bedîhî olup ve'l-hâsıl levendât tâ'ifesi bu vechile karye be-karye dolaşup akçe almakdan munkatı' olmadıkça....”.³⁶³ İran seferi esnasında Tebriz'den Erzurum'a dönen askerin yol üzerinde bulunan köylüye zulüm ettikleri ve bu nedenle reayanın yerlerini terk ettikleri bildiriliyordu.³⁶⁴ “Rûm beglerbegisine ve Amâsiyye ve Kavak kâdîlarına hüküm ki: Canik begi mektûb gönderüp; "Kavak kazâsında mütemekkin Dergâh-ı Mu'allâm çavuslarından İsfendiyâr için re'âyânun bâkire kızları velîleri izni ile âhara nikâh olunmuş iken evlerin basup levendlere ıyâllerin çekdürüp murâd idindüğü yirlere virüp ve

³⁵⁸ Kemal, a.g.t., s. 51.

³⁵⁹ Erkan Kemal, 1734 – 1735 Osmanlı – İran Savaşı Mühimme Defteri, (Ramazan 1146 –Zilhicce 1147, 1.Baskı, Selman Soydemir (Ed), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2011, s.49.

³⁶⁰ A.DVN.MHM.d., 80, s. 117.

³⁶¹ A.DVN.ŞKT.d., 74, s. 143.

³⁶² A.DVN.MHM.d., 149, s. 13.

³⁶³ Yahya Koç, 149 Numaralı Mühimme Defteri (1155-1156/1742-1743) İnceleme, Çeviri, Yazı ,Dizin, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2011. s. 342.

³⁶⁴ Zeynep Kurt, a.g.t., s. 169.

at ve katır isteyüp virmedükleri için sâhiblerine iskence virüp ve ba‘zı re‘âyânun tavarları sirka olunup hırsuzların bilüp şer‘-i şerîfe götürürken ellerinden çeküp alup fukarânun hakkı alınmayup zulm ü te‘addî itdüğün" bildürmegin buyurdum ki:”.³⁶⁵ Tüm bu kayıtlardan hareketle savaş ve asker kökenlilerin yerleşimlerin dağılmasına direkt ve dolaylı tesirleri bulunduğu söylenilebilir.

2.3.3.2 Konargöçerlerin Faaliyetleri

Konargöçerlerin yerleşik olmayan, hareketli ve genellikle otorite ile uzlaşmada uyumsuz doğaları nedeni ile sıklıkla yol kesme, adam öldürme ve köylülerin ekili alanlarına zarar verme gibi faaliyetlerde bulundukları görülmüyor. Özellikle atlı olmaları ise yakalanma veya takip edilmelerini daha zor hale getirmektedir. Bu nedenle bir önceki bölümde izah edildiği üzere devlet tarafından her fırsatta toprağa yerleştirilerek boş arazinin işlenilmesi ve zararlı olabilecek faaliyetlerinin önüne geçilmesi hedeflenmişti. Lakin klasik Osmanlı düzeninin zaafa uğraması nedeni ile konargöçerlerin de kanuna aykırı hareketlerinde artış olmuştu. Sivas ise Anadolu’da yerleşik nüfusa oranda konargöçerlerin büyük mevcut oluşturduğu önde gelen bölgelerdendi. Bu nedenle yerleşik yapıya etkileri de aynı nispette gerçekleşti.

Konargöçerler, Orta Asya Türk şamanizmi ile İslam inancının harmanlanması sonucu ortaya çıkan kendilerine has bir inanca sahiptiler. Konargöçerler arasında Türklük’e dair izler, yer adları, adet, gelenek ve göreneklerde canlı şekilde yaşanmaktaydı. Anadolu’da heteredoks inanca sahip halkın yoğun olarak yaşadığı özellikle Sivas, Tokat ve Amasya çevresine bu izlere bilhassa daha fazla rastlanılmaktadır. Onların bu farklılıkları bir zenginlik olmasına karşın aynı zamanda bu yönleri nedeni ile Osmanlı öncesi dönemden itibaren merkezi otorite tarafından idare edilmeleri zor olmuştu. Misal olarak, Sivas Anadolu’da Babailerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerden biridir ve 13. yüzyıldan başlayarak 16. yüzyıl sonlarına kadar Anadolu’nun küçük bir modeli olan Sivas şehrinin sosyal ve siyasi hayatı üzerinde büyük etkileri oldu. 1243’teki büyük isyanlarından itibaren Türkmenler Anadolu’nun merkezîyetçi ve Ortodoks hükümetleri aleyhine düzenlenen isyanlara girmekten de çekinmediler.³⁶⁶

³⁶⁵ A.DVN.MHM.d., 6, s. 325.

³⁶⁶ Döğüş, a.g.m., s. 85.

Kuruluşu itibarıyla Türk gelenek görenekleri ve aşiret düzeni içinde ortaya çıkan Osmanlı Devleti de, merkezi gücünü sağlamlaştırması sonrasında, yönetim anlayışında devşirmelere ağırlık verilmesi ve Sünni akidenin resmi ideoloji olarak benimsenmesine yöneldi. Giderek merkez idare ile aralarında, hareketli yaşam tarzları nedeni ile toprağa yerleştirme politikasına maruz kalmaları yönünden de bir mesafe oluştu. Böylece konargöçerler, İran coğrafyasında kuvvetlenen Şah İsmail'in siyasi propagandasının hedefi haline geldiler.³⁶⁷ Özellikle Sivas'ın merkezinde bulunduğu Rum Eyaleti'nde Şah'ın propagandası oldukça işe yaramış, memnuniyetsizlik kaynakları ne olursa olsun, Şiilik propagandasından etkilenen konargöçerler İran'a göçmüşlerdi.³⁶⁸ Ancak bu vakaların çoğunluğunun 16. yüzyılda gerçekleştiği, konargöçerliğin daha belirgin olduğu bu dönemde göç edenlerin çoğunluğunun bir yerleşim merkezine sahip olmadığı göz önüne alınmalıdır. Bu nedenle tahrirlerde oymak ve cemaatlerin adları geçse de daimi yerleşim düzeyindeki kayıplarda etkileri sınırlı olacaktır. Yarattıkları en önemli sorun göç etmeleri neticesinde devletin kaybettiği vergi kaynağı ve çıkardıkları asayiş sorunudur.

Konargöçerlerin yerleşim yapısına asıl etkileri yerleşik ahaliyi tacizlerinde görülebilir. Bir yerleşime, düzenli şekilde ve kendilerine belirlenen menzil üzerinden yol aldıklarında Evliya Çelebi'nin şu tasvirindeki sahne oluşur “Karye-i Mancılık Türkmân ağası hükmünde Sivas havalisinde Ermenî köyüdür ve ze‘âmetdir. Bir Ermenî kenîsesi vardır. Andan (...) sâ‘atde şimâl cânibine gidüp Kasaba-i Ulaş Sivas hâkinde Türkmân ağası ulus göçümü zamân bunda sâkin olup Türkmân'dan yayla hakkı alır kadısı vardır.”³⁶⁹ Genellikle, yerleşik ahalinin şikâyeti, konargöçerler sürülerini yaylak ve kışlak arasında naklederken ekili alana zarar vermeleri ile oluşur. Nitekim Sivas ve Karaman'a gönderilen bir hükümde, konar-göçer taifelerinin konup göçmeleri esnasında ekili dikili yerlere zarar-zıyan verdiklerinden şikâyet edildiği bildirilip, zarar-zıyanın tazmin ettirilmesi istenmiştir.³⁷⁰

Defaatle ihtarlara rağmen konargöçerler ziraat sahalarına tacize devam etmişlerdi. Rum beylerbeyine ve Sivas kadısına gönderilen diğer bir hükümde yörük

³⁶⁷ Döğüş, a.g.m., s. 94-96.

³⁶⁸ Döğüş, a.g.m., s. 100-102.

³⁶⁹ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 3, s. 117.

³⁷⁰ A.DVN.ŞKT.d., 93, s. 110.

Türkmen taifesinin Sivas etrafında, yaylak mevsimi geldiğinde köylerin hayvanlarına ve tarlalarına zarar verdikleri, köylülere oldukça fazla zarar ziyan ve zulm ettiklerinden dolayı şikâyet edilmişlerdir. Başka bir şikâyetle, Sivas Türkmenlerinin defterlerinde yazılı yaylaklar yerine başka yaylaklarda yayladıkları ifade edilmektedir.³⁷¹ Kendilerine belirlenmiş güzergâh olsun veya olmasın özellikle 16. yüzyılın ortalarından itibaren konargöçerlerin ekili alana zarar vermelerine dair şikâyetlerde bir azalış olmamıştı. Bu yüzyılda bir önceki bölümde değinildiği üzere Anadolu’da nüfus neredeyse ikiye katlanmış, bu nedenle kıraç alanlar da dâhil olmak üzere çoğu verimsiz saha yerleşik ahali tarafından ziraate açılmıştı. Dolayısıyla konargöçerlerin daha önce hayvanlarını otlattıkları saha artık tarlaydı. Ayrıca ana geçimleri hayvancılık olan konargöçerler, ziraatle artık daha fazla iştigal ediyorlardı ancak hayvancılığı tamamen bırakmış değillerdi. Tüm bu nedenlerle yerleşik ahali ile konargöçerlerin çıkarlarının kesiştiği noktalar daha da artmış, ihtilafların yoğunluğunda artış yaşanması kaçınılmaz hale gelmişti.

Konargöçerlerin yerleşime olan diğer tesirleri de eşkıyalıktı. Bu eşkıyalık basit bir at hırsızlığından yüzlerce süvariden oluşan çetelerin yağma faaliyetlerine kadar değişebilmekteydi ki bu konulara dair çok sayıda belge mevcuttur. Misal olarak, “Receblü Afşarı ve Afşar eşkıyası” ile ilgili hükümlerde, bunların 1703 yılında Çukurova, Kayseri, Sivas, Tokat civarındaki ahaliye, köy basarak, mala, cana kastederek, tüccarların yolunu keserek zarar verdikleri ifade edilmektedir.³⁷² Diğer bir belgede “Kutta’u’t-tarik ve Türkmen eşkıyası”nın zuhur ederek “ayende ve revendenin yollarına inüp katl-i nüfus ve garet-i emval-i müslimin” oldukları bildiriliyor.³⁷³ Yine Sivas İlbeyli Türkmenleri’nin 1705 yılında merkez kazaya bağlı yerleşmelerde eşkıyalık yaptığı³⁷⁴; Sivas Koyunoğullarının yerli ahaliyi basıp mallarını yağmalaması³⁷⁵; Sivas’ta 1717 senesinde konargöçerler 30 nefer süvari ile Gökçe Bırağzın denen mevkide reayanın 60 at, merkep, öküz ve ineğini gasp ediyor.³⁷⁶ Basit eşkıyalık ve yol kesme (kutta’u’t-tarik) faaliyetleri

³⁷¹ A.DVN.MHM.d., 81, s. 5.

³⁷² A.DVN.MHM.d., 149, S. 14.

³⁷³ Müjge Karaca, *94 Numaralı Mühimme Defteri’nin Özetli Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2008, s. 118

³⁷⁴ A.DVN.ŞKT.d., 43, s. 43

³⁷⁵ A.DVN.ŞKT.d., 39, s. 666.

³⁷⁶ A.DVN.ŞKT.d., 88, s. 21

sayılamayacak kadar çoktur. Konargöçerleri reaya açısından asıl tehlikeli yapan unsur baskınlarda çevik şekilde davranmalarıdır. Böylece arzu ettiklerini elde eden konargöçerler hızlı şekilde otoritelerin elinden kurtulabiliyorlardı.

Hem devletin hariçte uğraştığı meseleler hem de Anadolu’da güvenliğin sağlanmasına yetecek kadar kaynağın bulunmayışı konargöçerleri devlet görevlilerinin ve önde gelen kişilerin yollarını keserek mallarını yağma etmeleri ve hatta öldürmelerine yetecek kadar cüretkâr olmalarına neden oluyordu. Örneğin üçyüz atlı ile “tâyife-i Türkmân’dan Dânişmendlü kabilesi cemâ’ati Boynı-inceliden” eşkıyalar, mîr-imîrân mübaşiri Şâhin’i mızrak ile yaralayarak, iki adamını öldürüp, sekizbinyüz kuruş, altmış iki baş deve, otuz dokuz baş at ve yedi yüz otuz adet koyun ile diğer mal ve erzakı “nehb ü gâret ve yağma” gerçekleştirmişlerdi.³⁷⁷ Diğer bir hükümde Mütesellim Süleyman’ın yolunun 1692 yılında İstanbul’a giderken Karaca Viran mevkiinde 150 kadar eşkiya tarafından kesilerek on beş kese akçesinin gasbedilmesi aktarılır³⁷⁸ Sivas’a gönderilen bir belgede Mahalle-i cedid mukatasına malikane olarak sahip olan El-hac Hasan’ın köyü, Rîşvan aşireti kürtlerinden olan kişilerin 1720 senesinde basılarak 200 kuruşluk tuzunu gasp etmişlerdi.³⁷⁹ Konargöçerlerin eşkıyalık veya yol kesme fiiliyatları içerisinde hem gasp hem cinayet bir arada bulunmaktadır. Bu nedenle gerçekleştirdikleri baskınlara zararları çok yönlüdür. İlginç olan bazı davalarda ise fidyecilik işine de karıştıkları ve yerel eşkıyalarla işbirliğine gittikleri görülür. Rîşvan aşireti 18. yüzyılda Sivas ve Malatya arasındaki alanda pekçok yerleşimin dağılmasına neden oldu. Çoğu zaman kalabalık atlı gruplarla köylere baskın düzenliyor ve bazen de yerel levantlarla de işbirliği içine giriyorlardı. Kanun çerçevesinde kendi yaylaklarına gitmedikleri için Rîşvan aşiretinin Dalyanlı ve Ömeranlı cemaatleri Divriği’de hem ekili alana zarar veriyor hem de bastıkları köylerden reayayı kaçırarak kişi başı fidye istemekteydiler. Bu nedenle Divriği ve Sivas’ın pekçok köyü terk edilmiş veya zayıf durumdadır.³⁸⁰

³⁷⁷ Mertol Tulum, vd., *BOA, Mühimme Defteri 90, (1646/1647)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1993, s. 217.

³⁷⁸ A.DVN.MHM.d., 104, s. 45.

³⁷⁹ A.DVN.ŞKT.d., 92, s. 210.

³⁸⁰ Faruk Söylemez, “XVIII Yüzyılda Sivas Çevresinde Eşkıyalık Olayları”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Cl., 21-25 Mayıs 2007, Şeref Boyraz (Ed), s. 163.

Belgelerde sıklıkla “Türkmen”, “Etrak”, “Yörügan” gibi adlarla zikredilen konargöçerler yerel ahali ve yöneticilere verdikleri zararları birbirlerine de veriyorlardı. Bazen göç yollarının kesişmesi veya birbirlerinin sürülerinden hayvan çalmaları veya mera otlatma kavgası sıklıkla davalara yansımaktaydı.³⁸¹ Sivas merkez kazada 1703 yılında Pehlivanoğulları Türkmen Aşiretinin Dodoslu (?) aşiretinin mallarını yakmıştı.³⁸² Tüm bu faaliyetleri nedeni ile idaresi zor konargöçerlerin yarattığı huzursuzluklara devletin çözümü çeşitli yollarla gerçekleşti. Birinci seçenek eşkıyaların yakalanarak gasp ettikleri malların halka iadesiydi ve diğer yol hapisti. Eğer bu iki seçenek suç işlemekten alıkoymuyorsa veya suçun şiddeti fazla ise ölüm cezası uygulanmaktaydı.³⁸³ Sivas kazası genelinde Türkmen taifesinden bazı eşkıyaların 1688 senesinde yol keserek ahaliyi katl etmeleri üzerine Vezir Süleyman Paşa ve Sivas valisine bu eşkıyaların bulunarak katl edilmelerinin emr olunmuştu.³⁸⁴ Devletin diğer bir ucu olan Niğbolu, Silistre, Kırkkilise ve Vize sancaklarında görevli kadılara konargöçerlerin katli ile ilgili şöyle bir emir ulaşmıştı: *“Taht-ı kazânuzda birkaç seneden berü konar u göçer gurbet tâyifesi zuhûr eyleyüp tâyife-i mezbûrenün eşkıyâsı gezdükleri yirlerde hânlar delüp ve evler basup ve ebnâ-yı sebîlün yollarına inüp âdem kemendleyüp nice katl-i nüfûs idüp ve çiftlikler ihrâk idüp dâyimâ fesâd üzre olmağla mezbûrlarun ahvâlleri şer‘le görölüp çerge vü obalarında sirka olunmuş esbâb bulunanlarun şer‘le haklarında lâzım gelen icrâ olunmak emrüm olmuştur”*.³⁸⁵

Konargöçerlerin oluşturduğu sorunlara diğer bir çare sürgündü. Rum beylerbeyine ve Bozok kadısına gönderilen bir fermanda Çunkar cemaatinin aşireti olan Karakayd’ın reayaya “zulm ve teaddi” eylediği defaatle Cezayir’e sürgün edilmeleri emrolunmasına rağmen hala oldukları yerde bozgunculuklarına devam ettikleri belirtilmektedir.³⁸⁶ Ancak sürgün edilen veya yerleri değiştirilen konargöçerler genellikle bulundukları yere ya adapte olamıyorlar ya da eski göç güzergâhlarına dönmek istiyorlardı. 1706’da Sivas,

³⁸¹ A.DVN.ŞKT.d., 41, s. 202.

³⁸² A.DVN.ŞKT.d., 39, s. 630.

³⁸³ A.DVN.MHM.d., 85, s. 222.

³⁸⁴ A.DVN.MHM.d., 99, s. 35.

³⁸⁵ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *85 Nolu Mühimme (1630-1632)* Anonim, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın NO: 60. Ankara, 2002, s. 222.

³⁸⁶ İbrahim Canpolat, *72 Numaralı Mühimme Defteri’nin Traskripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 160-320)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2013, s. 153.

Maraş ve Malatya Türkmenleri iskanlarına hükmedildiğinde şikayet etmiş ve eşkıyalık faaliyetlerine devam etmişlerdi.³⁸⁷ Sivas'ta özellikle Rakka bölgesinden gelen Türkmen aşiretler yoğunlukta ve eşkıyalık faaliyetinde bulunmaları nedeni ile merkez tarafından belirlenmiş listeye göre toprağa yerleştirilmeleri emrolunuyordu.³⁸⁸ Ancak elbette konargöçerlerin de tamamen suçlu olarak görülmesi yanlış bir çıkarım olacaktır. Çoğu zaman kadim kışlak ve yaylakları arasında düzenli şekilde göç eden konargöçerlere de devlet adamlarının gayrı hak müdahaleleri mevcuttu. Bazen aşiretlerin yaylak ve kışlakları arasındaki gidiş gelişleri yöneticiler tarafından da kısıtlanmış veya engellenmişti.³⁸⁹ Bu gibi meselelerde konargöçerler haklı bulunsalar dahi devletin kendilerine bakışı daha önce bahsedildiği üzere vergilendirilebilir olmalarıydı. Konargöçerler açısından asıl sorun yaşadıkları hayat tarzlarına bağlı hatta tutkun olmalarıydı. Bu nedenle sıklıkla yerleştirilme politikası nedeni ile merkezle araları açılmıştı.

2.3.3.3. İdarecilerin Zulmü

İdarenin devlet açısından en temel maddelerinden birisi kanuna teslimiyettir. Bu teslimiyet olmaksızın idare neredeyse tamamen imkansız hale gelir. İster ehl-i örf ister kadı olsun, merkezin dış halkalarında idareyi sağlayan unsurlar, klasik dönemin ardından gerçekleşen hızlı bozulmada aslan payını ellerinde tutmaktadırlar. Önceden bahsedildiği üzere merkez idare ile alt birimler ve reaya arasında ayna rolünü üstlenen kişiler, işledikleri bozuk fiiller hakkında merkezden yazılan sert dilli hükümlerde “hilaf-ı kanun”, “*kanuna mugayyir*” “*bila hukuk*” gibi tasvirler kullanıldı. İhtarlar karşın ehl-i örfün kayıtsızlığında bir değişim olmadığı görülmektedir. Bu kayıtsızlık aslında görev ihmalidir ve muhtemelen bir idarecinin yükümlü olduğu görev konusunda veya kanunsuzluğa karşı hareketsiz kalması başlıca zulümdür. Bu konuda oldukça fazla kayıt bulunmaktadır. Örnek olarak merkezden Amasya'ya gönderilen emirde eşkıya def'ine memur olan sipahi, silahdar ve serdengeçtileri ağalarına Amasya'da ilgili hususta ihtiyaç olduğu daha önce bildirilmiş ancak hala gereken iş yerine getirilmediği için görevliler

³⁸⁷ A.DVN.ŞKT.d., 45, s. 182.

³⁸⁸ A.DVN.MHM.d., 102, s. 38

³⁸⁹ A.DVN.ŞKT.d., 90, s. 285.

azarlamıştı.³⁹⁰ Diğer bir hükümde “*Anadolu, Sivas ve Karaman eyaletlerinde vaki olan kadı, mütesellim, saadati kiram, vaiz hatip a’yan ve iş erlerine kura zabitleri ahali-i esvak ve züama taifesine*” gönderilmiş hükümde, adı geçen kazalarda ortaya çıkan “*kutta-i tarik, insanları katl ırza tecavüz ve ahalinin mallarına el koyanların...*” hakkında gerekenin yapılması hususunda defaatle hüküm gönderildiği halde gereken yapılmamıştı.³⁹¹ Sivas muhafazasında olan Davud Paşa’ya gönderilen hükümde o bölgede ortaya çıkan eşkıya nın aşırı şekilde reayayı huzursuz ettikleri ve yol kestikleri bu nedenle “*ehl-i fesada*” karşı sipahiler ve toprak kadıları ile beraber mücadele etmesi gerektiği bildiriliyordu.³⁹² Bu emirler ile aslında eşkıya ile mücadelede kimlerle ve hangi şekilde bir yol izlenilmesi gerektiği de tasvir edilirdi. Ehl-i örften beklenen en temel görev bulundukları idari birimde asayiş sağlamalarıdır.

16. yüzyılın sonlarından itibaren artan oranda güvenliği sağlamakla yükümlü kişilerin görevlerinin tam aksi yönünde hareket ettikleri görülür. Özellikle tımar sisteminin Celali isyanları sürecinde bozulması ve yerlerini terk eden “levendatın” nüfuzlu beylerbeyi ve diğer görevlilerce kapı halkı olarak silah altına alınması yerel otoritelerin daha da rahat hareket etmelerine yol açtı. Merkez idarenin 16. yüzyıldan itibaren giderek artan oranda maaşlı askerlere teveccühü ve sipahilerle birlikte tımarın gözden düşmesi ile sancak beyleri ve beylerbeyi geçim sağlayamayan halkı kendi kolluk kuvvetleri olarak istihdam ettiler. Ancak kazançları sekban ve levend olarak anılan genç, savaş tecrübesi olan ve eli silah tutan askerleri kapılarında beslemeye yeterli değildi. Bu nedenle emirlerindeki sekbanların köy köy dolaşıp talan faaliyetlerine göz yumuyorlardı. Celali isyanlarının başlaması da yine benzer bir hareket olan mirimiran bölüklerinin Sivas’ta halka dehşet verici saldırılarıyla başlamıştı. 1596 seferine çıkılırken, Sivas’ı muhafazaya yollanan eski beylerbeylerinden Ahmet Paşa’yı bu vilâyetteki şehirlerin ve kasabaların halkı kabul etmemişti ve paşanın sekbanlarına da kapılarını kapamışlardı. Ahmet Paşa halkı zorlamaya cesaret edememişti, fakat seferde olan beylerbeyinin Sivas’ta oturan kaymakamı, reayayı itaate almak bahanesiyle bütün sancaklara kuvvetli devriye bölükleri çıkarmaya başladı.³⁹³ Çoğu atlı olan bu sekbanların başlarındaki ağalar,

³⁹⁰ A.DVN.MHM.d., 108, s. 119.

³⁹¹ A.DVN.MHM.d., 108, s. 85.

³⁹² A.DVN.MHM.d., 74, s. 21.

³⁹³ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyanları*, s. 61.

köylerden ağır salmalar topluyorlar ayrıca merkezden ve kadılıklardan gelen ihtarları da kulak ardı ediyorlardı. Köylerin muhafazasındaki il erleri ise onları engellemekte başarılı olamıyordu. Bu saldırıların benzerleri Bozok, Kayseri, Niğde ve Kırşehir sancaklarında da meydan geliyordu.³⁹⁴ Kapısız leventlerin eşkıyalık ve yağma hareketlerinde bulundukları çoğu halde açıktır. Ancak kapılı (bir beye veya ayana mensup) olan leventler de gasp işlerine girişiyordu. 1746 yılı Ocak ayında merkezden Malatya sancağına giden resmi görevliler Sivas yakınlarındaki Kargı mevkiine ulaştıkları esnada Sivas eyalet bölüğü leventleri tarafından soyulmuşlardı.³⁹⁵

Topçular kâtibi Abdülkadir Efendi, eserinde bir alay zorbasının teftişe çıktığında gerçekleştirdiği güvenlik sağlama ve teftiş hizmetine karşılık olarak kendisinde istediği gibi reayanın parasını alma hakkını gördüğünü, bu nedenle cefa ve zulüm görmemiş tek bir ferdin dahi kalmadığını aktarır.³⁹⁶ Bu kendinde hak görmenin en yıkıcı örneklerinden birisi Divriği Sancağı mutasarrıfı Ahmed Paşa'nın 1717 senesinde iki yüz süvâri ve iki yüz piyâde ile Divriği'de gerçekleştirdiği "teftiş"tir. Ahmed Paşa Divriği'de geçirdiği süre zarfında "hilâf-ı şer'-i şerîf zulm ve ta'addi" ederek kadıyı alıkoymuş ve ahaliden zorla para toplamıştı. Halk korkusundan çarşı ve pazarını açamamış, parakende ve perişan olmuşlardı.³⁹⁷ Diğer bir örnekte Arapkir sancağı beyi olan Ali "fukarâya envâ-i zulm ve ta'addi üzre olduğu" ve Mirliva olan Mehmed'i öldürmüş, birkaç kişinin de kulaklarını kesmiş ve halktan zorla para toplamıştı.³⁹⁸ Mustafa isimli kişi, Sivas eski paşası olan ve halen Sivas'ta bulunan Ahi Mehmed Paşa'nın "bi-gayr-i hak" kendisini ve babasını tutup 15 gün haps ettiği ve çeşitli mallarına el koyduğundan şikâyet etmiştir.³⁹⁹ Niksar Kazası'nda önceki Niksar Kalesi dizdarı olan Halil, 1709 senesinde "hilâf-ı şer'-i şerîf ve bi-gayrı hak" ahalinin paralarını gaspetmiş ve "nice dürlü cevır ü eziyet idüb gadr ve ta'addi" etmişti. Mahkemede haksız bulunan Halil'in ahaliye paralarını iade etmesi kararlaştırıldı (1717).⁴⁰⁰

³⁹⁴ Akdağ, *a.g.e.*, s.338.

³⁹⁵ Faruk Söylemez, *a.g.m.*, s. 161.

³⁹⁶ *Topçular katibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi II*, s. 775

³⁹⁷ A.DVN.ŞKT.d., 79, s. 8.

³⁹⁸ Selçuk Demir, *75 Numaralı Mühimme Defteri'nin Traskripsiyon ve Değerlendirilmesi (1603-1604) (s. 1-171)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2008. s. 72.

³⁹⁹ A.DVN.ŞKT.d., 89, s. 6.

⁴⁰⁰ A.DVN.ŞKT.d., 77, s. 101.

İdarecilerin veya resmi görevlilerin en çok karıştıkları usulsüzlük ve zulüm parasal meselelerle ilgilidir. Bu konu kısmen ekonomik meseleler içerisinde de işlenmiş olmasına karşın bu kısımda da zikredilen dava veya şikâyetler usulsüz gasp veya vergi toplama işine zorbalık ve şiddetin de dâhil olmasıdır. Örnek olarak Sivas'ta Hanhak(?) ve Göynü(?) köylerinin voyvodası olan Seyyid Osman 1726 yılında atlı adamlarla köye gelerek kendini zorla misafir ettirmişti. Vergileri üç dört kat fazla alıyor. Baskıya dayanamayan reaya “perâkende ve perişân” olmuştu. Bu nedenle Osman’a malikânesinin elinden alınması için “Osman’ın üzerinden mâlikâne kaydının ref’ ve re’âyâ-perver bir kimesneye virilmek” şeklinde soruşturma açıldı.⁴⁰¹ Divriği’de havass-ı hümayunum karyelerinden Kesme köyü reayası tüm vergi yükümlülüklerini eksiksiz yerine getirmiş olmalarına karşın (... adlı) sipahinin 1718 yılında çok sayıda atlı ile köylerine gelerek gasp ve taaddi ettiğini aktarırlar.⁴⁰² Bazen yerel görevliler ve eşkıyaların da birlikte hareket ettiği görülür. Hatta görevinden azledilmiş olmasına rağmen kişi eski gücünün verdiği güvenle zulmüne devam edebiliyordu. Tokat “hass-ı emlakından” Çungar kazası ahalisi, Boğazlıyan kazasına tabi (köyün adı yazılmamış) adlı karyeden Deli Mehmed’in “kendi halinde olmayub” yanına Yeğen Mustafa adlı kimseyi ve Yağmur bölükbaşı adlı eşkıyayı alarak daima fukarayı rencide ve taciz ettiğinden şikâyetle bulunurlar. Kaza içerisinde zahire tefeciliği, çeşitli adlarda uydurma vergi alımı ve çeşitli hayvan ve eşyanın zorla halktan alımı işine girişmişti. Bu kişi 1717 senesinde Sivas müsellemi iken azl olunduktan sonra da köylerine gelerek ahalinin parasına zorla el koyduğunu bu nedenle köylüler zulüm ortadan kalkmaz ise “perakende ve perişan olmalarının mukarrer olduğunu” bildiriyorlar.⁴⁰³ Bu davada ve benzeri birçok davada meselenin çözümünün çok uzun zaman aldığı ve tekrar tekrar aynı defterin ilerleyen sayfalarında ortaya çıktığı görülmektedir.⁴⁰⁴ Özellikle davanın uzadığı kayıtlar mazlumun açık ve tartışmasız şekilde güçlü bir kişi tarafından zulme uğradığı meselelerde görünüyor. Dava, mazlumun aleyhine kapanamıyor çünkü zulm edenin zulmü çok açık ve iyi delillendirilmiştir. Yine davanın kapanamaması zulm edenin ceza verilip kırılmayacak kadar önemli veya güçlü olmasından ileri gelebilir.

⁴⁰¹ A.DVN.ŞKT.d., 80, s. 321.

⁴⁰² A.DVN.ŞKT.d., 82, s. 214.

⁴⁰³ A.DVN.ŞKT.d., 82, s. 103.

⁴⁰⁴ A.DVN.ŞKT.d., 82, s. 206.

Mütesellimler ve zaimler vergi toplanması işi ile direkt ilgili oldukları için çevrelerinde pekçok dava oluşmuştu. Hatta resmi görevini bırakarak eşkıyaya dönüşen Sivas’a bağlı Zeman (?) karyesinin zaimi olan Hasan gibi örnekler de mevcuttur 1718.⁴⁰⁵ Benzer bir örnekte Kütahya müteselliminin teftiş maksadıyla gönderdiği ancak sonradan görevlerini kötüye kullanarak işi eşkıyalığa vardiyan “Kütahya Bölüğü” nün yakalanması ile ilgili olarak neredeyse tüm Anadolu’daki kadıllıklara emir gönderilmişti.⁴⁰⁶ Ehl-i örfün güvenliğe aykırı hareketleri arasında haksız yere hapis,⁴⁰⁷ kişinin evini basıp şiddet etmesi,⁴⁰⁸ mallara el koymaya çok sık rastlanılıyor.⁴⁰⁹ Bazı ilginç davalarda iftira, katl, darp hadisesi ve uluslararası ajanlık meselesi de geçmektedir. Sivaslı Ahmed Çavuş namuslu olan Müslümanlara namussuzluk isnat ediyor ve kendi tımarında ikamet eden Sıddık adlı “sahîhu'l-mezheb” kişiyi “mülhiddir” diyerek katledip, “Acem’e firâr iden” Hasan adlı “şerli” kişiyi kendisine kethüda yapmıştı. Hasan ise Dergâh-ı Mualla’yı yılda birkaç kez ziyaret ediyor ve edindiği gizli bilgileri İran’a gönderiyordu.⁴¹⁰

Ahaliden fazla vergi alan, baskı uygulayan kapılı leventler veya çeşitli devlet görevlilerinin cezaları genelde “hakkı iade etme” ile sınırlı kalıyordu, ancak nadir olsa da sürgün edilebiliyorlardı.⁴¹¹ Reayada oluşan suç işleseler de ceza al(a)mayan ehl-i örfün baskılarından kaynaklanan güvensizlik ve sahipsizlik duygusu, yerlerini terkedip çok uzak yerlerde ikamet etmeleri sonucunu doğurmaktadır. 1801 yılında Sivas nazırı olan Mahmud Çavuş, sipahi ve yeniçeri baskısından Ankara’ya kaçan kendi köyü Sivas’a bağlı Budaközü halkının vergi tahsili ile görevlendirilmişti. Gönderdiği Bıyıklı Veli adlı memuru Ankara’ya ulaştığında oradaki ahalinin endişe içinde “ümera ve ummal’ın atla gezüb bizi parakende etmeye” diyerek cevap verdiği görülür.⁴¹² Aslında bu cevap halk nezdindeki ehl-i örf algısını ve konu başlığını özetleyen ifadedir.

⁴⁰⁵ A.DVN.ŞKT.d., 83, s. 56.

⁴⁰⁶ A.DVN.MHM.d., 149, S. 14.

⁴⁰⁷ A.DVN.ŞKT.d., 89, s. 7

⁴⁰⁸ A.DVN.ŞKT.d., 79, s. 93,

⁴⁰⁹ A.DVN.ŞKT.d., 89, s. 142, bu kişinin diğer açtığı sorunlar için ayrıca bkz: aynı defter s. 149-3, A.DVN.ŞKT.d., 89, s. 149.

⁴¹⁰ A.DVN.MHM.d., 7, s. 349.

⁴¹¹ A.DVN.MHM.d., 110, s. 110.

⁴¹² Akdağ, *a.g.e.*, s. 372.

2.3.3.4. Celaliler

Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıl içerisinde tecrübe ettiği nüfus artışı, toprak yetersizliği, ekonomik krizler, askeri alandaki başarısızlıklar, yöneticilerin gasp ve usulsüzlükleri ve iklim dalgalanmalarının kurulmuş olan sisteme bir yansıması olacaktı. Osmanlı'nın kurmuş olduğu sistem içerisinde verginin, verginin kaynağı olarak ta işlenen tarım toprağının merkezde olduğu düşünülürse tüm sayılan etkenlerin son halkasında reaya bulunur. Neredeyse tüm bedelleri ödemek zorunda kalan reaya ise temel geçim ve güvenlik ihtiyacını karşılayamadığı için çareyi toprağını terk etmekte bulacaktır. Terk neticesinde de iki büyük hareket oluşmuştu: göç ve eşkıyalık hareketleri.

Eşkıyalık vakalarında, halkın kaynak oluşturduğu iki ana grup levantlar ve suhtelerdi. Reaya kendi yaşadıkları sıkıntıyı yaşamamaları için çocuklarını İstanbul, Bursa ve Edirne gibi büyük şehirlerdeki medreselere eğitim almaları için gönderiyorlardı. Böylelikle köylerde geçim sıkıntısı çeken reaya çocukları hem imaretlerde ücretsiz bakılıyor hem de eğitim alıp iş sahibi olabiliyordu. Ancak henüz 1550'lerde dahi bu medreseler tıklım tıklım doluydu ve buralardan mezun olan çoğu kişi eğitime uygun şekilde iş bulamamaktaydı ve devlet kadroları dolu vaziyetteydi. Bir müddet sonra "suhte isyanları"nın çekirdeğini oluşturacak bu işsiz eğitilmiş genç grubu bulundukları şehirlerde ahlaksızlık ve bozgunculuk faaliyetlerine başlayacaktı. Levendat olarak adlandırılan kesim ise köylerini terk eden delikanlı kitlesiydi. Her iki grup ta işsizliğin çaresini ümera kapısına sığınmakta buldular. Asker ihtiyacını karşılamak üzere bu işsiz gençleri devlet uzak ve razı olunması zor bölgelerine gönderdi. Ancak buralar da dolunca artık levantlar ile onlarla iş tutan sipahiler birleşip eşkıyalık işlerini koordineli yapmaya başlayınca Celaliliğin çekirdeği oluşmaya başlamıştı.⁴¹³

Başlangıçta çift bozan reaya topluluğu olarak beliren levandlar zamanla eşkıyalığa başlamışlardı. Bunlar, Celalî hareketi başlayana dek genellikle 15-20, en fazla 30-40 kişilik gruplar halinde eşkıyalık yapmaktaydı. Bunların faaliyetleri mühimme defterlerinde eşkıyadan bazı kimselerin mahkeme basması, suhte ve levandların tüfekle dolaşması, soygunculuk, adam öldürme, eşkıyalık ve nihayet hükümete karşı silah

⁴¹³ Akdağ, *a.g.e.*, s. 67-68.

kullanıp Celalilik etme şeklinde tanımlanmaktadır. Yine bu faaliyetlere karışan gruplar ve bunların eylemleri şu şekillerde de tarif edilir: suhte ve levend eşkıyası; sipahi, subaşı ve çavuşların zulüm ve eşkıyalıkları, ehl-i fesad ve sair eşkıyanın reayaya zulmü ve ev basıp mal gaspetmesi, kul taifesinin reayaya zulmü ve eşkıya ile işbirliği yapması, eşkıyanın ve kul taifesinin reayanın karılarını zorla alma veya ırzına geçmesi, oğlan çekip kız kaçırmayı; zulüm ve tecavüzlere dayanamayan reayanın cela-yı vatan (terk-i diyar) etmişti.⁴¹⁴

Suhte ve Levendlerin büyük Celali isyanlarında yer alması ise Rum (Sivas) vilâyetinde, özellikle beylerbeyinin maiyet ve memurlarının kendilerini devre çıkmaktan alıkoymak isteyen reayayı yıldırma için harekete geçmesi ile oldu. 1596 seferine çıkılırken, Sivas'ı muhafazaya yollanan eski beylerbeylerinden Ahmet Paşa'nın sekbanlarını bu vilâyetteki şehirlerin ve kasabaların halkı kapılarını kapayarak kabul etmediler. Ahmet Paşa halkı zorlamaya cesaret edememişti. Fakat seferde olan beylerbeyinin Sivas'ta oturan kaymakamı, reayayı itaate almak için bütün sancaklara kuvvetli devriye bölükleri çıkarmaya başladı. Çorum 'da Canfeda Oğlu lakaplı Timurtaş adında bir altı-bölük sipahisi, Bozok'a Ferruh Bölükbaşı ve arkasından Kürt Şeref adında bir sipahi, Amasya'ya Mahmud Bölükbaşı, Kırşehir taraflarına da gene altı-bölük halkı idaresinde iki bölük devre çıktılar. Beylerbeyinin bu soyguncu bölükleri halka dehşet veriyorlardı. Bilhassa Bozok'ta kanlı çarpışmalar oluyordu. Sorgun köylerinin halkı hayvan sürülerini ve harmanlarını ortada bırakarak Amasya sancağına sığınmışlardı.⁴¹⁵ 1596'da Sivas muhafazasında olan Hasan Paşa'ya yazılan hükümde Sipahi, silahtar, topçu ve cebeci kılığında eşkıyalık edenlerin hakkından gelinmesi ve gerçekten kapıkulu olanlarının adlarının merkeze bildirilmesi emrolunuyordu. Ayrıca Sivas'taki reayanın daha önce padişahın yayınladığı fermana binaen "sizler bize zulm edersiniz" diyerek vergi toplamaya gelen memurları ve dirlik sahiplerini köylerine almayan reayanın mahkemeye davet edilmesi belirtiliyordu.⁴¹⁶

⁴¹⁴ Mehmet Öz, "Modernleşme-Öncesinde Osmanlı Toplumunda Eşkıyalık Hareketlerinin Niteliği ve Özellikleri", s. 16.

⁴¹⁵ Akdağ, Celali Fetreti, s. 61.

⁴¹⁶ Akdağ, *a.g.e.*, s.335.

Merkezden kazalara gönderilen emirlerin genel niteliğine uygun olan şu belgede ehli örfün takip etmesi gereken usul açıkça belirtilmişti: “*Otuz nefer sipâhî dahi kosup sancagin muhâfazasıçün alıkoyup sancagin hıfz itdirüp ve sen dahi bâki kalan zü’amâ ve erbâb-ı tîmâr ile yat u yaragin ile cebe vü cevsen ve cebelüleriniz ile mu’accelen çıkup müsârün-ileyh yanına varup cem’iyyetde bile olup vech ü münâsib görüldüğü üzre hizmetde olasin ve sancagin muhâfazasıçün alıkodugın zü’amâ ve sipâhîlere mühim tenbîh eylesin ki sen geregi gibi basîret üzre olup livâ-yı mezbûrın hıfz u hirâsetinde mücidd ü merdâne olup zuhûr eyleyen ehl-i fesâd suhte ve sâ’ir müfsidler ele getirüp lâzım olursa il eri mu’âveneti ile mazarratları def’ ü ref’ itmekde dakika fevt eylemeyesin*”.⁴¹⁷ Benzer bir emir ise “*Rûm beglerbegisine hüküm ki: Bundan akdem ba’zı sûhte tâyifesi cem’iyyet ile kurâ vü kasabâtda gezip oğlan çeküp ve salkun salup fesâd ü senâ’at üzre olup Amâsiyye beginün dahi âdemisin katleyeyüp ol asıl ehl-i fesâdı elegetürüp haklarından gelmek bâbında mu’âvenet lâzım oldukda her vechile muzâheret olunmasın emridüp buyurdum ki*” içeriğine sahiptir.⁴¹⁸ Başka bir belgede “*Ulûfeciyân-ı Yemîn Ağası Hasan Ağa’ya hüküm ki; Anadolu ve Sivas vilâyetlerinden ba’zı erbâb-ı timâr ve dirliksiz olan levend tâifesinden ba’zı ehl-i fesâd sipâhî ve silahdâr bayrağı götürüp bölük halkı nâmıyla fukarâya dâimâ zulüm ve ta’addîde hâlî olmadıkları i’lâm olup buyurdum ki*” ifadeleri ile ahliye yapılan zulüm izah edilmiştir.⁴¹⁹ Merkez ile kaza arasındaki bu yazışmalar eşkıyalık bahsini aydınlatmada faydalı olduğu üzere devletin resmi tutumunu göstermesi ve mücadelede belirlenen yöntemler açısından da faydalıdır.

Rum eyaleti genelinde vakalara bakıldığında Celalilerin ortaya çıkardığı asayiş sorunlarının başında yol kesme ve köylere baskın düzenleme gelmektedir. Her ne kadar Celali hareketinin başlangıç noktası beylerin ve diğer ehl-i örfün baskılarına karşı koymak olarak görünse de en çok zarar verdikleri kesim ironik şekilde halk olmuştu. Topçular Kâtibi Celâlilerin haramiliğine miri miranların müdahale edemediğini belirterek, en çok etkilenen sahaların Anadolu eyaleti, Karaman, Sivas, Maraş, Adana,

⁴¹⁷ Bayram Karabıyık, *54 Numaralı Mühimme Defteri’nin Traskripsiyon ve Değerlendirilmesi* (s.221-291), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2012. s. 109.

⁴¹⁸ Anonim, *7 Numaralı Mühimme Defteri II* (975-976/1567-1569), *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı*, Yayın No: 37, Ankara, 1998. s. 263.

⁴¹⁹ Muhammed Samet Kaya, *69 Numaralı Mühimme Defteri’nin Traskripsiyon ve Değerlendirilmesi* (s.1-168), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , Erzurum, 2013. s. 108.

Halep, Erzurum ve Rakka olduğunu aktarır. Celali baskısından dolayı ayanlar bölgelerini terk etmiş, reaya ise dağların ulaşılmaz yerlerine kaçmış, köylerde ne ziraat ne de hayvancılık kalmıştı.⁴²⁰ Canik sancağında reaya dağılmış, vilayet merkezi Sarı Sinan adlı eşkıyanın elli atlısıyla sarılmıştır. Sarı Sinan civardaki köylere ev başına birer altın salma salmış, reayanın genç çocuklarını dağa kaldırmıştı. Sancağın müdafaasında ancak on beş yirmi nefer kalmıştı. Hal merkeze bildirildiğinde gelen cevapta sancağı savunulmasına yeterli katkı sağlanmamış elde olan askerlerle müdafaaya devam edilmesi emredilmişti.⁴²¹ Celâliler ve suhtelerin faaliyetlerinde insan kaçırma, cinayet, salgın salma ve talan çoğunlukla bir aradadır. Rum beylerbeyine gönderilen bir emirde suhtelerin köy basarak reayanın kız ve oğlanlarını kaçırdıkları, kendilerine göre halka salgın saldıkları ve Amasya beyinin dahi adamlarını öldürdükleri bu nedenle yakalanılarak “haklarından gelinmesi” bildirilir.⁴²² Suhtelere dair şu belgede halkın çektikleri açıkça resmedilir: “*Rum Beylerbeyine ve Sivas ve Tokat Kadılarına hüküm ki; Mukaddemâ suhte eşkiyâsını ele getürmek içünilerine başbuğ ta’yîn olunan Hüseyin ba’zı kimesnelere suhtesini ta’addî idüp ve ba’zıları hilâf-ı şer’ salb idüp bu vechile zulüm olunmağın yine kadı ta’yîn olunup ve silahdârın yetmişinci bölüğünde yirmi bir akçe ulûfesi olup*”.⁴²³

Eşkıyaların hareketlerinde başarıya ulaşmak ve yakalanmamak için benimsediği birkaç usul vardı. Genellikle otoritelerin yetişemeyeceği bir hızda hareket veya bel, geçit gibi yerleri tutarak eşkıyalar hem gasp ve cinayetlerini gerçekleştiriyorlar hem de kolayca kaçabiliyorlardı.⁴²⁴ Diğer bir usul ise kılık değiştirmektir. 1609 yılında Tokat’ta üç reaya acemi oğlan kılığına girerek eşkıyalık yapmaktadırlar. Böylece eylemlerini gerçekleştirene kadar niyetleri belli olmayacaktı.⁴²⁵ Sivas Merkez’e bağlı (...) köyünde eşkıyalar kılık değiştirmişler ancak bu sefer yöntem değiştirerek vergi memuru gibi davranmış ve ahalinin vergilerine müdahale etmişlerdi.⁴²⁶ Ancak eşkıyaların en etkili

⁴²⁰ Topçular Katibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi I, s. 344-45.

⁴²¹ Anonim, 12 Numaralı Mühimme Defteri I (978-979/1570-1572), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 33. Ankara, 1996, s. 174.

⁴²² A.DVN.MHM.d., 7, s. 263.

⁴²³ Kaya, a.g.t., s. 140.

⁴²⁴ Orhan Paşazade, 9 Numaralı Mühimme Defteri Özet ve Transkripsiyon, (977- 978 / 1569 -1570), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006 s.114.

⁴²⁵ Açikel, a.g.m., s. 124

⁴²⁶ A.DVN.ŞKT.d., 42, s. 62.

yöntemi Akdağ'ın belirttiği üzere onların yerel bey be diğer devlet kademesindeki görevlilerle ilişki geliştirmedeki maharetleridir. Gerçi bu maharet tamamen eşkıyalara atfedilemez. Kendi hesapları veya memnuniyetsizlikleri olan ümera ve elitlerin de onların hizmetine ihtiyaçları vardır. Böylece suçlular kendilerini korumada hissetmekte ve daha pervasız olabilmektedirler.⁴²⁷ Bu nedenle eşkıyaların etkisiz hale gelmesi mümkün olamıyor veya Rakka da olduğu üzere şikâyetler 20-30 yıl gibi uzun bir zaman alabiliyordu.⁴²⁸

Halkın levend ve suhteler olarak, Celali isyanlarında küçük gruplarla köyler gibi küçük yerleşimleri yağmalamasının yanında belki de İsyancılar daha yıkıcı forma büründüren büyük asi başların sahneye girmesidir. 1599 yılında Karayazıcı liderliğinde büyük bir sekban kitlesi açıkça Celalilik faaliyetlerine başladı. 1600 yılında Karayazıcı Sivas taraflarına geçtiği zaman eşkıyaları mağlup etmek üzere Sinan Paşazade Mehmet Paşa görevlendirildi ancak konakladığı yerlerin reayası kendisinin halka eziyet yönüyle Karayazıcı'dan daha şiddetli olduğunu merkeze iletiler. Pratikte halka zararda hem eşkıyanın hem devlet görevlisi bir memurun aynı olduğu görülür.⁴²⁹ Karayazıcı kardeşi Deli Hasan ile birlikte özellikle Dulkadir (Maraş) ve Rûm (Sivas) eyaletine bağlı şehirler ile etrafındaki köy, kasaba gibi yerleşim birimlerini tehdit etmiştir. Naima Erzurum eyaletinde Köse Sefer Paşa'nın sekbanları ve levantleri, Sivas eyaleti Alaca Atlı olarak anılan Ahmed Paşa'nın zorbaları, Karaman eyaletinin Deli Hasan ve Merzifon, Kastamonu ve Çankırı sancaklarının Tavil ve Kara Said elinde yandığını aktarır *"Celaliler dünyayı tuttu"* demektedir.⁴³⁰ Topçular Kâtibi ise *"Lakin memalikde Celali tuğyanlarından fukara vü re'aya tayifesi hizan olup, orduda perişan cerr ederlerdi. Kara Sa'id ve Kalenderoğlu eşkıyaları gün yüzünde ve Anadolu Livalarında cem'iyetleri mukarrer. Ve Tavil Karındaşı ve Gorgor-oğlu eşkıyaları Çorum'da ve Kastamonu etrafları ihrak etdikleri mukarrer. Ve Sivas eyaletlerinde ve Niksar'da ve Mar'aş eyaletlerinde ve Adana'da Çemşid segbanları ve İçel'de suhte eşkıyalar tuğyanlarından re'ayalar kuhistanlarda tevattun etmeğin ve Haleb'de Canpuladoğlu feryadcıları gelürlerdü. Ve Mir-i miran, eyaletlerinde ancak kendülerin kondurup, zorbalar ve*

⁴²⁷ A.DVN.MHM.d., 108, s. 85., A.DVN.MHM.d., 108, 92.

⁴²⁸ A.DVN.MHM.d., 110, s. 321.

⁴²⁹ Akdağ, a.g.e., s.362

⁴³⁰ Tarih-i Naima, C. I, Mehmet İpşirli (Haz), TTK. Yayınları, s. 217.

segbanlar karyeleri viran edüp ve bir yerde re'aya kalmayıp, balkanlarda tevattun edüp, ahvalleri diğer gun olup, Serdar Vezir Paşa'dan ümit ederler” sözleri ile vakaları aktarır.⁴³¹ Maraş’tan Sivas’a kadar olan yerlerdeki halk “*celâ-yi vatan*” etmiştir ve buralarda tek bir kimseye dahi rastlanmamaktadır. Karayazıcı’ya bağlı birlikler Kangal’ın köylerini basarak yakmışlardır. Halk korkusundan, uzak memleketlere kaçmıştır. Ulaş, Hoca Yakut tarafları da terkedilmiş durumdadır. Buralarda yaşayan Türkmenlerin bir kısmı korkularından dağlara kaçmış, bölgede sadece Divriği sancağı mamur olarak kalmıştır.⁴³²

Karayazıcı’nın ölümü ile yerine kardeşi Deli Hasan geçer. İlk gerçekleştirdiği eylem ise Tokat’ı yağmalamaktır. Aslında Deli Hasanla başlayan bu dönemde Karayazıcı döneminde tek parça olan Celalilerin artık birkaç büyük parçaya bölünerek tüm Anadolu’ya yayıldıkları görülür. Bu esnada devletin kendisine karşı mücadele ile görevlendirdiği Hadım Hüsrev Paşa’ya asker itaat etmeyince cesaret alan Deli Hasan 30000 kişilik bir kuvvetle Sivas tarafını baştanbaşa yağma eder. Deli Hasan’ın grubundan ayrılan Yularkastı Kastamonu, Altıbölük’ten olan Arabacı Süleyman Saruhan, Dünder, Kizir Mustafa, İbrahim Bey adlı eşkiyalar da Amasya Tokat tarafına gelerek buraları tahrip ettiler.⁴³³ Karayazıcı’nın ölümünün ardından Anadolu’da Celaliğin yayılmasına benzeyen ikinci bir dalga da Deli Hasan’ın 1603’te devletle barışarak eşkiyalıktan vazgeçmesi ile oldu. Deli Hasan’ın yanındaki Karakaş Ahmed ve Tavi Mehmed ve daha pek çok eşkiya hızla Anadolu’ya yayıldı. İlk baskın 1603’te Ankara’ya yapılmış ve şehir yakılmış ve bu sancağın kırsalında neredeyse köy kalmamıştı.⁴³⁴ Celaliler üzerine birinci sefer 1599 Temmuz’unda Sinan Paşazade Mehmed Paşa ardından Hasan Paşa ve son olarak Hüsrev Paşa serdar tayin edildi. Ancak istenilen başarı ikmali asker itaatsizliği ve basiretsiz idare nedeni ile elde edilemedi. 1603 yılındaki ikinci seferde zahiren nedamet getiren çoğu Celali yayınlanan af genelgesine göre yaklaşan ordudan korkarak sefere iştirak etti. Nuh Paşa kumandasında çoğunlukla sağ ulufecilerden oluşan bu ordu da reayaya en az Celaliler kadar sıkıntı yaşatmıştı. Bu seferin ardından halkın köylerinden kaçısı hızlanmış ve 1604 yılı itibarıyla Celali isyanlarının “Büyük Kaçgunluk” evresi

⁴³¹ Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi Tarihi I, Ziya Yılmaz (Haz), s. 465.

⁴³² Meryem Kaçan Erdoğan, “Karayazıcı İsyanı”, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 2, Aralık 2003, s. 63.

⁴³³ Akdağ, a.g.e., s. 373.

⁴³⁴ Akdağ, a.g.e., s. 385.

başlamıştı.⁴³⁵ Naima, Çorum, Sivas ve Tokat çevresinde eşkıyalığın bir türlü bastırılmamasını bir sefer Celalilerin diğer sefer serdarların muvaffak olmasından kaynaklandığını belirtir.⁴³⁶

Bazı kaynaklarda Celalilik hareketinin politik mahiyette olduğu öngörülse de⁴³⁷ Anadolu'daki Celâlî hareketlerinin siyasî açıdan bir iddiası olmadığı genel kanaattir. Karayazıcı'nın da hareket tavrından anlaşıldığına göre siyasi mahiyette bir niyet taşımadığı görülür. Öte yandan Suriye ve Lübnan bölgelerindeki Canbuladoğlu ve Maanoğlu isyanları bağımsızlık amacı güdüyordu ancak daha kolay bastırılmış geneli kapsayan bir hal almamıştı (1607).⁴³⁸ Celali liderlerinin çoğu zaten kethüda, mütesellim gibi devlet vazifesini yürütüyorlardı ve gerçek anlamda siyasi otoriteye karşı adımları bulunmaz. Çünkü amaçları daha iyi bir mertebeye terfi etmektir. Nitekim isyancılardan çoğu sancakbeyi gibi makamlara geldiklerinde bağımsızlık ilan edip para bastırmamışlar ve yeni bir devletin veya münhasır bölgenin kurulmasına yönelik herhangi bir adım atmamışlardı. Eğer etki alanlarını daha da geliştirmek istemişlerse de bu mevcut idarenin yetkisini aşmayarak daha fazla vergi geliri elde etmektir. Bu istekleri gerçekleşmediğinde ise zorbalık ve yağmaya girişirler. Celali liderlerinin aralarında ufak çıkarları için çatışmaları ve dağınık halde olmaları ittifak yapma becerilerini kısıtlamış, devlete ciddi bir tehdit oluşturmalarının önünde engel oluşturmuştur. Celaliler aslında bölük usülü içerisinde düzenli bir yapıdadırlar, çünkü savaş zamanında cepheye çağırıldıklarında sefere bu bölükle gidiyor, savaş bitince aynı düzen içerisinde eşkıyalığa dönüyorlardı.⁴³⁹ Celalilerin yüzde doksan beşi levend yani köylüdür. Başlarındaki ümera ise genellikle azledildiği görevi kendisine tekrar verildiğinde eşkıyalıktan vazgeçer.⁴⁴⁰ Belirli gruba dâhil olmayan basit köylülerin eşkıyalıkları ise devrim benzeri program takip etmez. Onlar, köyleri yıkılan ve vergi baskısı nedeni ile yerlerini terketmiş topluluklardı.⁴⁴¹ Osmanlı köylüsünün belirli bir gruba dâhil olamaması ve Avrupa'daki köylüler gibi

⁴³⁵ Akdağ, a.g.e., s.405-406.

⁴³⁶ Tarih-i Naima, C. II, Mehmet İpşirli, s. 328.

⁴³⁷ Neşet Çağatay, *Makale ve İncelemeler*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1983, s. 310.

⁴³⁸ Mehmet Öz, "Modernleşme-Öncesinde Osmanlı Toplumunda Eşkıyalık Hareketlerinin Niteliği ve Özellikleri", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Osman Köse (Ed), Samsun, 2017, s. 19.

⁴³⁹ Fatma Acun, "Celali İsyanları, (1591-1611)", *Türkler*, C. 9. Hasan Celal Güzel, vd., (Ed), Yeni Türkiye Yayınları, s. 1278.

⁴⁴⁰ Akdağ, a.g.e., s.414

⁴⁴¹ Barkan and McCarthy, a.g.m., s. 4.

rejime karşı bir direnme içine giremeyişi toplum yapısının kalıtsal özellikleri ile ilgilidir. Özel mülkiyetin olmayışı, ehli örfün rotasyona tabi tutulması, toplumsal grupların birlikte hareket etmemesine gösterilen resmi özen, toplu bir siyasi isyanın önündeki en büyük engellerdir.⁴⁴² Burada bir kıyas yerinde olacaktır. 16. yüzyılın ilk yarısında fazla vergi ve işçillığe karşı İngiliz çiftçiler ayaklanmıştı. Neredeyse tüm sosyal düzeni tehdit eden bu isyanlar başarılı olamadı. Aslında 17. Yüzyılda toprak ağası kesim isyanların ardından tüm tarım topraklarının %80-90'ını ellerine geçirerek kapitalist tarımın temellerini atmış, İngiliz kırsal üretimini evrimsel derecede geliştirmişlerdi. Toprak ağaları dağınık toprakları birleştirerek sistemli bir üretim işine girişmiş, ellerinde işleyemeyecekleri kadar fazla toprak varsa bedelini karşılayabilen zengin kesime kiraya vermişlerdi. Böylece tarıma dayalı yüklü bir sermaye oluşumu gerçekleşti. Elbette İngiltere'de kapitalist tarımın oluşmasının en önemli nedeni toprağın mülk olmasıdır. Bu nedenle senyör toprağa olan yatırımı kendisine yapmış oluyor hem de emri altındaki halk refahının temellerini senyörün elinde görerek ona hizmette çekinmiyorlardı.⁴⁴³ Osmanlı'da ise reaya özgürdür ve toprak sahibi ile arasında kadı durmaktadır. Bu nedenle celali isyanları sürecinde çıkarlarını birliktelikte gören reaya-sipahi-beylerbeyi tarzında bir bütünleşme ortaya çıkmadı.

Devletin Celalilerin bastırılmasında takip ettiği en belirgin yol bir görev ile eşkıya başı olan kimseyi yanındaki gruptan ayırmaktır.⁴⁴⁴ Devlet Celali isyanları sürecinde dışarıda özellikle Batı'da sefer halindeydi bu nedenle eşkiyaların üstesinden gelinebilecek kuvvet dâhilde bulunmamaktaydı. İsyandar çokça artıp birkaç defa kalabalık Celali grupları hükümetin güçlerini bozguna uğrattınca padişah mecburen aman dileyen ve zaten çoğunlukla eski memur veya asker olan bu şakilerin yıkımını azaltmak için af yolunu seçti. Bununla da yetinilmeyip askeri ve idari görevleri de şakilere iade ediliyordu. Ancak isyanların temeli olan ekonomik ve güvenlik meseleleri hala çözülebilmiş değildi bu nedenle saf dışı bırakılanların yerine yenileri türüyordu. Ayrıca ümeranın kapı ağalığı ile eşkiyaların arasında akrabalık benzeri komşuluk ilişkisi vardı. Esasen halk nazarında yağma yapan Celali ile Celaliyi mahv ile sorumlu ümera arasında fark yoktu. Ümeranın

⁴⁴² Acun, a.g.m., s. 1285-1286.

⁴⁴³ Robert Brenner, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", *Past & Present*, N. 70, Feb., 1976, s. 62-63.

⁴⁴⁴ Kaçan Erdoğan, a.g.m., s. 62.

mücadelede kaynağı halka yüklenen ve çoğu zaman içinde beyin de rüşvetinin dâhil olduğu ağır salmalar bulunuyordu.⁴⁴⁵

Devletin eşkıyalık hareketlerinden etkilenen bölgelere gerektiği gibi yardım edememesi, eşkıyalığa maruz kalan bölgenin kendi öz kaynaklarını organize ederek mücadeleye sevk edilmesi politikasını benimsemesine neden oldu. Sivas muhafazasında olan Davud Paşa'ya “*o canibde eşkıya ve taaddi ve ehl-i fesad kesret üzere olduğu*” ve “*reaya ve berayaya zulm ve taaddi ettikleri*” bu nedenle eşkıyaya karşı sipahiler ve toprak kadıları ile beraber mücadele etmesi gerektiği emredilir.⁴⁴⁶ Diğer bir emirde Tokat, Amasya ve Sivas kadıları ve diğer iş erlerinin Anadolu'da zuhur eden eşkıya taifesi ile mücadelede işbirliği yapmaları öneriliyor.⁴⁴⁷ III. Mehmed 1595'te Eğri seferine giderken ferman ettiği adaletnamede zulüm yapan ehl-i örfe ve Celalilere karşı reayanın kendisini savunmasına ruhsat vermiş, bu şekilde her köy kendi “il erleri” birliğini oluşturarak köyün etrafında bir güvenlik halkası oluşturmuştu.⁴⁴⁸ Şehirlerde Fityan yani ahi gençler köylerde ise il erleri organize olarak kırsalda güvenliğini tesis ederdi. Yiğitbaşılar köydeki delikanlıları idare ederken köy kethüdaları il erlerinin lideri yiğitbaşından farklı olarak hükümete karşı temsili bir vazife icra ederdi. Hristiyan ahaliyi ise papaz temsil etmekte idi.⁴⁴⁹ Ilgın kadısına gönderilen bir emirde, kazaya tabi Karasarnıç adlı köyün ahalişi çoğu kişinin köyü terkettiğini bu nedenle az nüfusla Celalilerden korunmak için köyleri etrafına bir barikat kurmak için izin talebinde bulunduklarını belirtilir. Reayanın istediği izin kendilerine köyün içinde sekban veya suhte olmaması gerektiği, yok ise bu kişilerin kapıdan içeri konulmaması ve gelen giden görevlilere zahire ve vergilerini vermeleri üzere verilir.⁴⁵⁰

Devletin diğer takip ettiği usul idam veya eşkiyanın katline izindir. Oldukça fazla kayıta bu konuya rastlanılır. Sivas beyine suhtelerin “Şerle haklarından gelinmesi” emredilir.⁴⁵¹ Çorum beyine “ehl-i fesad” suhtenin “ele götürüp demleri heder olmak üzere

⁴⁴⁵ Akdağ, *a.g.e.*, s.391-392.

⁴⁴⁶ A.DVN.MHM.d., 74, s. 6.

⁴⁴⁷ A.DVN.MHM.d., 98, s. 83.

⁴⁴⁸ Akdağ, *a.g.e.*, s.334

⁴⁴⁹ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, s. 402.

⁴⁵⁰ Mehmet Şahin, *8 Numaralı Mühimme Zeyli (Kuyucu Murad Paşa'nın Celali Seferi Mühimmesi-1607)*, Basılmamış, Yüksek Lisans Tezi İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2002. s. 103.

⁴⁵¹ Anonim, *7 Numaralı Mühimme Defteri II (975-976/1567-1569)*, s., 102.

haklarında gelesün” emri verilir.⁴⁵² Rûm beylerbeyisi Behram Paşa Artukabâd kazasındaki Uluger? Adlı köyde Yabalıoğlu Şeyh Hamza halife, öküz boğazlayarak “etrâfda olan kızılbaşlardan” Ahmed ve Gâh Ali ve Kara Ahmed ve Mansûr ve Yusuf ve Gülce adlı kişileri beslediği, bu kişilerin “birer bahâne ile ele getirilüp haklarından gelinmesi” emr olunur.⁴⁵³

Büyük çaplı isyanlar neticesinde temeli ziraate dayanan Osmanlı Devleti’nin kırsal refah dönemi kapanmış oldu. 1603 ve 1610 yılları arasında soyguncu çeteler ve ehl-i örf tarafından rahatsız edilen reayanın yerlerini terki “Büyük Kaçgun” hareketine evrildi ve Anadolu kırsalı ıssız bir görünüme evrilmişti.⁴⁵⁴ Belgelerde sıklıkla “Terk-i vatan”, “cela-yı vatan”, “parakende olma”, tabirleri ile reayanın köylerini, çiftlerini ve ziraati terk ettikleri belirtilir. Celaliliğin köy terkine bağlandığı veya sebep gösterildiği oldukça fazla kayıt bulunur. Evliya Çelebi “*Cümle eşkıyâ havf u haşyetlerinden sûret i salâhda görünüp kimi sûhte ve kimi ummâl ve kimi cemmâl [u] {hammâl} ve kimi Üsküdarî Mahmûd Efendi mürîdi ve kimi celâ-yı vatan idüp kimi hâb ı Ashâb ı Kehf’e varup münzevî oldular*” diyerek halkın eşkiyadan kaçıp mağaraları mesken tuttuğunu belirtir.⁴⁵⁵ 1610 yılında Polonyalı Simeon Sivas’ın yanındaki Bingöl ve Engel adlı köyler ile diğerlerinin Celaliler tarafından harabeye çevrildiğini nakleder.⁴⁵⁶ Topçular Katibi Sivas’ta etkin olan reayanın kadın ve çocuklarını geride bırakarak dağlara kaçtığını aktarır.⁴⁵⁷ Koçi Bey, Celali isyanları esnasında köylerin kayboluşunu da içine alacak şekilde, Osmanlı Devleti’nin bu dönemde geçirdiği badireleri daha geniş bir tabloda resmeder ve “*Ve mukaddema Anadolu vilayetlerinde celali eşkıyası 1004 (1595) tarihinde zuhur edüb Anadolu ve Karaman ve Sivas ve Maraş ve Haleb ve Şam ve Urfa ve Diyarbekir ve Erzurum ve Van ve Musul eyaletlerinde olan kura ve kasabatı garet ve yağma edüb nice memleketler harab ü yebab oldu. Belki pay-ı taht-ı kadim olan mahruse-i Bursa dahi yağmalanub nice mahallatı ihrak bin-nar olundu. Urban ve Türkmen taifesi dahi itaatden çıkub reaya*

⁴⁵² Mehmet Ali Ünal, 44 Mühimme Defteri, Akademi Yayınları, Akademi Yayınları, İstanbul, 1995, 174-175.

⁴⁵³ A.DVN.MHM.d., 3, s. 159

⁴⁵⁴ Suraiya Faroqhi, “Political and Diplomatic Developments”, *The Cambridge History Of Turkey*, , *The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, V. 3, S. 21, Suraiya Faroqhi (Ed), Cambridge University Press, 2006, s. 44.

⁴⁵⁵ Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, C. 1, s. 104,

⁴⁵⁶ Mahiroğulları, a.g.e., s.21.

⁴⁵⁷ Topçular katibi Abdülkadir Efendi *Tarihi I*, .s. 344-45.

fukarasına zulm ve taaddiyi hadden eʒzun etmekle ol cihetden dahi nice köyler harab oldu. Ve Karadeniz tarafından dahi Kazak-ı Ak zuhur edüb her sene sahil-i bahrda olan kura ve kasabatı garet ve yağma ve ashabını esir ü giriftar edüb mukabele eder kimesne olmamağla Rumeli hisarına karib mahalle gelüb Yeniköy'ü ve nice bağçeleri ihrak-ı bin-nar ve emval-i Müslimini garet ü hasaret eyledi. Ve şerr ü şurları def için boğazda kalalar yapılub İstanbul etrafi muhafaza olunmak lazım geldi. Ve şah-ı Acem dahi mukaddema bir nice eyaletler aldığından gayrı Bağdad gibi bir hısn-ı haşini elimizden alub ve imamımız ve mukteda-yı dinimiz Hazret-i İmam-ı Azam Ebu Hanife-i mükerremin merkad-ı münevverin zabt edüb nice ihanetler eyledi. Bunca zamandır üzerine sefer olur ve bi-şümar beytül-mal telef olur. Katan müfîd olmayub elinden iki haneli bir karye alınmadı” demektedir.⁴⁵⁸ Hükümet elinden geldiği kadarıyla eşkıya ile mücadele etmeye çalışsa da başta Sipahi, silahdar ve serdengeçtilerin lakaytlığı nedeni ile mücadelede çoğu zaman başarı sağlayamamıştı.⁴⁵⁹ Bu nedenle Sivas'ta köylerin perişan, ahalinin parakende oluşu direkt olarak Celalilik faaliyetlerine bağlanır.⁴⁶⁰

2.3.3.5. Genel Eşkîyalık

Eşkîyalık hareketleri, Celali isyanları gibi belirli dönemlerde yoğunluk kazansa da bir anda bitebilen bir mevzu değildi. 17. yüzyılın başlarında meydana gelen eşkıyalık hareketleri ile devletin en çok hasar gören organı ekonominin bel kemiği olan tımar sistemidir. Dolayısıyla isyanlar bastırılmış olmasına rağmen 16. yüzyılın ortalarına değin sürdürülmüş olan refah, artık kalmamıştı. Ortada hala eşkıyalığı doğurabilecek sosyo-ekonomik problemler mevcuttu. 17. yüzyılın ilk yarısında Celali isyanlarının hemen ardından Sivas Eyaleti genelinde oluşan güvenlik meselelerine bakıldığında reaya ve askerilerin ençok yine reaya ve askerilerin oluşturduğu güvenlik meselelerinden muzdarip olduğu görülür. Suç işleyen taife ise hala şaki, levendat, ayan, Celali olarak nitelendirilmektedir.⁴⁶¹ Sivas ve Malatya ve Karahisar-ı Şarki sancakları kadılarına gönderilen emirde bölgelerinde dolaşarak “katl-i nüfus gasb-ı emval” işlerine girişen “kutta-i tarik” eşkıyasının “haklarından gelinmesi” istenilir.⁴⁶² Sivas beylerbeyine

⁴⁵⁸ *Koçi Bey Risalesi*, 1631, s. 63-65.

⁴⁵⁹ A.DVN.MHM.d., 108, s. 119, A.DVN.MHM.d., 110, s. 321.

⁴⁶⁰ A.DVN.MHM.d., 81, s. 29; A.DVN.MHM.d., 8, s. 29

⁴⁶¹ Açıklık, a.g.m., s. 124.

⁴⁶² A.DVN.MHM.d., 108, s. 92.

gönderilen hükümde kazaya tabi Keser adlı köyün halkı Ali adlı “şaki”nin ailelerine taarruz ettiği ve menzilleri bastığı, iki yüz elli adet hayvanlarını talan ettiğini şikâyet ederler. Bu eşkıyanın faaliyetleri neticesinde yüz on reaya “mal ve emlakların terk edüb perakende olmuştur” geri kalanların ise her an kaçabilecekleri belirtilir. Hükmün sonunda Ali’nin hapsedilmesine karar kılınmıştı (1720).⁴⁶³ Celali karışıklığının ardından devam eden eşkıyalık hareketlerine çözüm olarak devlet eşkıya teftişini çok sık aralıklarla gerçekleştirmişti. Bu teftişler özellikle 1650’li yıllardan sonra ağırlık kazandı. Ancak dışarıdaki seferler neticesinde özellikle Orta Anadolu’da asker sayısı azalmış, kapılarından ayrılan Levendler artan oranda eşkıyalığa başlamıştı. Bu nedenle Sivas Beylerbeyi Boynu Eğri Mehmed Paşa merkez tarafından Kayseri ve Amasya sancaklarındaki eşkıyalığı teftiş ile görevlendirilir.⁴⁶⁴

18. yüzyılın sonlarında dahi levantlerin eşkıyalık faaliyetleri devam etmektedir. 1784 yılında Sivas valisine gönderilen bir hükümde, yetkililer, birkaç yıldır levendlerin Zorkun Tuzlası’nı basıp yağmaladıkları ve önlem almaları gerektiği konusunda uyarılırlar. Bu tuzlaya malikâne şeklinde mutasarrıf Divriği sakinlerinden Mustafa’yı, Çıraoğlu adlı bölükbaşı 150 adamıyla yaptığı baskında öldürmüş ve mallarını gaspetmiştir.⁴⁶⁵ Sivâs vâlisi vezîr Ali Paşa Yıldızeli ve Artukâbâd Kazâsı arasındaki “Levendât eşkıyasından” Yaya Halîl adlı “şaki” ile iki yüz eşkıyanın “İdamına memur” edilmişti.⁴⁶⁶ Adana, Kayseri ve Zamantı arasında eşkıyalık yapan ve “Rum tarafına firâr eden Afşar eşkıyasının” tedip edilmesi gerektiğine dair emir gönderilmişti.⁴⁶⁷ Malatya sancağı, Sivas ve Diyarbakır tarafında ortaya çıkan eşkıyânın “kahr-ı istîşâlleri” Malatya sancağı mutasarrıflarının sorumluluğuna verilmişti (1734).⁴⁶⁸

Anadolu’da 17. Yüzyıl ve ardından gelen dönemde eşkıyaların en çok başvurdukları yöntemin yol kesme olduğu görülür. 1698 yılında Sivas beylerbeyine gönderilen hükümde Kesikkaya adlı mevkide Mehmed’in onbir baş kısarak ve iki baş

⁴⁶³ A.DVN.ŞKT.d., 83, s. 425.

⁴⁶⁴ Efkân Uzun, *XVII. Yüzyıl Anadolu İsyanlarının Şehirlere Yayılması: Sosyal Ve Ekonomik Hayata Etkisi (1630–1655)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008, s. 161.

⁴⁶⁵ Söylemez, a.g.m., s. 160.

⁴⁶⁶ Yahya Koç, a.g.t., s. 207.

⁴⁶⁷ Koç, a.g.t., s. 364

⁴⁶⁸ Kemal, a.g.e., s. 78.

katırını dört adamla çalan “kutta-i tarik” eşkıyasının “hakkından gelinmesi” istenmektedir.⁴⁶⁹ Sivas ve Tokat ve Kayseri tüccarları üçyüze yakın sayıya sahip bir eşkıya grubunca soyulmuşlardı. Aynı eşkıya grubu tıpkı Celaliler dönemindeki gibi köyleri yakmışlar reaya evlerini terk etmek zorunda kalmıştı. Bu nedenle eşkıyaların “kahr ve i‘dâmlarına” karar kılınmıştır. Ancak eşkıyalar sıklıkla yol üzerindeki geçit noktalarını kullanarak vurkaç usulüne göre baskın yapıyor ve dağlara çekiliyordu. Aynı kalabalık grup Dülek Boğaz’ını önlerinde askerlerin oluşturduğu “*sedd ü bend olunmadığından*” kolayca Develi ve Karahisar’a geçerek bu yolu kullanan tüccarlara zarar vermeye devam etmişlerdi.⁴⁷⁰ Yine geçit konumunda Hekimhan ve Alacahan’da “kuttau’t-tarik eşkıyası zuhur” ederek “*ayende ve revendenin yollarına inüp katl-i nüfus ve garet-i emval müslimin*” etmektedirler.⁴⁷¹

Vilayetlerin eşkıyalığı engelleyememesinin nedenlerinden birisi eşkıyaların koşullara uyum sağlama kabiliyeti olduğu söylenebilir. 1750 yılı civarında eşkıyaların çoğu artık tüfeklidir. Bu ateş gücü onların daha etkili saldırganlar olmasına neden olur. Nitekim Karahisâr-ı Şarkî, Çarşamba, İskefsir, Sivas, Koyulhisâr, Amasya ve Niksar kazalarındaki “*kuttâ’-i tarik ve haram zâde ve tüfenk-endâz haydûd misillü eşkıyâ*” oldukça fazla nüfusu katledip yerleşimlere zarar vermişti.⁴⁷² 1737 yılında Sivas Mütesellimine ve Tokat Voyvodasına gönderilen hükümde Beyzade adındaki eşkıya başının 150 adamıyla “azim muharebe” ile voyvodayı yaralayıp adamlarını öldürmüşler ve devlet malı olan bin dört yüz kuruşu çalmışlardı.⁴⁷³ Yol kesme davaları sayılamayacak kadar çoktur.⁴⁷⁴ Belgeler okunurken eşkıyaların rahatça geçip gittiği, eskiden derbent olması gereken yerlerde herhangi bir yerleşimin adı geçmemektedir. Genellikle eşkiyalarca “ihrak”edilen yerleşim bir menzil, derbent veya özel önem atfedilen bir yerleşimse belgede özellikle ihyası emredilir. Örneğin Celali isyanları dönemine ait belgelerde oldukça fazla derbent veya menzilin “ihrak” edildiği geçmektedir. Derbent sistemine dâhil köy adlarının giderek anırlılığının azalmasından, bir tahmin yürütmek

⁴⁶⁹ A.DVN.MHM.d., 110, s. 277.

⁴⁷⁰ A.DVN.MHM.d., 149, s. 298.

⁴⁷¹ Karaca, *a.g.t.*, s. 65.

⁴⁷² Yahya Koç, *a.g.t.*, s. 183.

⁴⁷³ M. Kılıç, *107 Numaralı Mühimme Defteri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Arşivcilik Bölümü, İstanbul, 1996, s. 117.

⁴⁷⁴ A.DVN.MHM.d., 108, s. 92; A.DVN.MHM.d., 108, s. 85; A.DVN.MHM.d., 108, s. 119; A.DVN.MHM.d., 110, s. 270; A.DVN.ŞKT.d., 41, s. 370; Yahya Koç, *a.g.t.*, s. 14.

gerekirse Celaliler döneminde yakılan derbentlerin tekrar hayata dönmedikleri farz edilebilir. Bu nedenledir ki 17, 18 ve 19. yüzyıllarda eşkıya vurkaçına en fazla sahne olan mekânlar, aslında muhafazası gereken “geçit”, “boğaz” “menzil” olarak anılan yerlerdi. EşkİYaların cezalarının verilmesine dair merkezden sürekli emir gönderilmesine karşın emir komuta kopukluğu veya merkezin zayıflığından dolayı eşkıyalar üzerinde gerekli caydırıcı intiba uyandırılmıyordu.⁴⁷⁵

Sivas kazası ve Rum Eyaleti’nde kalabalık eşkıya çetelerinin yanında reayanın da müstakil olarak veya köyünden birkaç kişi güvenlik meselesi oluşturduğu görülür. Bu kişiler belgelerde eşkıya veya levent tanımlamasından ziyade “ehl-i fesat”, “şerir”, “kendi halinde olmayan” kişiler olarak tanımlanırlar. Genel olarak bu kişilere verilen cezalar eşkıyalara verilen ölüm cezası ve benzeri ağır cezalar değildir. Ya sürgün ya da hapis gibi suçları nispetinde cezalara çarptırılırlar. Örnek olarak, 1679 yılında birkaç seneden beri Sivas’ta oturan İbrahim Efendi ve Sivas sakinlerinden Kızılbaşzade Ömer’in “Şekaver” üzere oldukları ve halkı rahatsız ettikleri bu nedenle İbrahim’in kendi memleketine gönderilmesi, Ömer’in ise sürgününe karar verilir.⁴⁷⁶ Bu davaya benzer şekilde dışarıdan köye müdahale ile ahaliyi taciz durumu, Akşehir kazasındaki Karaöyük adlı köyün ahalisinin şikâyetlerinde dile getirilmiştir.

1719 yılında, başka köyde sakin olan Arslanluoğlu lakaplı Ahmed, beş altı yıldır köylerine gelerek her yıl “şedid eylemeleri” ile daima kendilerini taciz ve rencide ediyordu. Kendi köyüne dönmeyi reddeden Ahmed, köylerini “perakende ve perişan” etmişti. Verilen emirde Ahmed’in “kadimi karyesine nakl ve iskân olunması” kararlaştırılır.⁴⁷⁷ Kavak kadısına gönderilen hükümde, kazaya tabi Bayındır adlı köyde yaşayan Şükrüllah oğlu Habib “şaki ve ehli fesad olup” reayaya “ziyade ta’addi vü fesad eylediğinden” köyün çoğu halkı firar etmiş ve perakende olmuşlardı.⁴⁷⁸ Bazı davalarda köy toplulukları diğer bir köy topluluğu ile çatışmakta ve cinayete varan suçlar işlenmektedir.⁴⁷⁹ Halk ve ehl-i örf bazı vakalarda yağma ve gasp faaliyetlerini birlikte

⁴⁷⁵ A.DVN.MHM.d., 108, s. 54.

⁴⁷⁶ A.DVN.MHM.d., 110, s. 9.

⁴⁷⁷ A.DVN.ŞKT.d., 81, S. 75.

⁴⁷⁸ Mertol Tulum, vd. (Haz), *BOA, Mühimme Defteri 90, (1646/1647)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1993, s. 12.

⁴⁷⁹ A.DVN.AHK.d., 141, s. 115.

gerçekleştirmektedir.⁴⁸⁰ Bazen de reaya işi bir ileri boyuta taşıyarak elde ettikleri devlete ait tüfekler ile hassa cebecileri olduklarını iddaa edip sipahiye direniyor ve köylerdeki halkın mallarını yağmalıyorlardı.⁴⁸¹

Tanzimat dönemine gelindiğinde Trabzon, Rize, Bozok, Zile, Amasya, Çorum, Aydın, Denizli, Menteşe, İzmir, Harput, Kilis, Erzurum, Çıldır, Kars, Hüdavendigar, Hakkâri, Kayseri, Niğde, Canik, Ordu, Alaiye, Saruhan, Muş, Biga, Siirt, Konya, Giresun, Ürgüp, Teke Sancağı, Mardin, Kozan, Karahisar-ı Sahip, Sivas, Yenişehir, İzmit, Halep, Şam, Musul eşkıyalık hareketlerinin sıklıkla görüldükleri alanlardı. Bu bölgelerden özellikle Orta Anadolu'daki Konya, Sivas, Kayseri, Yozgat, Maraş ve Ankara konargöçer kaynaklı istikrarsızlık merkezleriydi.⁴⁸²

Sivas'ta hem ehl-i örf hem rayanın eşkıyalık hareketleri devam ederken bazen askere ihtilal fikirleri aşılamaaya çalışan “*muharrikler*” de bulunmaktadır. 1770 yılında Sivas'tan Berbadoğlu Mehmed, Molla Ahmed, Kel Hasan ve Bıçakçioğlu Derviş ile Amasya Sancağı'ndan Mehmed, Salih Kethüdâ, Lalaoğlu Ali ve Karalaroğlu Hasan adlı kişiler Anadolu, Sivas ve Karaman eyaletlerinde zuama ve tımar erbabına tahrik ederek fesat fikirler aşılamişlar bu nedenle görevli kişileri yapacakları işlerden geri koymuşlardır. Yakalanacaklarını anladıklarında Sivas tarafına gelerek buranın askerleri arasında ihtilal fikirleri aşılayıp seferlere katılmamaları gerektiği gibi propagandalarda bulunuyorlar. Bu nedenle devlet bu kişilere “*ibrete'n-li's-sâ'irin merkûmunun tertîb-i cezâları lâzim geldiğine*” hükmetmiştir.⁴⁸³

Sivas'ta yerleşim yapısını etkileyen diğer bir konu da siyasal nitelikteki eşkıyalık hareketleridir. Özellikle Gayrimüslimler hariçten gelen tesirlerle siyasal cereyanların merkezine oturur. Sivas'ta diğer Gayrimüslim unsurlara göre daha baskın bir nüfus ve yerleşim sayısına sahip olan Ermeniler bu başlıkta ön plana çıkarlar. Osmanlı Devleti bünyesinde uzun bir müddet “*millet-i sadıka*” sıfatı ile yaşamış olan Ermenilerin Sivas coğrafyasına gelişleri XI. yüzyılın başlarında gerçekleşmişti. Van yöresindeki

⁴⁸⁰ Açıkel, “Büyük Celali İsyanları Sonrasında Sivas Eyaleti'nde Görülen Asayiş Problemleri”, s. 124

⁴⁸¹ Mikail Acıpınar, “Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Sivas ve Çevresinde Güvenlik Sorunu”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu*, Sivas, 2007, s. 117.

⁴⁸² Erler, *a.g.e.*, s. 47.

⁴⁸³ Gök, *a.g.t.*, s. 158.

Vasपुरakan bölgesinin Ermeni kralı Johan Senekerim, Türk akınlarına karşı koyamayınca Gürcistan seferinde bulunan, Bizans Kralı II. Basil'e başvurarak kendilerinin daha güvenli olan Sivas'a nakillerini talep eder. Kral Senekerim 1021'de hanedanı ve 14.000 civarındaki vatandaşıyla birlikte Sivas'a gelip yerleşir.⁴⁸⁴ Daha önce belirtildiği üzere mezhep yönü ile Bizans idaresi tarafından sürekli hakir görülen Ermeniler, tepki olarak, Türkler'in Sivas şehrine girişini de kolaylaştırmışlardı. Anadolu'nun Türklerce fethinin ardından artık Ermeni toplumu zımni statüsü ile Türk toplumunun içinde yaşamaktadırlar.

Ancak milliyetçilik akımları ile ortaya çıkan fikirler, Osmanlı'nın zayıflığı ve yabancı devletlerin misyonerlik veya diğer usullerle kışkırtmaları neticesinde Ermeniler de eşkıyalık faaliyetlerine başlayacaklardır. Ermeni toplum üzerindeki propagandalar özellikle 1878 sonrası giderek artırmış ve Osmanlı'ya karşı silahlı başkaldırı faaliyetleri başlamıştı. Hınçak Partisi, gibi İsviçre'de oluşup ardından İstanbul'da merkez açan bölücü ve dış kaynaklı pekçok uluslararası organizasyon siyasal temelin oluşmasının ardından eylem safhasına geçmişti. 1890 yılından başlayarak (Erzurum olayları) Ermeniler'in Başkent ve Anadolu'daki eylemlerinden Kumkapı Nümâyişi, Sason İsyanı, Bâbiâli Nümâyişi ve Zeytun İsyanı'nı Hınçak örgütü üstlendi.⁴⁸⁵ Ocak 1893'te, Amasya, Merzifon, Çorum, Tokat, Yozgat, Ankara ve Diyarbakır'de padişahı hedef alan ilanlar dağıtılmıştı. 1895-1896 yılları arasında Anadolu'nun pek çok vilâyeti, Ermeni ayaklanmalarına veya girişimine sahne oldu.⁴⁸⁶

Merkezden giderek taşraya yayılan isyan hareketleri kırsalda da organize edilmekteydi. Sivas Merkez Sancağı ve kazaları Hafik, Zara; vilayete bağlı sancaklardan Amasya'nın Merzifon Kazası, Şebinkarahisar Sancağı ve bağlı kazası Suşehri bölgesinde silahlı Ermeni çeteleri köyleri basarak halkı katletmişti. 1890'lı yılların başlarından itibaren öne çıkan çetecilerin bilgileri şöyledir: Hafik kazası Kemis köyünden Daniel, aynı kazaya bağlı Gökdin, köyünden Murat, Şebinkarahisar Ermeni Cemaati papazı

⁴⁸⁴ Adnan Mahiroğulları, "Anadolu'da Misyonerlik ve Yabancı Misyon Faaliyetlerinin Ermeni Meselesine Etkileri: Sivas Vilayeti Örneği", *Yeni Türkiye*, s. 60, 2014, ss. 1-23, s.2

⁴⁸⁵ Güler Yarcı, "Lyonel Bondy'nin "Dinamit ve Diplomatlar" Başlıklı Makalesi ve Ermeni Hınçaklar", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Prof. Dr. Osman KÖSE (Ed),, Kültür Yayınları Samsun-Ekim 2017, s. 222.

⁴⁸⁶ Yarcı, a.g.m., 227.

Seponil ve Papaz Garih. Kemisli Daniel, 1890'lı yıllarda bölgede hem Ermeni, hem de Türk köylerine zarar verir. Daniel'in çetesi, önce Ermeni köylerine giderek adam toplamaya çalışmış, kabul etmeyen köyleri basarak engel olanları katletmiştir. Çete başı Daniel Şebinkarahisar'da 1895'te sağ ele geçirilerek tutuklanmıştır. İdamla yargılanılması planlanan Daniel, hapisaneden kaçarak, kendisini mahkûm eden savcı, karısı ve çocuklarını katleder.⁴⁸⁷

Ermeni çetelerinin eşkıyalıkları basit bir suçtan ziyade siyasi ve uluslararası niteliğe sahip olduğu için silahla çözülmesi imkânsızdı. Zaten böyle bir yöntemin denenmesi dahi Avrupa basınında propaganda amacıyla Türkler aleyhinde barbar, çocuk katili ve ahlaksız haberlerinin yapılmasını daha da artıracaktı. Gerçekleştirdikleri eşkıyalık hareketlerine karşın bir şekilde Ermeniler dokunulmazlığa sahiptiler çünkü devletin içerisinde geçtiği nazik durumda her fırsatta İngiltere, Amerika, Fransa ve Rusya'nın desteğine sahiptiler. Memduh Paşa, bu nedenle askeri usüllerin faydadan ziyade zarar getireceğini savunuyordu. Onda bu fikrin oluşmasına neden olan vaka 1890 yılında meydana gelir: Erzurum'da meydana gelen kanlı olaylar ardından Sivas'taki Ermenilerin de ayaklanacağı yönünde söylentiler çıkar ve ordu alarma geçerek, Karahisar'daki taburun Sivas'a sevki gündeme gelir. Bu haberler halk arasında paniğe yol açar. Memduh Paşa bunun üzerine askere ihtiyaç olmayacağını merkeze bildirir çünkü basit dahi olsa askeri tedbirlere müracaat edilmesinin Ermeni ahaliyi korkutmaya yeterli olduğunu, bu nedenle bölücüler ve dış destekçilerin haberleri istismar edildiğini savunuyordu.⁴⁸⁸ Meselenin bu kadar hassas şekilde idare edilmesi gerekliliği ve olayların bir türlü durdurulamaması nedeniyle Ermeniler 1915 yılında Osmanlı Devleti tarafından göçe tabi tutuldu.⁴⁸⁹

⁴⁸⁷ Mahiroğulları, "a.g.m.", s.17.

⁴⁸⁸ Kemalettin Kuzucu, "II. Abdülhamid Dönemi Layihalarında Ayrılıkçı Hareketleri Önlemeye Yönelik Sosyokültürel Çözüm Önerileri", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Prof. Dr. Osman Köse (Ed), Kültür Yayınları Samsun-Ekim 2017, s. 386.

⁴⁸⁹ Muammer Demirel, "Türkiye'de Kalan Ermeni Nüfus", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 21, S. 62, 2005, s.486.

2.3.4. Ayanların Faaliyetleri

17. ve 18. yüzyıllardaki iltizam uygulaması ve buna bağlı olarak güçlü yerel hanedanlarının ortaya çıkması ile devlete bağımlı olarak belli bir güce ve servete ulaşanlar halk ile devlet arasında birer aracı konumuna geçmişlerdi.⁴⁹⁰ Bu nedenle devlet açısından vazgeçilemez olmuşlar ve halk-devlet aracılığını kendileri sağladıkları için de hemen hemen toprak, yerleşim ve reaya üzerinde istediklerini yapabilmişlerdi. Tez konusu açısından ayanların ve taşrada siyasi gücü ellerinde tutan diğer nüfuzlu kesimin ortaya çıkardıkları en büyük sorun ise toprağın tasarruf özelliklerini değiştirerek geleneksel tımar sistemini değişimi ile ortaya çıkardıkları çiftliklerdi.

Osmanlı Devleti kadim siyaseti gereği, feodal bir sistemin gelişmesini engellemek amacıyla bir beye veya başka bir yöneticiye büyük bir toprak parçasını bütün olarak değil parçalı olarak temlik ederdi.⁴⁹¹ Hatta bu durum daha küçük çapta da gerçekleşmiş, bir köyün tımarlarının tamamı bir sipahiden ziyade hisseli olarak değişik sipahiler veya kurumlar arasında paylaştırılmıştı. 16. yüzyılın sonlarından itibaren devlet içerisinde köylerin terki sebebi ile oldukça fazla boş alan açılmıştı. Bu alanlar uzun süre boş kalmamış, yüzyılın sonlarından itibaren bu boş kalan alanlarda çiftlikler tahakküm kurmuştu. Başlangıçta mevat arazi üzerinde yayılan çiftlikler sonraları miri araziye taciz edecek şekilde genişledi. Özellikle toprağın kıt olduğu alanlarda tarım yapan köylerin yakınındaki çiftliklerin nüfuzlu sahipleri, köyün su kaynağını ele geçirmek ve yoksul tımar sahiplerinin toprağını hile ile elde etme gibi faaliyetlerle miri araziye sızmış ve köy ekonomisini temelinden sarsmıştır. Çiftliklerde sulama, toprak ıslahı ve üretimde profesyonelleşme faaliyetleri üretimi artırdıysa da bu üretim artışının tabana yayılmayı ve ekabirin elinde servet birikimi yaratması dolayısıyla genele şamil bir fayda sağlamadı. Çiftlikleşme ile artı ürün devlet kontrolünden çıkmış ve faydası zaten zengin olan kişilere olmuştu.⁴⁹²

⁴⁹⁰ Mehmet Yaşar Ertuş, “18. Ve 19. Yüzyılda Osmanlı Taşrasında Yasadışılık: Yerel İdarecilerle Eşkiya İlişkileri”, Osmanlı’dan Günümüze Eşkiyalık ve Terör, Osman Köse (Ed), Samsun, 2017, s.182.

⁴⁹¹ Orhan Kılıç, “Ocaklık ve Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 1, 2001, s. 12.

⁴⁹² Karademir, a.g.e., s. 207-208.

Tımar sistemi içerisinde toprak işleyen köylülerin hayatı kolay olmasa da çiftliklerde çalışanların durumları daha kötüydü. 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında taşra elitinin topraklarını ekip biçen köylüler 16. yüzyılın tipik bir tımarındaki köylülerden çok daha elverişsiz bir ortamda yaşıyordu. Eski dönemde arazisini düzenli şekilde ekip biçtiği sürece köylülerin tasarruf hakkı güvence altındaydı. Ancak yerel elite ait çiftliklerin yaygın olduğu bölgelerde bu hak çoğu kez ellerinden alınıyor veya hiç olmazsa sınırlandırılıyordu.⁴⁹³ Çiftlik sahibi kişiler reayaya angarya ve uydurma vergiler yükleyerek zaten zor olan geçimi köylüler için imkânsız hale getiriyorlardı. Vergisini ödeyebilmek adına çiftçi, bu kişilerden fahiş faizli borç alıyor ve ödeyemediğinde elindeki mülküne el konuluyordu.⁴⁹⁴ Reaya açısından diğer bir zorluk ise Selemcilikti. Reaya nakite sıkıştığı anda tarlada henüz olmayan ürünün hasat vaktinde teslim alınması üzere selemci ile anlaşma yapılırdı. Elbette reayaya henüz elinde olmayan hasatını oldukça ucuza satmak zorunda kalıyordu. Eğer anlaşmanın gerçekleştiği yılda herhangi bir nedenle çiftçi hasat alamazsa borcunu ödeyemediği gibi çiftini de selemciye teslim etmek zorunda kalıyordu.⁴⁹⁵ Taşrada borç para verme işi ile ayanların topraklarını daha da geliştirdiklerini düşünmek zor değildir. Çünkü sermaye birikimi parasal darlık içinde çoğunlukla bu kişiler ellerinde oluşabiliyordu. Osmanlı köylüsünün tecrübe ettiği mülksüzleşmenin bir benzer örneği de Fransa'da mevcuttu. 16 ve 17. yüzyıl boyunca topraklarından elde ettikleri gelir vergiye yetmeyen köylü masraflarını karşılayabilmek için ya ek iş yapıyor ya da toprağını tamamen terk ederek berduş taifesine katılıyordu. Bu çaresiz köylülerin topraklarını (Osmanlı'daki ayanlar gibi) toprak ağaları ve burjuvalar almaktaydı. Bu durum Fransa'nın bazı bölgelerinde o kadar ilerlemişti ki belli alanlarda müstakil köylünün toprak sahipliği tüm toprakların %20'si seviyesini ancak yakalıyor, geri kalan arazi burjuvanın elinde birikiyordu. Köylünün elinde kalan topraklar ise en verimsiz ve merkeze en uzak alanlardı. Lordlar fahiş fiyatlarla köylülere toprak kir alıyor böylece köylüyü daha da borç içerisine sokuyorlardı.⁴⁹⁶ 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı topraklarında ortaya çıkan çiftliklerin Avrupa tarzı kapitalist çiftliklere dönüşmeye en yaklaşanı Mısır'dakilerdir. Bu duruma sebep ise bu alanın tarımsal ürünlerine olan iç ve

⁴⁹³ Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, s. 66.

⁴⁹⁴ Akdağ, *a.g.e.*, s. 91-92

⁴⁹⁵ Karademir, *a.g.e.*, s. 185-186.

⁴⁹⁶ Patricia Croot and David Parker, "Agrarian Class Structure and Economic Development", *Past & Present*, N. 78 Feb., 1978, s. 37-47 s. 41.

dış talepteki aşırı artışı. Elde edilen gelir büyük boyutta olmasına rağmen kapitalist değişime yetecek kadar değildi.⁴⁹⁷

Sivas'ta etkin olan çok sayıda ayanın yanında, ayan ailelerinin ferdi veya nüfuzlu olan 102 ağanın adı geçmekte ve bu ağaların yarısı tımar toprağı tasarruf etmektedir. Ancak bu dönem içerisinde ayanların savaşa sıkça çağırılır oluşu ve iklim koşullarının sert geçerek gerekli karın elde edilemeyeceğı düşünülerek ağalar ve ayanlar mültezimlik, tefecilik ve gayrimenkul işleri ile de fazlasıyla meşguldürler.⁴⁹⁸ Toprak yönü ile zengin olan Mütevellizadeler gibi aileler hem vergi toplama işi yapıyorlar hem de Sivas köylerinde malikâne sahibi oldukları, bu aileden Hasan Ağa'nın oğlu Osman Ağa ve ailesinin en az üç kuşaktır büyük bir alanda malikâne topraklarını tekellerine aldıkları görülür. Yine Mütevellizade Hüseyin Ağa bin Mehmed Ağa çok sayıda köyün vergi tahsilini üstüne almıştı.⁴⁹⁹ Yine Zaralızadeler ve Çapanzadeler etkin ve birbirleri ile hasım iki ayan ailesidir. Bu aileler zenginliklerinin bir kısmını da değişik dönemde en üst düzey yerel idare işleri ile meşgul olmalarıyla elde ettiler. Devlet kuşaklar boyunca bulundukları bölgede hâkim olan bu ayan ailelerinin kudretlerini sınırlı tutmak amacıyla aralarında denge siyaseti gütmekteydi. Misal olarak 1761 yılında Zaralızade Feyzullah Paşa görevinden azledilerek yerine Çapanzade Ahmet Paşa atanmıştı. Azil sebebi ise ahaliye zulümdü. Kendisinin ayan kibiri ile yetişmesinden dolayı şımarıklığı belgelerde sıklıkla geçmektedir. Buna rağmen, Feyzullah Paşa'ya görevi tekrar iade edilmişti. Bu azil ve tekrar taltifte ölçüt Sivas'ın temel sorunlarından olan kapısız levendat ile olan mücadeledeki başarılarıydı.⁵⁰⁰ Bir müddet sonra bu yerel ayan ailelerinin zararları faydalarını geçecekti. Sivas'ta önde gelen ayan ailelerinden Zaralızadeler'den Mehmet Paşa devlet parasını zimmetine geçirmekten idam edilmişti.⁵⁰¹ Zaralızadeler'den Receb Paşa mütesellimlik vazifesini yürütürken, "reayaya külli gadr" yaparak zimmetine para geçirmişti. Bu nedenle dava edilince kadıyı dahi etkisi altına aldığı anlaşılmıştı.

⁴⁹⁷ Özgür Teoman and Muammer Kaymak, "Commercial Agriculture and Economic Change in the Ottoman Empire during the Nineteenth Century: A Comparison of Raw Cotton Production in Western Anatolia and Egypt", *The Journal Of Peasant Studies*, V. 35, S. 2, s. 315.

⁴⁹⁸ Zafer Karademir, "Sivas Ağa Sınıfının Sosyo-Ekonomik Durumuna Dair Bir İnceleme (1780- 1831)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, C. 14, S. 14, 2011, s. 187.

⁴⁹⁹ Karademir, a.g.m., s. 188.

⁵⁰⁰ Saim Savaş, "XVII. Asırda Sivas'ta Bir Ayan Ailesi: Zaralızadeler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 8, İzmir, 1993, s. 89.

⁵⁰¹ Savaş, a.g.m., s. 87.

Kendisine sürgün cezası verilmesine karşın bir müddet sonra nüfuzunu kullanarak kendisini serbest bıraktırdı.⁵⁰²

Devlet Sivas'taki ayan ailelerinden kendi politikaları doğrultusunda yeteri kadar istifade edemediğinde Sivas'ın valiliğini eyalet dışına verebiliyordu. 1777 yılında Sivas eyaletinin mutasarrıflığı Kars ve Kırım cephelerinde başarılı olan Canikli Ali Paşa'ya verilmiş, 1778 yılında ise oğlu Mikdad Ahmed Paşa, Sivas kaymakamı olmuştu. Daha önce diğer ayan aileleri elinde olan Sivas'ın seferiye vergisi ve Erzurum hazariye vergisi iki kat artırılarak sefer masraflarını karşılaması için Ali Paşa'ya verildi. Ali Paşa'nın oğlu Battal Hüseyin Bey'e, Sivas seferiyyesine ek olarak, Sivas eyaleti âvarızı ve cebelü bedeliyesi ve menzilciyan âvarızı da ihsan edildi. Ayrıca Erbaa, Niksar, Karakuş, Sivas ve Amasya âvarız vergileri ile 1778 yılı Canik, Amasya, Sivas cebelü bedeliyesi, 1778 yılı Merfizon, Havza, Lâdik, Amasya Menzilciyan âvarızları, Bolu âvarız ve cebelü bedeliyyesiyle 1778 senesi Maraş ve Karaman cizyesi de Canikli Ali Paşa'nın tasarrufundaydı.⁵⁰³

Tez konusu açısından özel önemi olan toprak mutasarrıflığı yönü ile Sivas ayanlarının büyük çapta çiftlikler oluşturduğu ve mandıracılıkla uğraştıkları nadirdir. Aynı zaman dilimini içeren süreçte Caniklizadeler, Hazinedar zadeler gibi Karadeniz bölgesinde hâkim olan komşu ayan aileleri ise büyük çapta çiftlikleri ve hayavanları vardı. Caniklizâdeler'in Karadeniz bölgesinin çeşitli yerlerinde 32 adet Hazinedarzâdeler'in ise 19 adet çiftlikleri bulunmaktaydı. Ayrıca Canikli Ali Paşa'nın çiftliklerinde toplam 522 camus ineği, 62 camus öküzü, 445 karasığır ineği, 43 karasığır öküzü, 69 camus malağı, 610 koyun ve keçi, 32 dana, 8 sığır düğesi ve 8 manda olmakla birlikte ayrıca 328 camus, 524 karasığır, 11593 koyun ve keçi ortakçılara verilmişti.⁵⁰⁴ Sivastaki ayan ailelerinin servetleri verimsiz olan tarım sahalarının tasarrufundan ziyade gayrı menkule dayanmaktadır. Malvarlıkları içerisinde dükkânlar % 46, hanlar % 25, konaklar % 8 ve giyim-kuşam, ev döşemesi silah, hayvan ve arazi ise %20lik kısmı kapsar. Tarım arazilerinin mülkiyetinin bu kadar az olması muhtemelen yatırımdan

⁵⁰² Savaş, a.g.m., s. 92.

⁵⁰³ Abdullah Bay, *Trabzon Eyaleti'nde Mütégallibe Hareketleri ve Ayanlık (1750 -1850)*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2007 s. 133.

⁵⁰⁴ Aydın, a.g.e., s. 177.

ziyade ayanların kendi gıda ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmasıdır.⁵⁰⁵ İlginç olan durum ise Sivas'ta satışa çıkarılan bazı çiftliklerin verimli olmasına karşın alıcının talepkar olmamasıdır.⁵⁰⁶

Arazi sahipliğine karşı olan bu kayıtsızlık muhtemelen Sivas arazisinin verimsizliği, ayanın her an savaşa çağırılma ihtimali veya devletin izlediği ayanlar arası denge siyasetinden kaynaklanan azl olma ihtimalinin yüksekliğidir. Bu nedenle Sivas bölgesindeki ayanlar mültezimlik, tefecilik ve gayrimenkul gibi kısa sürede karşılık veren işlerle iştigal ettiler. Ayrıca mutasarrıf oldukları topraklar Rum eyaletinin kadim geleneği ile malikâne usulüne göre kendilerine çoğunlukla mülk olarak verilmişti.⁵⁰⁷ Bu nedenle iş gücü gereken bu topraklara kaynak olacak insan gerekiyordu. Önceki dönemlerdeki eşkıyalık vakalarıyla eyaletin azalan nüfusu ve seyreden yerleşim yapısı toprak işlemek için yeterli kaynağı sunmayabilirdi. Bu nedenle Sivas ayanlarının zorbalıklarına bakıldığında zorla köylünün toprağını mülkiyetine geçirme davalarından daha çok para ve mal gaspı gibi davalar ön plana çıkar. Misal olarak, 1790 yılında İlbeyli naibine yazılan bir buyrukluda Kethüda (ayan) tayin edilen kişinin zulmünden bıktıklarını bu nedenle başkasının atanmasını talep eder.⁵⁰⁸ 1797 yılında Sivas kazalarından Çukeni'de tımar sahiplerinin hâsılatları zorla almaları üzerine reaya göç etmiş ve otuz kırk haneden sadece dört beş hane kalmıştır.⁵⁰⁹

2.3.5. Göçler

Yerleşim bir bölgede kaybolmuş ise daha önce değinildiği üzere bir sebep olması gerekiyordu. Sebep arama sürecinde sunulduğu üzere çoğu köylü farklı nedenlerle yerleşimlerini terk etmişti. Hem Sivas hem de Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerine bakıldığında göç hadisesini doğuran temel etkenin birinci derecede ekonomik ikinci derecede ise güvenlik kaygıları olduğu görülmektedir. Osman Gümüşçü, Suraiya Faroqhi, Yunus Koç, Alpaslan Demir gibi araştırmacılar kaybolan yerleşimleri çalışmanın temelde göçü çalışmak olduğunu belirtmişlerdir. Herhangi bir nedenle yerleşiminde zor duruma

⁵⁰⁵ Aydın, *a.g.e.*, s. 161.

⁵⁰⁶ Bay, *a.g.t.*, s. 136.

⁵⁰⁷ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, s. 582-584.

⁵⁰⁸ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, TTK Yay. Ankara, 1994, s. 290.

⁵⁰⁹ Bay, *a.g.t.*, s. 150.

düşen köylülerin birkaç seçeneği bulunmaktaydı: İsyan etmek, zirai faaliyetleri artırmak veya göç etmek. İsyan bu seçenekler arasında en zor olandır. Bu nedenle çoğu zaman köylüler eşkıyaların ve devlet görevlilerinin ulaşamayacağı kuytu ve sarp alanlara göç etmiş veya göçebelîğe geri dönmüştür. Şehirlere göç, iş imkânları ve medreselerde eğitim nedeni ile bilhassa bekâr erkeklerin tercihi olmuştur. Göç etmeyen ve mücadeleliyi seçen köylülerin ilk tercihi geçimi sağlamak adına arazilerini genişletmek olmuş ancak çoğunlukla başarısız olarak göçebelîğe dönmüşlerdir.⁵¹⁰

İnceleme sahasında ne kadar nüfusun nereye göç ettiği, tıpkı nüfusun tam miktarı gibi Osmanlı'nın kayıt anlayışından dolayı, tutarlı olarak tespit edilemez. Modern anlamdaki kadın ve çocukların da dâhil olduğu nüfus sayımlarına kadar gerçekleştirilen ekonomi temelli sayımlar ise seçicidir ve ancak vergi ile yükümlü veya vergilendirilebilir fertleri temel alırlar.⁵¹¹ Bu nedenle göç miktarı konusunda da ancak genel bir tahminde bulunulabilir. Âvarız ile tahrirler mukayese edildiğinde bir bölgenin nüfusunun tahmin edilmesi, âvarız hanelerin kaç gerçek hane olduğu, toplanan verginin ne kadar kimden ve nasıl toplandığı ve hatta hangi yerleşmeden alındığına dair pek çok eksiklikler vardır. Bu nedenle tahrirle mukayesede âvarız sağlıklı sonuç vermekten uzaktır. Âvarızdaki eksikliklerin bir bölgede nüfusun toptan öldüğü sonucunu çıkaramayacağı için Celali istilasından kırsal alanı terk ettikleri ve başka sahalara göç ettikleri varsayımı daha mantıklıdır. Buna karşın âvarız nüfusun nereye gittiği konusunda da güvenilir bir yanıt sunmamaktadır. Bu nedenle kırsal sahada, üremeyi sağlayan yetişkin genç erkek nüfusun göçü ile yeterli nüfus artışı olmadığı savunulabilir. Bu nedenle bir demografik kriz veya olağandışı oranda bir nüfus azalması kanaatine ulaşılamaz.⁵¹²

Osmanlı köylüsünün göçündeki temel etken, ekonomik refahı ve daha fazlasını elde etme arzusu ile değil, asgari geçimliği sağlama düşüncesidir. Nüfusun göçü mekânsal değişikliğe göre kırdan-şehre, kırdan-kıra, şehirden şehire olarak üç kısma ayrılabilir. Ekonomi ön planda tutulup güvenlik dâhil edilmediğinde birinci tip göç, geçim şartlarının (iklim, toprak azlığı, mülkiyet rejimi) güçlüğüne karşılık kırsaldan şehirselleşmeye gerçekleşen göçtür. Özellikle geçim şartları bakımından şehrin daha

⁵¹⁰ Acun, a.g.m., s. 704-705.

⁵¹¹ Erder, a.g.m., s. 291.

⁵¹² Gümüşçü, Demir ve Erdoğan-Özünlü, a.g.e., s. 456-465.

cazip olması burada ilk hareket sağlayıcı etkindir. Kırdan kıra göç ise, yine geçim şartlarının daha rahat olması sebebiyle susuz bölgeden sulu bölgeye veya hayvanlara yayılım bulmak gayesiyle gerçekleşir. Şehirden şehire göç ise ekonomik sistemlerin daha rahat ve düzenli bir hayat sunuşundan kaynaklanmaktadır. Şehirlerde sanayinin kurulup işçi istihdamı yapılabilmesi de göçleri destekleyen nedenler arasında sayılabilir.⁵¹³ İnceleme sahasına dair kaynaklara bakıldığında ekonomik baskı ile güvenlik kaygısının çoğunlukla kol kola olduğu görülmektedir. Bir eşkıya veya ehl-i örf grubu köye geldiklerinde, reyanın parasını gasp etmenin yanında, direniş görürlerse şiddete müracaat edebilmekteydiler. Ahalinin ilgili mercilere şikâyetlerinin mühim bir kısmında şiddet ve gasp bir aradadır. Bu nedenle reyanın hangi etkenden kaçtığını net bir ayrıma tabi tutmak genellikle mümkün değildir. Ancak baskının oluşturduğu neticenin oldukça net olduğu söylenebilir.

Göç hadisesi Sivas'ta Celali isyanlarında en şiddetli hali ile cereyan etmiştir ve sonraki dönemlerde sürekli forma büründüğü gözlemlenmektedir. Celaliler zamanında Maraş'tan Sivas'a kadar olan yerlerdeki halk "celâ-yi vatan" etmişti ve buralarda nüfus bulunmamaktaydı. Karayazıcı'ya bağlı birlikler Kangal'ın köylerini basarak yakmış, halk korkusundan, tehlikenin olmadığı uzak memleketlere kaçmıştı. Ulaş, Hoca Yakut tarafları da terkedilmiş durumdadır. Bölgede yaşayan Türkmenlerin bir kısmı korkularından dağlara çekilmiş, Hama, Şam ve Antakya sancaklarına giden Türkmenler ise korkularından bir daha memleketlerine dönememişlerdi. Bölgede sadece Divriği sancağı mamur olarak kalmıştır.⁵¹⁴ Tokat, Amasya ve Sivas'ın Ermeni ahalisinin bir kısmı Kırım gibi oldukça uzak bölgelere göç etmişti. Hatta burada, bulundukları şehirlerde çoğunluklardılar.⁵¹⁵ Yine Ermenilerin bir kısmı başta İstanbul olmak üzere, sakin bölgelere göç etmişti.⁵¹⁶

İstanbul'a yönelik göçler üzerine yapılmış bir araştırmada, başkente göç veren en önemli yerler arasında Divriği ile birlikte Sivas bulunmaktadır. Zira Anadolu kökenli

⁵¹³ Sıddık ünalın, "XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Sivas'ın Demografik Yapısı", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 2, 2004, s. 49-50.

⁵¹⁴ Kaçan Erdoğan, a.g.m., s. 63.

⁵¹⁵ *Evliya çelebi*, C. 7 - s. 240:

⁵¹⁶ Kemalettin Kuzucu, "1021'den 1921'e Türk-Ermeni İlişkilerinin Sivas Boyutu", *Türk-Ermeni Külliyyatı*, C. 4, , s. 6.

göçler içinde Divriği ile Sivas'ın payı % 23.5'tir. Sivas'ın neredeyse iki katı kadar göç frekansına sahip olan Divriği kazasından yapılan göçler 1714-1758 arasında gerçekleşmiştir. Sivas kökenli göçler de Divriği örneği gibi, çoğunlukla 18. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir (1727-1758). Divriği'den farklı olarak Sivashlı göçmenler arasında Gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır. Sivas kökenli göçler arasında ilk sırayı Zara'dan yapılanlar almaktadır. Zara kökenli ilk göç Yarhisar'la birlikte 1727'den önce gerçekleşmiştir. 1757'de, aradan geçen yirmi yıla yakın sürede İstanbul'daki Zaralı göçmenlerin sayısı 200'e ulaşmıştır. Zara kökenli söz konusu iki göç olayında da göçmen kitlesinin zımmilerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Ayrıca otuz Gayrimüslim reayanın yaşadığı Alakilise (günümüzde Zara'ya bağlı Müslümat) köyünden de bazı zimmilerin 1755 yılında veya daha önce İstanbul, Üsküdar ve Yalakabad'a yerleşmiş oldukları görülmektedir. Sivas kazasının göç veren diğer köyleri; Fırındar, Harancı(?), Guşti(?), Yenice, Kulle, Ganem ve Gevre'dir.⁵¹⁷

Köylünün kaçıışı ve kaçtıkları yerler konusunda en kesin bilgiyi ise yine, ahalinin eski iskân yerlerine döndürülmesine dair yazışmalar ve vergi davaları verir. Devletin köylünün yerlerini terk edişine verdiği ilk tepki, kaçış nedeni olan zulmün ortadan kaldırılarak reayanın eski yerine yerleştirilmesi olur. Çünkü boş kalan tarım alanı vergi kaybı, tarımsal nüfus ise eşkıya kaynağı demektir. Bu nedenle çok uzak ve çok uzun zamandır yerlerini terk etmiş olsalar da reaya yerine geri dönmelidir. Bu konuda misaller çok sayıdadır. 1718 yılında Sivas'ta Tavran adlı köyün Ermeni zımmi reayasının Anadolu'da ortaya çıkan levendat eşkıyasının "zulm ve teaddileri" sebebiyle köylerinde ikametleri mümkün olmamış, perişan olarak her biri farklı bölgelere kaçmışlardır. Eşkıyanın dağıtılmasının ardından devlet eli ile eski köylerine tekrar yerleştirildikleri ve kiliselerinin tamirine yardım edilmesinin emredildiği görülmektedir.⁵¹⁸ Diğer bir kayıтта Zile ve Ortapare ve Yüzdepare hasları reayasının parakende olduğu ve bulundukları yerden kaldırılarak eski yerlerinde ikamet ettirilmesi emredilmektedir.⁵¹⁹

⁵¹⁷ Gümüşçü, Demir ve Erdoğan-Özünlü, *a.g.e.*, s. 455.

⁵¹⁸ A.DVN.ŞKT.d., 81, s. 150.

⁵¹⁹ Selçuk Demir, *a.g.t.*, s. 75.

1767 senesinde Niğde Ozra kazasından Sivas-Suşehri'ne göçen ahalinin tekrar yerlerine döndürülmesine dair bir karar kayıtlara yansımıştır.⁵²⁰ Bu gibi emirlere karşın malı ve mülkü harap olmuş olan köylüyü yerine döndürmek oldukça zor olmuştu. IV. Murad, Revan seferi sırasında Anadolu'da bazı köylerin özellikle de Kayseri civarındaki köylerin perişan halini gördüğünde bu durumun sebebini sormuş ve kendisine köylerin ve halkının Celali istilasına zamanında perişan olduğu ve çoğunun İstanbul'a göç ederek buraya yerleştikleri söylenmişti. Bunun üzerine padişahın emriyle "40 seneden beri terk-i vatan eden" reayanın tekrar yerlerine gönderilmesine çalışılmış, bu amaçla İstanbul'daki mahalleler teftiş edilmiş, göç edenler aranılmış ancak girişim başarılı olamamıştır.⁵²¹

Anadolu'nun çoğu yeri özellikle köyler yerini yurdunu terk edip büyük şehirlere göç eden reaya nedeniyle harap durumdadır. Eşkıya zulmünden, valilerin yolsuzluklarından halk perişan düşmüştür.⁵²² Bazı durumlarda devletin çok önem verdiği yol güvenliğini sağlayan derbentlerin ahalileri de parakende olmuştu. Sivastaki Alacahan derbendi gibi Niğdedeki Kafir-Sındığı derbendinin parakende olan ahalisinin yerlerine dönmeleri için her türlü kolaylığın sağlanması ve yerlerine dönmeleri karşılığında Kıbrıs sürgününden aff oldukları belirtilir.⁵²³ Yine Erzurum'da parakende olan reayanın kırılıp incitilmeden eski yerlerine döndürülmesi isteniyordu.⁵²⁴

Zor zamanlarda reaya göç etmeden önce, kendisini ve yerleşimini muhafaza için çeşitli yollara müracaat etmişti. Orta Sakarya vadisindeki yerleşimler istikrar zamanında dış dünya ile iletişime geçiyor tehlike anlarında ise derin vadinin sunduğu korunaklılıktan istifade ediyordu.⁵²⁵ Veya şehir kasaba ve kalelerin içine sığınmıyor, görünmesi zor sarp, kaya içi ve ormanlık alana köylerini taşıyor, doğunun sınır kasabalarına kadar olan uzak bölgelere göçerek çareleri tükendiğinde leventlere katılıyorlardı.⁵²⁶

⁵²⁰ A.DVN.AHK.d., 12, S. 97.

⁵²¹ Erdoğan ve Gümüşçü, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Göç Aktörleri Olarak Çiftbozanlar", s. 42.

⁵²² Özkaya, *18.Yüzyılda Osmanlı Toplumı*, s. 22-23.

⁵²³ Sıtkı Çelik, *21 Numaralı Mühimme Defteri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997, s. 320.

⁵²⁴ Yahya Koç, *a.g.t.*, s. 288.

⁵²⁵ Necdet Tunçdilek, "Orta Sakarya Vadisinin İktisadi Tarihi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 17, S 1-4, 1955, 179 – 192, s. 181.

⁵²⁶ Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları*, s.457-458.

Vergiden kaçmak isteyen reaya sancak değiştirmişti. Amasya'dan Ankara'ya ve Kırşehir'e, Yozgat'tan yine Ankara'ya, Maraş ve Urfa gibi güney vilayetlerden Orta Anadolu'ya göçen çok kişi vardı. Kaçamayan ahali ise bulundukları yerleşimi, büyüklüğüne göre sur veya palankalarla çeviriyorlardı. 1603'te Gurguroğlu eşkiya başının baskınlarından zarar gören Lâdik örneğinde olduğu üzere halk baskınlardan bıkararak mücadeleye karar vermiş, merkezden köyün çevresine sur inşası için müsaade ve yardım talep etmişlerdi.⁵²⁷ Büyük kaçkunluk sırasında köylünün kendini korumada izlediği diğer yöntem, sipahi, silahdar veya diğer kapıkullarından olan toprak ağası çiftlik sahiplerin himayesine girmektir. Bu kişiler besledikleri tüfekli sekbanlar ve çevresi tahkim edilmiş köylerinde muhafaza sağlayabiliyorlardı ve diğer köylerin aksine mülklerini sebat edip korumada daha ısrarcıydılar. Ayrıca bu kişiler bazı eşkiyalarla şahsi dostluk ta inşa ederek diğer eşkiyaların saldırıda çekingen kalmalarını sağlıyorlardı. Bu sayede hayvan besleme ve ziraate devam edebildiler.⁵²⁸

Celali isyanları ve müteakip dönemde Müslim ve Türk ahali ile göç hadiseleri paralel gelişen Ermeniler'in 19. yüzyıla gelindiğinde göç konusunda ayrıştıkları gözlemlenir. Bu ayrışmanın temel nedeni ise çokça yazılıp çizilmiş ve güvenlik meseleleri kısmında değinilmiş olan Osmanlı tebaası Ermeniler'in mezhepsel ve milli yönden kışkırtılmış olmalarıdır. Tez konusu açısından mühim olan nokta Ermenilerin 1915 techirinden uzun zaman önce kendi arzuları ile göç etmeleridir. 1878 yılında Rus harbi esnasında Rusların Doğu Anadolu'daki işgal ettikleri yerlerdeki nüfus politikası neticesinde çok sayıda Müslüman Sivas gibi çatışma alanından uzak yerlere göç etmek zorunda kaldı. Yerleştikleri yerler ise genellikle Rus hâkimiyeti altındaki alana göç etmek isteyen Ermenilerin boşalttıkları köylerdi. Sahada röportaj yoluyla elde edilen verilere göre pek çok köylü 1915'ten 37 yıl önce Rus harbi sırasında Sivas'a geldiklerini ve Ermenilerden boşalan köylere yerleştiklerini belirttiler. Nitekim Rusya buradaki Ermenileri göç etme konusunda teşvik etmiş böylece Doğu Anadolu'daki Türklerden boşalan alanlarda varlığının daha kalıcı olacağını düşünmüştür. Buradan anlaşılacağı üzere Ermeniler kendi rızalarıyla baskıya uğramaksızın yerleşmelerini terk etti.⁵²⁹

⁵²⁷ Akdağ, a.g.e., s.418.

⁵²⁸ Akdağ, a.g.e., s.462

⁵²⁹ Gümüşçü, Demir ve Erdoğan-Özünlü, a.g.e., s. 485.

1894'de meydana gelen Sason isyanı sonrasında Ermeniler Osmanlı vatandaşlığından çıkarak başta Rusya olmak üzere çeşitli ülkelere göç etti. Ülkeden ayrılırken bir kısmı tapulu bir kısmı tapusuz olarak öteden beri kullandıkları arazi ve mülklerini yörenin Kürt aşiretlerine satmışlardı.⁵³⁰ 1909 yılında Sivas'ta 300'den fazla Ermeni ailesi Amerika'ya göçe hazırlanmış, özel ayarlanan bir vapur ile Samsun iskelesinden Marsilya'ya gitmek üzere hareket etmişlerdir.⁵³¹ Techirin hemen öncesinde dahi olabildiği kadar Ermeniler yerleşimlerinde tutulmaya çalışılıyordu. Rus sınırına yakın olması dolayısıyla Erzurum'da bulunan Ermenilerin oradan gönderilmeleri ve Diyarbakır, Harput ve Sivas Ermenilerinin ihracına lüzum görülmediği belirtilmişti.⁵³²

Bu olaylar öncesinde ve Müslim tebaa ile benzer olarak Ermeniler ve diğer Gayrimüslim unsurlar kırsal alanı terk ederek şehirlere göç ediyorlardı. 1833 yılında Sivas şehir merkezindeki mülk kayıtlarına bakılırsa 614 hane Gayrimüslimin kendi mülkü olan evde değil kiracı olarak ikamet ettiği görülür. Konunun ilginç olan kısmı ise Gayrimüslim kiracıların Müslimlerden kiraladıkları konutların kiradaki toplam konutlara oranı %59,6, Gayrimüslimlerden kiraladıkları konutların oranı ise %40,4 oranında olmasıdır.⁵³³ Mahalle kavramından hareketle kırsaldan göçen Gayrimüslimlerin Müslim mahallelerde daha fazla ikamet ettikleri, henüz kışkırtılmamış olan Gayrimüslim tebaa ile Müslimler arasında hamasi bir sorun olmadığı ve Gayrimüslimlerin şehirlerde toplulaştıkları görülür. Ermenilerin şehir merkezlerinde toplulaşmasına diğer bir örnek te Niksar şehrinde. 1892-1901 arasındaki dönemde Niksar şehrindeki Ermeni nüfusu, kırsaldan gerçekleşen göç ile 1250'den 1900'e yükselir.⁵³⁴

Klasik dönem yerleşim yapısı izah edilir iken Gayrimüslim köylerinin Müslim köylere nazaran daha büyük nüfuslu olduğu gösterilmişti. Bu yeni göçlerle merkezi

⁵³⁰ Fatih Ünal, "Osmanlı Belgelerinde II. Meşrutiyet Sonrası Doğu Anadolu'da Ortaya Çıkan Eyüphanzâde Said Çetesi Ve Ermeniler", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkiyalık Ve Terör*, Osman Köse (Ed), Samsun, 2017, s. 277,

⁵³¹ Recep Karacakaya,, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arsivi Daire Başkanlığı Yayın No: 52, İstanbul 2001, s..69.

⁵³² Karacakaya, a.g.e., s..119.

⁵³³ Sezgin Zabun, "1833 Yılı Sivas İli Merkez Kazası Gayrimüslim Nüfus Defterlerine Göre Gayrimüslimlerin Cizye Vergisi Ve Konut Mülkiyeti Verileri Ve Fiziksel Özellikleri", *Uluslararası Ticaret ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C: 2, S. 1. s..55.

⁵³⁴ Ali Açık, Tokat Sancağı'nın İdari Durumu ve Nüfus Yapısı (1880-1907), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 14, S. 2, ss. 331-359, Elazığ, 2004 s. 347.

konumda olan Gayrimüslim yerleşimlerinin toplulaşma ile daha da büyüyeceği aşikârdır. Bu durum yabancı araştırmacı ve seyyahların sıklıkla Anadolu’da Gayrimüslimlerin en az Müslimler belki daha fazla nüfusa sahip olduğu yanlışlığını besler. Genellikle kırsal saha nüfusu göz ardı edilir veya çarpıtılır. 1912 yılında Ermeni Patrikliği’nin vermiş olduğu istatistiğe göre Sivas’ta 939.735 Müslüman ve 287.000 Ermeni’nin mevcuttur. Ancak aynı yıl için Osmanlı istatistiklerinde Sivas’ta 151.674 Ermeni nüfusun olduğu belirtilir. Bu dönemde Cuinet’in verdiği Ermeni nüfus sayısı ise 170.433 tür. Ermeni yazar Mesrob Krikorian Sivas ve kazalarındaki Gayrimüslim nüfusu fazla gösterme gayreti içerisinde girerek, Ermeni nüfusun yoğunlaştığı Sivas, Divriği ve Gürün nüfusunu verir. Kendisi dahi Sivas merkezde ancak 63.868 Ermeni’nin yaşadığını ifade eder.⁵³⁵

Tablo 16: Sivas merkez Kazada Gayrimüslim Nüfus⁵³⁶

Yıllar	Müslüman	Ermeni	Rum	Katolik	Yahudi	Protestan	Kıpti	Toplam
1880	777.677	103.928	24.398	2.774	192	1.394	1.192	911.555
1905	968.786	141.643	64.501	3.278	299	4.336	2.173	1.185.016

Tehcirin ardından geçen üç yılın sonunda 1918 tarihinde alınan bir kararla Ermeniler’in memleketlerine geri dönmelerine izin verilmiştir. Bu kararla birlikte yaklaşık 300,000 Ermeni, Suriye ve Irak’tan geri dönmüş ve 1918–1920 yılları arasında çeşitli yerlere yeniden iskân edilmişlerdir. Yıkılmak üzere olmasına ve sorunlarına karşın Osmanlı Devleti çeşitli masraflar yaparak geri dönen muhacirlerin kaybettikleri mal ve mülklerin iadesine çalışılmıştır.⁵³⁷ 1 Kasım 1918 tarihli Dahiliye Nezareti’nden Hariciye Nezareti’ne gönderilen bir yazı göre, Hükümet 3160 nüfus Ermeni ve 136 Rum ve Ma’mûretü’l aziz vilayetine 2721 Ermeni, Canik’e 456 Rum ve 271 Ermeni ve diğer mahallere de Rum ve Ermeni Muhacirini sevk ve iade edildiği gibi Menteşe ve Antalya Rumları tamamen mahallerine gönderilmiş ve teşekkürleri hükümet-i mahalliye tarafından tebliğ edilmiştir.”⁵³⁸

⁵³⁵ Ünal, a.g.m., s.46.

⁵³⁶ Mahiroğulları, a.g.m., s. 8.

⁵³⁷ Hacer Çelik, “Ermeni Techiri ve Techirden Dönen Ermenilerin İskân Sorunu”, ÇTTAD, C. 7, S. 16-17, 2008 Bahar-Güz, s. 144.

⁵³⁸ Çelik, a.g.m., s. 150.

2.3.6. Toplulaşma

Köylüler göç ettiğinde önlerinde çeşitli seçenekler bulunmaktadır. Çok uzun mesafeleri aşarak eyalet sınırının dışındaki yerleşimlere göç hadisesi sıklıkla görülse de tercih edilen ilk yol yine kırsal alana, mümkünse yakın alandaki bir kırsal yerleşime göçtür. Üstelik toplulaşma yalnızca Osmanlı toprakları veya Türk toplumuna da has değildir. 16. yyda Rusya’da aileler vergilerden ve vergi ile ilintili baskılardan kaçmak için birleşiyor ve tek hane haline geliyorlardı. Aynı dönemde Paris’teki aktif kasaplar vergiden kaçabilmek için işlerini şehir dışında kırsal sahaya taşıyorlardı.⁵³⁹

Verginin ve güvenlik meselelerinin devlet sistemleri içerisindeki varlığı hemen hemen tüm toplumlarda benzer sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle köyler ve yerleşimler arası hareket zannedildiğinden daha yoğundur. Defterlerde geçen hariç raiyyet, münhal, yörük, perakende, biruni, sürgün ve bazen de mezra ifadeleri ile şeriye sicillerinde ortaya çıkan çok sayıda (yerini terk eden reayadan dolayı) sipahi-reaya çekişmesine dair veriler, nüfusun bir yerde sabit kalmadığını, farklı sebeplere bağılı olarak yer değıştirdiğini göstermektedir.⁵⁴⁰

Osmanlı topraklarında toplulaşmaya işaret eden çok sayıda örnekler içerisinde konuyu en aydınlatıcı olan “başka yerde ziraat etme” ve “başka köyde vergisini” vermememe davalarıdır. 1718 yılında Sivas sancağına Tozanlı nahiyesine tabi olan Çermiş adlı köy ahalisi “*perakende ve perişan*” olmuş ve kaçarak yakın muhitteki Espe adlı köye sığınmışlardı. Ancak göç ettikleri köyün sipahisi kendilerinden vergi talep ediyordu. Konu mahkemeye naklolduğunda Çermişliler halen terkettikleri köyün arazisini işlediklerini ve vergilerini de terkettikleri köyün sipahisine verdiklerini belirtiyorlar.⁵⁴¹ Köylü, ikamet ettiğı köyünü herhangi bir nedenle terk etse de bu davada görüldüğü üzere toprak boş kalmamaktadır. Köylü açısından yakın ve mümkünse büyük bir köyde ikamet, hem kendi güvenliğini sağlamasını, çiftbozanlık cezasından kurtulmasını, uzun ve meşakkatli bir göç ile bilmediğı bir yere gitmektense geçimini bildiğı bir işte ve bölgede

⁵³⁹ Philip T. Hoffman, “Taxes and Agrarian Life in Early Modern France: Land Sales, 1550-1730” ;: The *Journal of Economic History*, V. 46, N. 1. Mar., 1986, s. 37-55, s. 37

⁵⁴⁰ Turan Gökçe, “1695 Tarihli Mufasaal Avarız Defterine Göre Filibe Kazasında Nüfus Ve Yerleşme Düzeni”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 12, S. 2, Aralık-December 2007, ss. 56.

⁵⁴¹ A.DVN.şKT.d., 81, s. 171

sağlamasını mümkün kılıyordu. Ayrıca topraklarının bulunduğu köyün sipahisi hala gelir elde edebildiği için çok ta şikâyetçi sayılmazdı. Nitekim köyün ahalisinin yerinde duramaması birinci derecede kendi sorumluluğundaydı. Terkedilen köyün toprakları hali kalmadıkça vergi kaybı en az düzeyde oluyor bu nedenle reayanın toplulaşması hele güvenlik söz konusuysa halı altına itilebiliyordu. Ancak sert emirlerin savrulduğu durum, reayanın toplulaşmasının toprağın külliyyen terki anlamına geldiği durumlarda ortaya çıkıyordu. “.....Cedid-i hâkkanide yazılı reâyâsın kadîm yerlerine koyub on yıldan berü taht-ı kazânızda varub tavattun iden reâyâsın kaldırub kadîm yerlerine gönderüb tavattun itdiresiz amma on yıldan ziyâde varub tavattun idenleri kaldırmak olmaz madem ki âhara raiyyet yazılma’yânlar oturdukları yerde kânûn ve defter mûcibince resm-i raiyyetlerin Müşârünileyhimâ’nın Voyvodalarına aliviresiz”.⁵⁴² Bu davada görüldüğü üzere eğer köylü toprağını terk ile başka bir yerleşim birimine göçtüyse kendilerine bir seçenek sunuluyordu. On yıl dolmadıysa eski köylerine dönüp vergilerini verecekler veya yeni göçtükleri köyün reayası olarak addedilerek yine vergilerini vereceklerdi. Bu ölçekte bir toprağı terke rağmen tımar toprağının tamamen terkedilmemesi toplulaşan köylerin reayaya sunduğu güvenlik sayesinde oldu. Böylece Tanzimat’a kadar kusurlu da olsa tımar sistemi devam etti.⁵⁴³

Sivas’ta arazi çalışmasında gerçekleştirilen röportajla eskiden Ermeni köyü olan Alçıörenin yüz yıl önce buraya farklı köylerden gelerek yerleşenler tarafından kurulduğu tespit edildi.⁵⁴⁴ 16. yüzyıl yerleşmelerinden olan Hocabey köyü toplulaşma sonucu şekillendi.⁵⁴⁵ Diğer bir örnek, Kerim Mümin köyü Üzümyurdu, Yaylalar, İnbaba, Küçükköy’den gelen göçmenlerce kurulmuştur.⁵⁴⁶ 16. yüzyıl yerleşimlerinden biri olan Kümbet eskiden var olduğu Sarıkız mevkiinden şimdiki konumuna taşınmış olup 16. yüzyıldan sonra kurulan ve eşkıya baskısı ile yerini terkeden Kazanpınar köyü ahalisinden oluşmuştur. Saha dışından bir örnek verilirse Konya’daki Kavak köyü 10 adet köyden nüfus çekerek toplulaşmıştı. Kavak’a göç gerçekleşen köyler ise kaybolmuş ve günümüze ulaşamamıştır. Yine Konya’da var olan 16. yüzyıl köylerinden Başarakavak

⁵⁴² Adem Keleş, *75 Numaralı Mühimme Defteri’nin Traskripsiyon ve Değerlendirilmesi* (s. 172-331), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2011. s. 399.

⁵⁴³ Gümüştü, Demir ve Erdoğan-Özünlü, *a.g.e.*, s. 609.

⁵⁴⁴ Yıldırım Koças’tan alınan sözlü bilgi.

⁵⁴⁵ Ali İhsan Okul’dan alınan sözlü bilgi.

⁵⁴⁶ Mehmet Öztürk’ten alınan sözlü bilgi.

da vakıf köyü olması yönü ile çevreden göç almıştı. Bu köy 13 adet yayla yani konar-göçer grubun burda toplanması ile köy olmuştur.⁵⁴⁷

Toplulaşmanın ana nedeni göçlerdir. Bu göçlerin ana nedenleri ise ekonomik ve güvenlik temellidir. Ekonomik temelli olan göçlerin ana nedeni ise Âvarız vergisinden kaçıştı.⁵⁴⁸ Ekonomik nedenler başlığı altında örneklerle köylünün bu vergiden kaçışı açıklanmıştı. Nüfusu az olan köylerin bilhassa bu verginin getirdiği ağırlığa dayanımının daha az olduğu söylenebilir. Çünkü bu verginin doğasında topluluktan alınması vardı ve köy maddi durumuna göre sınıflandırılarak “âvarız hane” ünitelerine bölünürdü. Bu ünitelerden herhangi bir nedenle eksilme olduğunda farazi olarak ünite hala köyün üzerinde addedildiği için toplam ödenen vergide değişim olmayacaktı. Nüfusu az olan bir köyün ise bu vergi yüküne dayanamayacağı aşikârdır. Bu nedenle müracaat edilen çare, yakında olan büyük bir köye dâhil olmak ve böylece üstlerindeki vergi yükünün bir kısmını onlara havale etmektir. Böylece merkez konumda olan bir köy daha da fazla nüfus çekecektir. Çoğu zaman “kaçgun” ahalinin kendilerini yeni taşındıkları köyde gizleyerek âvarızdan kurtulma çabası içine girdikleri görülür. Sivas eyaletinde Ovacık nahiyesinde Eşerden adlı köyün zımmi ahali 1699 yılında Tokat’a göçmüş, tespit edildiklerinde merkezden gelen emirle buranın tahririne kaydedilerek âvarızlarını vermeleri emrolunmuştu⁵⁴⁹

Göç eden reayanın genellikle tekrar kırsal alanı yerleşim mekânı olarak seçtiği söylenebilir. Nitekim Osmanlı döneminde şehirlerin sayı ve nüfus yoğunluğunun fazla artmaması bu tercihle ilgilidir. Ayrıca nüfus yığılmasından dolayı Anadolu şehirlerinde kıtlık yaşanmamıştı. Terkedilen köye yakın olması durumunda göç şehre yönelmiş aksi halde yine kırsal alandaki yakın bir muhite olmuştu. Toplulaşma ile bir bölgede yerleşim dokusu seyrekleşse de merkezi konumda olan köyün büyüyerek kasaba ardından şehre dönüşüm safhası muhtemel hale gelmiştir.⁵⁵⁰

⁵⁴⁷ Gümüşçü, Demir ve Erdoğan-Özünü, *a.g.e.*, s. 590-592.

⁵⁴⁸ Gümüşçü, Demir ve Erdoğan-Özünü, *a.g.e.*, s. 594.

⁵⁴⁹ A.DVN.ŞKT.d., 84, s. 381.

⁵⁵⁰ Gümüşçü, Demir ve Erdoğan-Özünü, *a.g.e.*, s. 611.

Yerlerini terkeden köylülerin özelliğe tercih ettikleri köyler ise serbest tımarların (Has, zeamet, vakıf ve dizdar tımarı) içerisinde bulunan yerleşimlerdi. Çünkü yöneticisi voyvoda olan serbest tımarların asayiş veya vergi işlerine kadı hariç kimse sancak beyi de dâhil olmak üzere karışmıyordu.⁵⁵¹

16. Yüzyıl tahrirlerine bakıldığında herhangi bir vâkıfa ait olan köylerin nüfusunun da oldukça fazla olduğu gözlemlendi. Hatta Sivas'ta bu nitelikte bazı köylerin normalin çok üstünde olarak 300'den daha fazla nefere ev sahipliği yaptığı görülür. Normal koşullarda bir köyün ortalama nefer sayısı 40-50 civarındadır. Bir önceki bölümde değinildiği üzere Sivas'ın toprak yapısı ve arazi verimliliği çok büyük köylerin oluşumunun önünde bir engeldi. Dolayısıyla bu köylerin varlığı ancak toplulaşma ile izah edilebilmektedir.

2.3.7. Tımar Sistemi ve Ekonominin Bozulması

Köylerini terk eden reayanın neden olduğu ekonomik bozulmanın birkaç cephesi bulunur. Değinildiği üzere, tımar sisteminin bozulmasında başlatıcı rol devletin kapıkullarına taşrada maaş karşılığı olarak tımar vermesi, geleneksel başarı eksenli sipahiye tevcihin terki ve en önemlisi iltizam usulünün vergi toplamada yöntem olarak benimsenmesi ile oldu. Elbette bu sayılan uygulamalar devletin makro-ekonomik dengesinin bozulması neticesinde aranılan çözüm bulma sürecinin sonunda gerçekleşmişti. Osmanlı'nın Batı'daki geniş fütuhat dönemindeki gibi sekbanları yerleştirecek ve ganimetle zenginleştirecek durum yoktu. Hazine ve dirlik sahiplerinin çektikleri para darlığı neticesinde vergi toplama işini eskiden olduğu üzere kanun ile değil Tekâlif-i Şakka gibi çeşitlendirilmiş ve ağırlaştırılmış vergilerle yapıyordu. Yeniçeri, acemioğlanı, sipah vb. ulufelilerin ve ellerinde nakit para olanların köylüyü aşırı faizle borçlandırıp, reayanın toprağını yok pahasına ele geçiren askerilerin ve yerliden kudretli olanların geniş çiftlikler kurarak hububat ziraatından ziyade hayvancılıkla uğraşıyorlardı.⁵⁵² Hâsıl olan sonuç ise tımar sisteminin görünürde varlığı ancak gerçekte

⁵⁵¹ Gümüşçü, Demir ve Erdoğan-Özünü, *a.g.e.*, s. 599.

⁵⁵² Akdağ, *a.g.e.*, s.455

işlerliğini yitirmesiydi. Kayboluş nedenleri kısmında sayılan başlıklar altında örneklerle oluşan hikâye resmedilmişti. Sonuç ise göçle oluşan çift bozanlıktır.

Çift bozanlığın devlet açısından birinci anlamı vergi kaybıdır. Bu kaybı engellemek adına devletin benimsediği ilk yol tımarın terkinde caydırıcılığı artırmak için çift bozan vergisinin yükseltilmesi oldu. İlk belgede 50 akçe olarak alınan bu vergi zamanla 6 katına çıkarılmıştı. Çift-bozan vergisi miktarlarında görülen büyük artışlar, 1603 yılında kanun haline geldi. Çünkü çift-bozan vergisinin 300 akçeye çıkarılması ile ilgili ilk belge 1603 tarihlidir.⁵⁵³ Ancak bu verginin artışı zaten fakir durumdaki reayanın toprağına dönüşünü büsbütün zorlaştırmıştı. Diğer bir zorluk ise yüklü vergileri göze alarak toprağına geri dönme arzusunda olan reayanın sipahinin engellerine takılmasıdır. 1614 yılında Tokat'ta toprağına Celali eşkıyalığı döneminde terk etmek zorunda kalan reayanın toprağı bir başkasına tapulanmış, sipahi toprağına tapusunu eski sahibine vermemiştir. Şikâyet merkeze ulaştığında reayanın zaruret nedeni ile terke mecbur kalmasından dolayı kendisine toprağının iadesi karar olunmuştu. Sipahilerin bu tavrı nedeni ile köylerin yeniden teşkili oldukça zor olmaktadır.⁵⁵⁴

Aslında tapu ve vergi meselesinin doğuşu daha önceki tarihlerde dahi görülebilir. 1572 yılında Sivas'ta arazi tahririyle sorumlu Ömer Bey İstanbul'a yolladığı kazaya defterinde Rum Eyaleti'nde arazinin değerli olduğunu, bir vakada, erkek varis bırakmayan çift sahibinin kızlarının tapuyu üstlerine almak istediklerinde kendilerinden sipahinin aşırı vergi talep ettiğini bedeli karşılayamayan aile efradının topraklarını terk ederek perakende olduklarını bildirir. Bu tespitin ardından hükümet kanun-ı cari olarak ölen kimselerin toprakları kızları ve kardeşlerine tapuya verirken, tapu resminin en fazla reayaya kalan bir yıllık mahsulün ancak yarısı kadar olabileceğine karar verir. Ayrıca Ömer Bey Sivas'ta topraksızların ve onların şikâyetlerinin de fazla sayıda olduğunu bildirmiş bunun üzerine bu kimselerin yeni fethedilmiş ve Türkleştirilmeye çalışılan Kıbrıs'a sürülmeleri ferman verilmişti.⁵⁵⁵

⁵⁵³ Erdoğan-Özünlü ve Gümüşçü, a.g.m., s.45.

⁵⁵⁴ Açikel, "Büyük Celali İsyanları Sonrasında Sivas Eyaleti'nde Görülen Asayiş Problemleri", s. 132.

⁵⁵⁵ Akdağ, a.g.e., s. 63-64

Başka bir davada köylü halen çiftine mutasarrıf halde ve toprağını işlerken, sipahi bu toprakları “ahere tevcih” etmişti.⁵⁵⁶ Ahere tevcih ise genellikle sipahinin kâr elde edebileceği yüksek tapu bedelini karşılayabilen, yerel elit taife veya sermaye birikimine sahip, ileride ayan olarak anılacak kesimdir. Ayanlar bahsinde görüldüğü üzere bu kesim toprağı ellerine geçirdiğinde, reayanın oluşan hukuksuzla mücadele ederek toprağını geri alması oldukça zordu. Netice olarak rayanın çaresi toprağını terk etmektir. Selaniki çiftbozanlık vergisi ve rüşvet nedeni ile vergi alınabilecek çok az reayanın yerlerinde kaldığını, yöneticilerin yalnızca kendi nefislerini düşündüklerini, savaşa katılmak yerine toprak sahiplerinin “Ben bu dirliği bu denli bahaya aldım” diyerek sefere katılmadıklarını aktarır.⁵⁵⁷ Tımar sisteminin bozuluş kademeleri, aynı coğrafyada bir zamanlar var olan Bizans’ın dış istilalara karşı mantıklı ve düzenli refleks geliştiremeyerek, güvenliğin maliyetini özellikle kırsal alandaki halkın üzerine yüklemesi neticesinde Tema sisteminin çökerek yerleşimlerin sağlığını kaybetmesine neden olmasına oldukça benzeşmektedir.⁵⁵⁸

Tarım arazisinin boş kalması yalnızca reayanın yerini terki ile gerçekleşmemektedir. 1576’da Ulubat’tan geçen seyyah Stephan Gerlach bu alanın arazisi verimli olmasına karşın ahalinin tarla ve bostanını devletin artı ürüne el koyması nedeni ile hali bıraktıkları ancak kendi geçimlerine yetecek kadar ekim yaptıklarından söz eder. Reayanın bu tavrı sonraki dönemlerde de devam etmiş, 1749 yılında İzmir’i ziyaret eden İsveçli botanikçi verimli arazilerin çok az ekildiğini ve çok az hayvancılık yapıldığını belirtir. Yine III. Murad devrinde Budin’e bağlı Ösek kazası reayası tarım topraklarını ekmekten vaz geçerek çift bozmuşlar ve çanak-çömlek yapımı, balıkçılık ve değirmencilik gibi kar getiren işlerle iştigal etmişlerdi. Bu nedenle yerlerini terketmeselerde reaya üretimi bıraktığı için toplanması gerekli olan vergi geliri toplanamamıştı.⁵⁵⁹

Çift bozanlık vakalarını destekleyen diğer bir neden de devletin hayvancılık lehine takip ettiği görünen vergi politikasıdır. Osmanlı’nın kurduğu veya yürüttüğü vergi

⁵⁵⁶ Anonim, *6 Numaralı Mühimme Defteri I (972/1564-1565)*, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No. 28. 1995, s. 367.

⁵⁵⁷ Tarih-i Selaniki, C 2 (1563-1595), s. 479.

⁵⁵⁸ Yücel Öztürk, “Tımar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı İle Mukayesesi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 31, s. 193.

⁵⁵⁹ Karademir, *a.g.e.*, s. 206.

anlayışında vergi ödeyiciler raiyyet ve şehirli olarak ayrılmaktadır. Raiyyet (çiftçi) kitlesinin ödediği başlıca vergiler icardan geldiği için devletin mahsulden aldığı vergi %12,5'ten başlayarak %50'ye kadar yüksek bir orana çıkabilirdi. Buna karşın, Osmanlı maliyesi, koyun ve diğer hayvanları, zekât kriterine göre değerlendirdiği için 40'ta 1 oranında (%2,5) gayet düşük bir vergi dilimine tabi tuttu. Vergilendirmenin oranı kişinin kazancını miri araziden kazandığı oran ölçüsünde artmış veya azalmıştır. Bu nedenle şehirlilerin ödediği vergi nispeti zekât ve sadaka gibi düşük oranda kalmıştı. Bu bağlamda çiftçi reayanın yıllık ödediği ortalama vergi %50, şehirlinin ödediği vergi ise ortalama %10 nispetindedir. Geçimini beden hizmeti veya tefecilerde olduğu gibi paradan para kazanmaktan sağlayanlar vergi dışı tutulmuştur çünkü üzerlerinde emlak veya mülk bulunmamaktadır. Vergi dışı bulunan kesimler ise, askeriler yani bütün devlet adamlarıdır. Özel görevli yerleşimler (derbent, madenci vb.) yükümlü oldukları hizmet karşılığında vergilerin bir kısmı veya tamamından muaf olabiliyordu. Ayrıca peygamber soyundan gelenler, dul kadınlar, tekke şeyhleri, eğitim görevlileri (müderris, imam vb.) ekabirin çocukları da yine vergiden muaftılar.⁵⁶⁰

Vergilerin şehirlerde kırsal alana göre düşük olması göç eden kitle için bir avantajdı. Bu duruma rağmen kırsaldan kırsala göç daha fazladır. Kırsal saha içerisinde göç edenlerin ise ziraattten ziyade hayvancılıkla uğraşmalarının nedenlerinden birisi de Akdağ'ın zikrettiği hayvancılıkta verginin daha düşük tutulmasıdır. Ayrıca köylü yer değiştireceği veya kaçacağı zaman hayvanlarını yanında götürebiliyor, hububat ziraatindeki gibi hasadın başında bekleme veya iklimin o sene müsait olup olmayacağı endişesini taşımaktan kurtuluyordu. Bu nedenle devletin politikaları dolaylı yoldan reayayı konargöçerliğe teşvik etmişti. 17. yüzyılda Osmanlı nüfusunun yerleşmelerini bırakarak göçebeliliğe dönmesi Anadolu coğrafyasının ilk defa tecrübe ettiği bir durum da değildir. 660-960 yılları arasında İklimin kuraklaşması ve Arap istilası neticesinde güney batı Anadolu'da insanların tarımı bırakarak göçebeliliğe dönmesi ve bu bölgede orta çağın bitimine kadar tarıma dönülmemesinin nedeni olarak görülür.⁵⁶¹ Nitekim benzer şekilde 16. yüzyılın sonlarında başlayan buhran döneminin etkileri de neredeyse 19. yüzyılın

⁵⁶⁰ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, s. 565-566.

⁵⁶¹ John Haldon, vd., "The Climate and Environment of Byzantine Anatolia: Integrating Science, History, and Archaeology", *Journal of Interdisciplinary History*, S. 2., Autumn, 2014, s149.

başlarına kadar tam olarak telafi edilemeyecek, yerleşimler saha üzerinde seyrek bir doku oluşturacaktı.

Tımar sisteminin verimsizleşmesi ve reayanın yerleşimlerini terk etmekte en önemli mevzulardan birisi toprağın mülkiyet özelliğidir. 16. yüzyılın ardından ağır vergilerden yorulan çiftçi giderek artan oranda toprağını terk etmişti. Toprağa yalnızca tapu sistemi içerisinde sahip olan reaya bu kaçışıyla fazla bir şey kaybetmemiş oluyordu. Netice itibarıyla reaya, özel mülkiyete sahip değildi. Özellikle çiftlikler ve mezraaların kaybının köylülerden daha fazla olmasının nedeni de tapu sistemidir. Bu nedenle sipahi çoğu zaman köylünün kaçışını engelleyememişti.⁵⁶² Tımar toprağının reaya ve bilhassa sipahi nezdinde değersizleşmesinin diğer nedeni tımarlarda hissedarlıktır. Devlet, yerel ölçekte yolsuzlaşmanın önüne geçmek için tımarları tek kişiye tevcih etmemektedir. Klasik dönemde küçük sorunlara rağmen yürütülebilen sistem kanunsuzluk ve rüşvetin arttığı 17. yüzyıl ve sonrasında artık işlerliğini kaybeder. Tımarın çok fazla küçük parçaya bölünüşü hukuksal anlamda kimin hangi kısma sahip olduğu konusunda karışıklıklara neden olurken, hissedarların da birbirlerine müdahalesinin yolunu açar.

Sivas'ta çoğu köyde vakıfların bir hissesi bulunmaktadır. Bu nedenle defterlere belki de en çok yansıyan mesele vakıf-sipahi çekişmesidir. Sivas kazasına bağlı Ebugel isimli köyün malikâne geliriyle ilgili olarak, hak etmediği halde gelire talib olan vakıfla sipahi vakayı mahkemeye intikal ettirmişti.⁵⁶³ Benzer bir dava Sivas'a tabi Fınducak (?) köyündeki vakfın malikâne gelirleri ile sipahi arasında yaşandı.⁵⁶⁴ Sivas'ta Alakilise köyündeki sipahi ile vakıf arasındaki hisse paylaşımı problemi köylüye mükerrer vergi talebi olarak yansımıştı.⁵⁶⁵ Eğri köyündeki Ayn-ı Ali Baba zaviyesi vakfı zaviyedarı Şeyh Hasan vakfın arazisi ile kanaat etmeyip sipahi Yusuf'un arazisine tecavüz etmişti (1706).⁵⁶⁶ Ve daha pekçok davada vakıf ile sipahi karşı karşıya gelir.⁵⁶⁷ Sipahi ile sipahi arasında, aynı manadaki davalar da oldukça fazla sayıdadır.⁵⁶⁸ Sivas'ta toprağın mülkiyeti

⁵⁶² İncalcık, *State peasant Village*, s. 152.

⁵⁶³ A.DVN.ŞKT.d., 89, s. 251.

⁵⁶⁴ A.DVN.ŞKT.d., 41, s. 283.

⁵⁶⁵ A.DVN.ŞKT.d., 86, s. 308.

⁵⁶⁶ A.DVN.ŞKT.d., 45, s. 74.

⁵⁶⁷ A.DVN.ŞKT.d., 33, S. 381; A.DVN.ŞKT.d., 89, s. 498; A.DVN.ŞKT.d., 33, s. 371, A.DVN.ŞKT.d., 33, S. 328; A.DVN.ŞKT.d., 33, s. 361.

⁵⁶⁸ A.DVN.ŞKT.d., 85, s. 119.

ile verilmesi kadim geleneklerden birisiydi. Bazen toprağa kimin ne şekilde tasarruf edeceği konusunda da karışıklıklar çıkmaktadır. Bu nedenle kimin ne kadar hisseye sahip olduğunun tespitinden önce hangi köylerin malikâne olup olmadığının belirlenmesi gerekebilirdi.⁵⁶⁹

Tüm bu karışıklık içerisinde özellikle sipahiye zarar veren olay “defterde mukayyed” olana riayet edilmemesidir. Manisa nahiyesine bağlı Kara Söklü (?) ve gayride olmak üzere Adala kazasında da bazı yerler müşterek olmak üzere beratla üzerine verilmiş olan sipahinin toplama hakkı olan vergileri, diğer müşterekler toplamalarına engel olmaktadır. Ayrıca bu işe mültezim de dâhil olmuş, elinde beratı olan sipahi ise hakkı olan parayı toplayamamıştı.⁵⁷⁰ Osmanlı sipahisinin durumunu Avrupa’daki toprak sahibinin konumu ile mukayese edilişi toprağa mutasarrıf olma şeklinin açtığı sorunu daha açık hale getireceği düşünülebilir. Sipahinin toprak üstündeki egemenliği devletin belirlediği çizgiler içerisinde sınırlı, kısa süreli ve reaya ile sipahi adlen birbirlerinden bağımsızdırlar. Bu durum Avrupa’dakinin aksine üretim-ticaret odaklı çalışan ve sıkı patron-çalışan ilişkisinden tamamen ayrıdır. Ayrıca sipahi zamanının çoğunu seferde geçirmektedir. Böylece ortaya çıkan sonuç geçici olan sipahinin köylüyü sömürmesidir. Aynı durum sipahinin üstünde konumlu merci için de geçerlidir.⁵⁷¹ Aslen 17. yüzyıl ve akabinde oluşan çiftliklerin tasarruf şekline bakılırsa ticari üretime olanak tanıyabilecek ve özel mülkiyete yakın bir sistem oluşmuştu. Ancak bahsedildiği üzere çiftliklerin çoğuna tasarruf eden ayanlar, tarımdan ziyade hayvancılığı kendilerine uygun görmüşler ve Sivas özelinde çiftliklerde toprağı işlenilmesi, yalnızca ayanın kendi mutfağı içindi.

Osmanlı’da sıkı bir özel mülkiyet anlayışının bulunmayışı, parçalanmış tasarruf şekli ve hukukun esnetilmesi ile toprağın idaresi imkânsız hale gelmektedir. Bu nedenle reayanın toprağı terki kadar sipahinin de terk ettiğini varsaymak yanlış bir çıkarım olmaz. Bir önceki bölümde de işlendiği üzere kanunen ve şeren köylünün mülkü ve vergiden muaf olması gereken kıraçtan açılan araziler dahi vergiye tabi tutulmuştu. Bu koşullarla,

⁵⁶⁹ A.DVN.ŞKT.d., 81, s.33.

⁵⁷⁰ A.DVN.ŞKT.d., 90, s. 209.

⁵⁷¹ Toprağın tasarruf şekli için bkz.; Karen Barkey, “Rebellious Alliances: The State and Peasant Unrest in Early Seventeenth-Century France and the Ottoman Empire”, *American Sociological Review*, V. 56, N. 6, Dec., 1991, s. 705.

ekonomik ve güvenlik meselelerinin birleştigi düşünöldüğünde ise köylünün toprağı terki neredeyse mecburi hal almaktadır.



III. BÖLÜM YENİ KURULAN YERLEŞMELER VE YERLEŞİMLERDE MEKÂNSAL DEĞİŞİM

Köylerin kayboluşu ile yeni kurulan köyler arasındaki ilişki önceki bölümde 16. yüzyıl yerleşim yapısında ele alınan köy ve mezra arasındaki ilişkiye benzemektedir. Belirtildiğı üzere bir alanda nüfusun artması ve azalması temel olarak göç ile ilintilidir. Bu nedenle yerleşim sayısının azalması ve artması da nüfus bağlamında ele alınmalıdır. 16. yüzyılda kaybolan, mezraya dönüşen veya nüfusu azalan köyler gibi 16. yüzyıl sonrasında da kaybolan köylerin nüfusunun belli bir yere göçmesi gerekirdi. Genelde

kırsaldan kırsala göç olduğu düşünülürse aslında yeni kurulan köylerin çoğunun yer değiştiren nüfustan ileri geldiği düşünülebilir.⁵⁷²

Yerleşmelerin hayat çizgilerine bakıldığında sürekli bir devinim görünmektedir. Fiziksel koşullar yaşam için elverişliliğini yitirmediği sürece, bir bölgede yerleşimin kayboluşu sürekli değildir. Sahra çölünün gür ormanlarla ve akarsularla dolu olan görünümünün MÖ. 7 binlerde kuraklaşmanın ardından değişmesi ile yerleşimlerin terkedilmesi⁵⁷³ gibi hadiseler olmadıkça tarıma elverişli ve iklimi mamur bir alanda yerleşimde dönemsel olumsuzluklar haricinde ancak bir fasıla sözkonusu olabilir. Bu nedenle kısa süreli iklim bozunumları, siyasi boşlukların yarattığı kargaşa ve savaş bir coğrafyayı terkettiğinde yerleşim tekrar palazlanacaktır. Dünya ve Anadolu coğrafyasında meydana gelen genel durum da budur. 16. yüzyılın tahrirlerine bakıldığında dahi bir yerleşim kaybolurken, bazen aynı bazen yakın bir mekânda yeni bir yerleşim ortaya çıktığı görülmektedir.

3.1. Kuruluş Dönemleri

Yerleşim yapısında sürekli olarak bir devinim bulunmaktadır. Bu devinimin kaynağı ise temelde yer değiştiren nüfustur. Bir yerleşimin meskûn özelliğini yitirmesi belirtildiği üzere toplu bir ölüm vakası değil ise yerini terketmiş olan nüfusun yaşam için kendisine yeni bir mahal belirlemesi gerekmektedir. Bu nedenle bir sahada yerleşimler kaybolduğu nispette yenileri de kurulmuş olmalıdır. Her dönemin iç dinamiklerinin farklı olmasından dolayı, farklı dönemlerde farklı yeni kurulan yerleşim rakamları ortaya çıkmaktadır.

Tablo 17: Sivas Merkez Kazada 16. Yüzyılın Sonrası Kurulan Yerleşimler⁵⁷⁴

⁵⁷² Gümüşçü, *a.g.e.* s. 23.

⁵⁷³ <https://www.nature.com/scitable/knowledge/library/green-sahara-african-humid-periods-paced-by-82884405/>

⁵⁷⁴ Tüm Liste Ekler Kısımındadır.

	1600-1650⁵⁷⁵	1650-1700⁵⁷⁶	1700-1800⁵⁷⁷	1800-1900⁵⁷⁸	1900-1950	Toplam
Kurulan Köy	106	28	103	141	52	430
Yaşayan	9	2	27	51	52	141
Yaşayan Yüzde	%8.49	%7.14	%26.21	%36.17	%100	%32.79
Kayıp	97	26	76	90	0	289
Kayıp Yüzde	%91.51	%92.86	%73.79	%63.83	%0	%67.21

Tabloda sunulduğu üzere yeni kurulan yerleşimlerde en dikkat çekici özellik günümüze yaklaştıkça yerleşimin kalıcılık oranının artmasıdır. Eski döneme gidildikçe bu oran aksi olarak azalmaktadır. 1600-1650 dönemindeki yeni kurulan köy sayısındaki fazlalık, aynı zamanda tahrir dönemindeki yerleşimlerin en fazla kaybı yaşadığı dönemdir. Daha önce bahsedildiği üzere köyünü terkeden nüfusun ilk tercih olarak tekrar kırsal sahayı yerleşim yeri olarak göz önünde bulundurması bu yüksek rakamın ana sebebi olabilir. 1650-1700 dönemindeki yeni kurulan yerleşim sayısındaki azlık, Celali fetreti ardından yerleşimin yaşadığı yorgunluk evresi olarak yorumlanabilir. Ayrıca kaybolan köyler bahsinde değinildiği üzere bu dönem köylülerin ağır vergiler bilhassa âvarızdan kaçışının baskın olduğu bir dönemdir. Bu nedenle yine değinildiği üzere köylü kuytu ve tespiti zor olan sahalarda yerleşim kurarak kayıt altına girmekten kaçınmış olmalıdır. Nitekim bu döneme ait yaşayan bazı köylerin saha çalışması esnasında 500 metre yaklaşılan kadar görüş alanı içerisine girmediği görülmüştür. Ayrıca küçük köylerin büyük köyler ile iştiraki toplulaşmayı doğurmuş bu nedenle mevcut yerleşim sayısında azalma olmuş olmalıdır. Koşulların köylü adına kısmen düzeldiği 18. Yüzyılda yerleşim kuruluşu tekrar hızlanarak kalıcılık seviyesinde yüksek bir artış yaşanmıştır. Bu kalıcılığın Osmanlılar dönemindeki en yüksek seviyeye çıktığı dönem ise 19. yüzyıldır.

Tahrir döneminde önemli bir vaka olan mezarların köye dönüşümü 16. yüzyıl sonrasında da tespit edilmiştir. Tahrir dönemi kadar radikal olmasa da 1600-1650

⁵⁷⁵ Taranan Defterler: A.DFE.RZ.d : 237, 239, 249, 257, 264, 274, 281, 287, 290, 320, 325, 333, 338, 349, 373, 390, 392, 399, 415, 425, 450, 468, 487, 506, 507, 521, 534, 547, 559, 572, 574, 588, 604, 636, 645

⁵⁷⁶ Taranan Defterler: A.DFE.RZ.d : 648, 666, 678, 684, 692, 693, 719,

⁵⁷⁷ A.DFE.RZ.d : 777, 1037, 1098, 1226, 1283, 1343, 1397, 1460, 624, 687, 703, 777, 836, 901, 946.

⁵⁷⁸ 1831 Sivas Nüfus Defteri.

döneminde 4⁵⁷⁹, 1700-1800 döneminde 7⁵⁸⁰, 1800-1900 döneminde 1⁵⁸¹ mezranın bu gün yaşayan köye dönüştüğü tespit edilmiştir. Tahrir dönemine benzer, agresif bir mezra-köy dönüşümünün görülmeyişinin muhtemel nedeni benzer bir nüfus artışı oranının 16. yüzyıl sonrasında görülmemesi olmalıdır.

3.2. Kuruluş Mekân ve Nedenleri

Sivas'ta yerleşim sayısının yeni kurulan yerleşimlerle artışına tesir eden üç temel unsur bulunmaktadır: kaza sınırları dışından alınan göç, konargöçerlerin yerleşikliğe geçişi ve genel nüfus artışı. Her üç etken farklı zaman dilimlerinde etkili olarak, dönemin yerleşim yapısını kendi oluşturduğu koşullarla dönüştürmüştür.

17. yüzyılın Celali isyanları, 18. yüzyılın eşkıyalık ve ekonomik sorunları, 19. yüzyılın savaşları yerleşim yapısını oldukça hırpalamıştı. Doğal seyirle taşların yerine oturmasını beklemenin ne kadar zaman alacağı kestirilemeyeceği için, kaynağı birinci derecede ziraat olan Osmanlı Devleti'nin yerleşim yapısının mamur hale gelmesinde belirli politikalar üretmesi gerekliydi. Ancak köylüler eşkiyadan kaçarak kuytu yerlerde yeni kurdukları köyü, eşkiyalığın kısmen azaldığı 1609'u izleyen dönemde terkederek eski köylerine dönmemişlerdi. Örneğin Tekke köyünün biraz uzağında ve eski mezarlığı ile harabe evleri bulunan Eski Tekke köyü ya da Aldemirci köyünün ötesinde harabesi ve mezarlığı bulunan Eski Aldemirci köyü bu vakaya işaret etti.⁵⁸²

Uzun süren bozulma safhasında yerleşik olan ahali köy ve kasabalarını terkederek yeniden göçebe hale gelmişlerdi. Bu nedenle ilk basamakta bu insanların toprağa yeniden yerleştirilmesi icap etmekteydi. Kolaylaştırıcı ve teşvik edici olarak köylerin terkine neden olan vergide kolaylık, muafiyet ve tapusuz olsa da ferman yoluyla yerleşecek yer gösterme gibi fikirler benimsendi.⁵⁸³ Buradan hareketle aslında merkezin sorunun tam da nerede olduğu hakkında doğru tespiti sahip olduğu görülür.

⁵⁷⁹ Gümüş Diğın (DFE.RZ.d. 574, s.381), Harmancık (DFE.RZ.d. 333, s. 209), Paşaköy (DFE.RZ.d. 636; s. 388), İğdecikler, (DFE.RZ.d. 237;392. S. 26).

⁵⁸⁰ Dereli, (DFE.RZ.d 1460, s.1), Ekinlüce (DFE.RZ.d 1460, s.1.), Kapukaya (DFE.RZ.d 624, s.49.), Kantara (DFE.RZ.d 624, s. 49.), Hacıyurd (Acıyurt) (DFE.RZ.d 836, s. 21), Kurdioglu (DFE.RZ.d 777, s.3.), Eğribucak (Sivas Şer'iye Sicili, 3, s. 14.).

⁵⁸¹ 1831 Sivas Nüfus Defteri.

⁵⁸² Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, s.460

⁵⁸³ Tunçdilek, "Türkiyede Kır Yerleşmesinin Gelişimi ve Evrimi", s. 8.

Sivas, Karaman ve Rakka eyaletlerinde bulunan yüzlerce, hatta daha da fazla köyün sahipsiz ve terkedilmiş olduğu anlaşılmıştı; bu tespiti yapan yazıcılar, köylerin yanına kırmızı mürekkeple “*yüz senedir hali ve harabdir*”, “*elli senedir hali ve harabdir*” veya “*celali fetretinde harab olmuştur*” ibarelerini kaydetmişlerdi.⁵⁸⁶

1691-1696 yılları arasındaki iskân hareketinde Sivas'taki İlbeyliler, Halep'in kuzeyinde Menbiç yakınlarındaki Rakka bölgesine iskân edildi. İlerleyen yıllarda bunlardan 150 aile iskân mahallerinden ayrılarak Maraş civarına gelmişler ve buraya yerleşmişlerdi.⁵⁸⁷

Karaman ve Sivas sancaklarının kazaları ve kadılarına gönderilen bir emirde, yerleşikliğe dönmelerinin ardından bu hayata alışamayıp tekrar göçebelığe dönen çeşitli aşiretlerin bulunarak yerlerine yerleştirilmesi emrolunuyordu.⁵⁸⁸ Farklı bir eyalet olan Saruhan sancağında halkı perakende ve perişan olan köylerden ve has reayalarından kanunu kadim üzere toprağını terk edenlerden çift bozan alınması ve boşalan topraklara bazı Yörük taifelerinin iskân edilmesine dair ferman gönderilmişti.⁵⁸⁹ Yerleştirme işlemi gerçekleşirken görevlilerden de azami ihtimam bekleniyordu. Anadolu valisine 1717 senesinde gönderilen bir hükümde, eyalet sınırları içinde bulunan “Türkmen taifesinden” Koşmere ve Çanlıki adlarındaki cemaatlerin iskânı sırasında bu cemaatlerin memurlar tarafından rencide edilmemesi ihtarında bulunulur.⁵⁹⁰

Aşiretlerin iskânı esnasında tüm aşiretin toplu olarak bir bölgeye yerleştirilmesinden imtina edilmiş böylece herhangi bir bölgede feodal bir düzenin oluşmasına engel olunmaya çalışılmıştır. Bir sahada konargöçer aşiretler yoğunlaştığında asayiş de bir mesele haline geliyordu. 1853 yılında Sivas'ta yerleştirilen Afşar aşiretlerinden firar edenler bölgede bazı kazaların ahalisine zarar veriyorlardı. Zeki

⁵⁸⁶ Cengiz Orhonlu, “Şehir Mimarları”, *Osmanlı Araştırmaları*, C II, Halil İnalcık Ve Nejat Göyünç İstanbul, 1981, s.5.

⁵⁸⁷ Kuzucu, “Osmanlı Döneminde Sivas İlbeylileri ve İlbeyli Kazası”, s.172

⁵⁸⁸ Konya Şeriye Sicili, 28, 293.

⁵⁸⁹ Manisa Şeriye Sicili, 37 s. 46.

⁵⁹⁰ A.DVN.ŞKT.d., 81, s. 58.

Paşa'nın Sivas mutasarrıflığı esnasında bölgeye yerleştirilen muhacirlerle Afşar aşiretleri arasında sık sık anlaşmazlıklar çıkmıştı.⁵⁹¹

Aşiretlerin yerleştirilmesinde karşılaşılan tek sorun bu değildi. Tanzimat sonrası dönemde aşiretler iskân edildikleri bölgelerde nüfusları az ise dağlara kaçmış, fazla ise yerleştirildikleri bölgede yerel ahali ile uyum sağlayamadıklarından toplu münakaşa çıkarmışlardı. Çünkü devlet gerekli altyapı ve ekonomik imkândan yoksundu. Böylece yeni yerleştirilen ve ağırlıklı olarak hayvancılıkla iştigal edip ziraat bilgi ve gelenekleri zayıf olan konargöçerlere çoğunlukla sadece ekilebilecek toprak verilmesiyle yetinildi.⁵⁹² Aşiretlerin iskânı yanında devlet eliyle, stratejik öneme binaen iskân edilmek istenilen mahallerde şenlendirme faaliyetleri yürütüldü. 1738'de Şirvan'dan Osmanlı ülkesine göç eden Haşim Bey, askeri güzergâh üzerinde ancak harabe olan Alacahan'a 76 neferi ile yerleştirildi. Yerleşimin cazipliğini artırmak ve kalıcı olmasını sağlamak adına Haşim Bey'e bu saha ile Divriği ve Malatya sancaklarından da 4 köy yurtluk ve ocaklık olarak verildi.⁵⁹³

1767 yılında Karaman valisi Feyzullah Paşa Sivas eyaletine dâhil olan Deliklitaş adlı tehlikeli yerde, palanka, han, çeşme ve diğer lüzumlu tesisler inşa ettirdi.⁵⁹⁴ Bu yerleşim şenlendirmesi devlet eli haricinde de gerçekleşmekteydi. Çapanoğullarına kadar imar yönü ile geri olan Bozok sancağında, bölgede yönetimi ele geçiren Çapanoğlu Ahmet Ağa 1753 yılında Yozgat'a bir medrese yaptırıp kurduğu vakıfla imara kaynak sağlamıştı. Böylece küçük bir köy olan Yozgat kente doğru evrilmeye başladı.⁵⁹⁵ Nitekim bu usul Anadolu'nun ilk defa Türk yerleşimine açıldığı zamanda, boş arazilerin zaviye ve benzeri yapılar ile şenlendirilmesi evresinde de uygulanmıştı.⁵⁹⁶

Sivas'ta yerleşim ve nüfus yoğunluğunun artışında diğer bir etken göçlerle gelen nüfusun toprağa iskânıdır. Klasik dönem yerleşme yapısının izahında özellikle

⁵⁹¹ Erler, a.g.e., s.67.

⁵⁹² Erler, a.g.e., s. 68.

⁵⁹³ Cengiz Orhonlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 1, 2016, s. 79-80.

⁵⁹⁴ Orhonlu, a.g.e., s. 28.

⁵⁹⁵ Yunus Koç, *Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV.-XVIII. Yüzyıllar)*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. 3, S. 6, 2005, s. 181.

⁵⁹⁶ Barkey, a.g.m., s. 706.

“Şarkıyan” olarak anılan göçmenlerin Sivas kırsalına yerleşerek yeni yerleşimler oluşturduğu ve mevcut yerleşimlerin de nüfus yönünden büyümesini sağladığı görülmüştü. Göçün sağladığı besleyicilikten istifade, sonraki dönemler için de geçerliydi. Bilhassa devletin doğu sınırlarında meydana gelen savaşlardan kaçan Müslüman topluluklar Sivas ve Tokat’ın uygun alanlarına yerleştirildiler.⁵⁹⁷

1853-1856 Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşlarından sonra Kafkaslar’dan 11.000 ve Balkanlar’dan 6000 kişi Sivas’a iskân edildi. 1903 yılı Vilayet Salnamesine göre 101148 olan şehir nüfusu içerisinde de fazla sayıda muhacir bulunmaktaydı.⁵⁹⁸ 19. yüzyılın sonlarında şehre getirilen 2000 göçmen çeşitli üretim dallarında istihdam edilmişlerdi.⁵⁹⁹ Şehirde görülen nüfus hareketliliği kırsalda da mevcuttu. Sivas Uzunyayla’ya göç eden Çerkesler için otuz iki hane inşa edilmişti. Evlerin inşası için sarf edilecek masraf ise bölge ahalisine dağıtılmıştı. Kedgeçen kazası kendi üzerlerine düşen otuz iki hanenin yapımında kullanılan kereste ve inşaat masrafını devletten alma imkânına sahipken, meblağı devlete bağışladıklarını ve ücret talep etmediklerini açıklamışlardı.⁶⁰⁰

Devam eden göç akınlarının mali kaynağını ve iskânı organize etmek için muhacirin komisyonu kurulmuştu. 1858-1859 yıllarında göç gerçekleştiren Çerkeslerin günlük yiyecek ve benzeri ihtiyaçları için belirlenen meblağın yarısını muhacirin komisyonu diğer yarısını da yerel kaynaklardan karşılanması buyuruluyordu.⁶⁰¹ Sivas vilayetinin merkez kazasında olduğu üzere Niksar gibi civar alanda olan merkezlere de savaştan kaçan göçmenler yerleştirilmekteydi.⁶⁰²

Sahadan röportajla alınan bilgilerle 93 Harbi sonrasında müstakil muhacir köyleri oluşturulduğu gibi mevcut köyler içerisine de muhacirler yerleştirilmekteydi. Bu bağlamda Sivas Navruz yaylasına Kars muhaciri, Dışkapı ve Kumyurt köylerine Kars

⁵⁹⁷ Açikel, Tokat Sancağı’nın İdari Durumu ve Nüfus Yapısı (1880-1907), s. 349.

⁵⁹⁸ R. Özey, “20. Yüzyıl Başlarında Sivas’ın Tarihi Coğrafyası”, *Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu*, 15-17 Mayıs 2003 Bildirileri, s. 139.

⁵⁹⁹ Donald Quataert, *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey 1500-1950*, EBSCO Publishing, eBook Collection (EBSCOhost), s.109.

⁶⁰⁰ Jülide Akyüz, *Göç Yollarında; Kafkaslar’dan Anadolu’ya Göç Hareketleri*, Bilig, Yaz, 2008, S. 46, s.41.

⁶⁰¹ Akyüz, a.g.m., s. 39.

⁶⁰² Açikel, a.g.m., s. 345.

muhaciri, Çukurbelen ve Gökdiin köylerine Ağrı muhaciri, Topçuyeniköy ve Pirkinik köylerine Erzurum muhaciri, Kovalı köyüne Ağrı, Eleşkirt ve Erzurum muhaciri, Karapınar, Serpincik, Başsöğüt ve İşhan köylerine Erzincan muhaciri, Bingöl köyüne Erzurum muhaciri yerleştirilmişti.⁶⁰³ Tüm bu göç dalgası ile yerleşim sayısı ve mevcut köylerin nüfusları artmıştır.

Tablo 18: Sivas Kazasında Muhacirlerin Yerleştirildikleri Köyler⁶⁰⁴

1	Köy	Birim	Yerleşimci	Tarih
2	Boğazdere	Kangal	Bulgaristan göçmeni	1831
3	Danaören	Yıldızeli	Kars ve Erzurum	93 harbinden sonra
4	Geynik	Yıldızeli	Kars ve Ardahan	93 harbinden sonra
5	Gökçeli	Yıldızeli	Kars ili Selim ilçesi Kekeç Köyü ve Bayburt Köyünden	1876
6	Gürpınar	Ulaş	Kars ve Ağrı	93 harbinden sonra
7	Ilıca	Yıldızeli	Kabartay	20. yüzyıl Başı
8	Kadriye	Zara	Kars	1928
9	Kaman (Toplulaşmış Köy)	Yıldızeli	Yozgat-Bozok	1831
10	Kavunuk	Tokat-Yeşilyurt	Kafkas göçmeni	20. yüzyıl
11	Kiremitli	Yıldızeli	Kabartaylar	20. yüzyıl
12	Konaközü	Yıldızeli	Kafkas göçmeni (Oset)	1928
13	Üçtepe	Merkez	Kafkas	1902

⁶⁰³ Gümüşçü, Demir ve Erdoğan-Özünlü, *a.g.e.*, s. 483.

⁶⁰⁴ Tablonun Derlendiği Kaynaklar: Nedim İpek, “Kafkaslardan Anadolu’ya Göçler (1877–1900), Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, C. 6, S.1., 1991, s. 97-134; Kadir Pürlü, *Sivas’ta İlbeli Türkmenleri*, C. I ve II, Sivas Belediyesi Kültür Yayınları, Sivas, 2002; *T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II*, “Çerkes ve Nogay Muhacirlerinin Her Türü Kolaylık Sağlanarak Sivas’a Ulaştırılmaları” s. 24-27; *T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, “Sivas’ta kurulan muhacir köylerinin yeni isimlerinin listesi” İstanbul, 2012, s. 242-248; Sivas Saha Çalışmasında gerçekleştirilen mülakatlar.

14	Yeni Yapan	Yıldızeli	Kafkas	1900
15	Gökkaya	Yıldızeli	Kafkas	93 harbinden sonra
16	İşhanı	Merkez	Erzincan	93 harbinden sonra
17	Navruz yaylası	Yıldızeli	Kars	93 harbinden sonra
18	Döğer	Hafik	Tokat	93 harbinden sonra
19	Gökdin	Hafik	Ağrı	93 harbinden sonra
20	Topçuyeniköy	Hafik	Kafkas	93 harbinden sonra
21	Başsöğüt	Merkez		93 harbinden sonra
22	Eymir	Hafik	Tokat-Kınık	-
23	Tuzhisar	Hafik	Erzincan Erzurum Ve Muş	-
24	Kumyurt	Merkez	Kars	93 harbinden sonra
25	Çayboyu	Merkez	Erzurum	93 harbinden sonra
26	Karapınar	Merkez	Kafkas	93 harbinden sonra
27	Kemis/Dışkapı:	Hafik	Kafkas	93 harbinden sonra

Saha çalışmasında diğer bir bulgu ise köylerin kuruluş mekânlarıdır. Bu konudaki tespit kayboluş mekânları ile kuruluş mekânlarının tamamen aynı olduğudur. Çünkü bir yerde yerleşim var ise bu coğrafyanın insanların geçimine müsaade ettiği anlamına gelir. Genellikle bu yer ulaşımı kolay, suyu olan, tarımsal sahaya uzak olmayan bir alandır. Elbette böyle bir mekânın genele şamil bir güvenlik zaafında ulaşımı kolay olmasından dolayı eşkıyalık veya idarenin baskılarından ilk etkilenecek bölge olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak aynı zamanda güvenlik kaygıları yok olduğunda yerleşimin tekrar oluşacağı da ilk yerdir. Bu nedenle 16. yüzyılda olduğu üzere 19. yüzyılın başlarından itibaren normale dönen koşullarla “viran”, “öyük”, “höyük” unvanlı eski yerleşim yerleri tekrar canlanacak ve yeni kurulan köylere adlarını vereceklerdir. Aslında bu sıfatları adlarında barındıran yerleşimlerin neredeyse tamamı eski yerleşimin üzerine inşa

edilmişti. Çünkü eskiler burayı yerleşime uygun buldularsa şimdi de uygun olmalıdır. Nitekim saha çalışması sırasında ziyaret edilen Tavşancılık köyünün yanında eskiden kalan harabeler vardır. Aynı zamanda Eskiköy adında bir mevkiye de sahiptir. Fılındır/Arpaöz köyünün mezarlığı höyük üzerinde kurulmuştur. Kayıp köyler arasında olan Başören köyünün yaklaşık konumunda Örenbaşı adında mevki bulunmaktadır. Ayrıca sahadaki köylerin çoğunun ören, höyük, vıran adında mevkileri bulunur. Kuruluş yerlerinde diğer bir husus ise herhangi bir nedenle terkedilen köyün arazisi ve yerinin uzun süre boş kalmamasıdır. 19. yüzyılın savaş yıllarında bahsedildiği üzere boşalan Ermeni yerleşimlerine derhal ya savaştan kaçan Müslim muhacirler ya da önceki dönemlerde yaşamaya uygunsuz bir konuma göçmek zorunda kalmış bir köyün ahalisi yerleşmişti. Nitekim bir zamanlar Gayrimüslim olan yerleşimlerin bu gün “Meşhed”, “Maşat”, “Maşatlık” gibi mevkileri veya eski Gayrimüslimlere ait mezarlıkları bulunur.

Genellikle köylerin kurulu oldukları alanlar platonun kenarlarındaki hafif yamaçlardır. Bir önceki bölümde değinildiği üzere yerleşimdeki bu tercih, Sivas’ın Hitit öncesi veya daha eski olan yerleşim dönemlerinden bu yana değişmemiştir. Çünkü iklim ve coğrafi koşullar hemen hemen aynı olduğu için geçim faaliyetleri de aynı kalacaktı. Bu nedenle çoğunluğu yamaç-plato olan yerleşim konumu ile hem alçak sahada tarım yapılarak ürün köye kolayca nakledilebiliyor hem de yamaç ve daha yüksekteki dağlık alandan hayvancılık için istifade edilebiliyordu. Üstelik tam düzlükte olmayan yerleşim konumu güvenlik sağlamak ve düzlük alanı gözlemlemek açısından avantajlı konumdadır. Ayrıca artezyen kaynağından ziyade dağlardan gelen su ile beslenen Sivas yerleşimlerinin suyu köye nakletmek için çaba sarfetmesi de gerekmemektedir. Bu nedenle dönemin koşullarına bağlı olarak kuruluş mekânlarında, ovaya inme-dağa çekilme dönüşümü içinde yerleşimler süreklilik arzeder.

1839 yılından itibaren gelişen rahatlama ortamı ile önceki dönemlerde eşkiyalık veya diğer nedenlerle dağılmış olan yerleşmeler eski yerlerine dönme gayreti içerisine girdiler. Ancak çoğu yerde kendi yurtlarına mülkiyet üzere yerleşmiş olanlarla karşılaştılar. Buna karşın yine de yerleşime uygun oldukça geniş bir saha mevcuttu. En önemli sorun ise en verimli vadi tabanı gibi toprakların iskân edilmiş olması nedeni ile daha verimsiz ormanlık veya yamaç alanları tercih etme zorunluluğuydu. Buralarda yeni yerleşim arayışında olan köylüler üç beş hanelik küçük yeni yerleşimler oluşturdular.

Ancak çoğunluğu torağın verimsizliği nedeni ile tekrar başka alan arayışına girmek zorunda kaldı. 19. yüzyıl plansızlıklarına rağmen yerleşimlerin filizlenmesinin emarelerinin görülmeye başlandığı bir dönemdi. Bu yüzyılın özgün olan tarafı ise yerleşimlerin çekildikleri dağlık alnlardan giderek düzlük sahaya inmesidir. Bu şekilde eski sakinleri köylerini yeniden oluştururken, diğer yandan gelen göçmenlerle yeni yerleşimler ortaya çıktı. Karışıklık dönemlerinin ardından bu dönemde kır nüfusunun oluşturduğu yeni yerleşimlerin sayısı geçmiş dönemlerdekine iki-üç katı kadardı.⁶⁰⁵

19. yüzyılın başlarına gelindiğinde Anadolu’da ortaya çıkan yerleşim örgüsü şu şekilde görünmektedir: Ayan ve mültezimlerin çeşitli yollarla ellerine geçirdikleri topraklar geniş yer kaplamaktadır. Bu topraklarda hayvancılık birinci uğraşı olup ekili alan çok az yer kaplıyordu. Tımar sisteminden kalma toprakların ayan ve mültezimlerin mülkü haline gelmesi ile toprak üzerindeki köylü işçi durumuna düşmüştü. Hristiyanların meydan getirdiği köyler, toprağa yerleştirilmiş konargöçerlerin oluşturduğu yarı yerleşik köyler, dış bölgelerden gelmiş göçmenlerin kurdukları köyler ki bunlar çoğu hususta konargöçerlerin oluşturdukları köylere benzer niteliktedir. Birbirinden ayrı niteliklere sahip olan bu yerleşimlerin tek bir ünite içerisinde verimli olarak yaşayacakları bir toprak mülkiyet sistemi bulunmamasından dolayı üretim de kapalı bir formda ve geçim seviyesini aşmayacak ölçüdeydi.⁶⁰⁶

Bu üç unsurun yerleşimlere tesiri Sivas’ın sahip olduğu özel koşullarla birlikte düşünülmelidir. Sivas’ta iklim koşullarının elverişsizliği ve tarım arazisinin verim sorunu nedeni ile artan nüfusun saha üzerinde küçük ancak çok sayıda yerleşime yayılması gerekmişti. Geniş ve verimli arazilerde yerleşimler büyük, az sayıda, ve yerleşimler arası mesafe oldukça uzaktır. Böylece nüfusun doğal seyiri ve hariçten gelen göçler ile desteklendiği özellikle 19. yüzyılda çok sayıda yerleşim yeri ortaya çıktı. Bu yönü ile yeniden, kısmi de olsa, sağlığa kavuşan yerleşimlerin saha üzerindeki dağılışı görüntüsü 16. yüzyıldakine benzerdir.

3.3. Yer Değişimi

⁶⁰⁵ Tunçdilek, “Türkiye’de Kır yerleşmesinin Gelişimi ve Evrimi”, s. 11.

⁶⁰⁶ Tunçdilek, a.g.m., s. 9.

Köylerin kaybolması ve yeni köylerin oluşumunun yanında sahadaki yerleşim örüntüsünü etkileyen diğer unsur köylerin yer değiştirmesidir. Bu konuya dair bilgiler ve ipuçları belgelerden çok saha çalışması esnasında ortaya çıkmaktadır. Belgelerde yer değiştirmeye dair olan işaret çoğunlukla eski, yeni, aşağı, yukarı ifadeleri ile gözlemlenebilmektedir. Ancak yer değiştirme nedenine defterlerin tutuluş maksatlarının kapsamı dışında olmasından dolayı değinilmemiştir. Dolayısıyla köyün neden yer değiştirdiğine dair bilgiler sahadan elde edilebilmektedir.

Tablo 19: İnceleme Sahasında Yeri Değişmiş Köyler

	Köy	1. Yer Değişimi	2. Yer Değişimi	Açıklama	Taşınma Mesafesi
1	Güneykaya ⁶⁰⁷	Bilinmiyor			1,5km
2	Zengi ⁶⁰⁸	Eşkiyadan Kaçış	Konumun Beğenilmemesi		
3	Özmüş ⁶⁰⁹	Veba	Toprağın Fakirliği		
4	Eskikarahisar ⁶¹⁰				
5	Eskiköy ⁶¹¹	Eşkiyadan Kaçış	Su Baskını (Aygır Gölü Mevkii)	Son Yer Değiştirme Sonrası Köy İkiye bölünüyor ve iki farklı yerleşim ortaya çıkıyor: Eskiköy ve Şenyurt	
6	Bayat	Yol Güzergahından Kaçış			
7	Dereköy	Eşkiyalık ve Ormanlık Alandan çıkma İsteği	.		3 km
8	Karagöl ⁶¹²	Bilinmiyor			
9	Gümüşpınar ⁶¹³	Bilinmiyor			
10	Deliliyyas Beldesi ⁶¹⁴	Nüfus artışı sonucu suyun yetersiz kalması			

⁶⁰⁷ Sivas Saha Çalışması Sözlü Kaynak, Mürsel Örenkaya (60)

⁶⁰⁸ Sivas Saha Çalışması Sözlü Kaynak, Veli Yiğit (74)

⁶⁰⁹ Sivas Saha Çalışması Sözlü Kaynak, Ahmet Doğan, Muhtar, (40)

⁶¹⁰ Sivas Saha Çalışması Sözlü Kaynak, Eyüp Çetin, (86)

⁶¹¹ Sivas Saha Çalışması Sözlü Kaynak, Mustafa Çipil (60)

⁶¹² Sivas Saha Çalışması Sözlü Kaynak, Musa Kural, Muhtar (42).

⁶¹³ Sivas Saha Çalışması Sözlü Kaynak, Bekir Aslan (53).

⁶¹⁴ Sivas Saha Çalışması Sözlü Kaynak, Galip Demirkoparan

11	Yassıpınar ⁶¹⁵	Bilinmiyor			
12	Mescidli ⁶¹⁶	Bilinmiyor			1,5km
13	Yassıcabel	Bilinmiyor			
14	Kızılcakışla	Eşkiyadan kaçış			
15	Emirhan ⁶¹⁷	Eşkiyadan Kaçış	Soğuk hava, ulaşım zorluğu ve su kıtlığı		1. 500m 1. 2.5km
16	Akkuzulu ⁶¹⁸	Dere yatağından rahatsızlık (Su Baskını)			3km
17	Damlacık	Yol güzergahından rahatsızlık			
18	Hayırbey	Heyelan		Taşınma yılı: 1956	3km
19	Bostancık	Kervan Yolundan Rahatsızlık			
20	Hamırkesen	Bilinmiyor			
21	Küpecik	Bilinmiyor			2km
22	Kurtderesi	Heyelan			
23	Döğer ⁶¹⁹				
24	Kurucaabat	Su Kıtlığı		1928	2 km
25	Yeniapardı ⁶²⁰	Su kıtlığı	Eskiapardıda su paylaşım anlaşmazlığı nedeni ile ayrılan ahali bu köyü kurmuştur.	1770	
25	Tatlıcak ⁶²¹	Kervan yolu geçişi	Rivayete göre IV. Murad'ın emri ile yer değiştirir		

Tabloya dayanılarak yerleşimlerin yer değiştirmesine en çok eşkiyalıktan kaçış yani güvenlik kaygısı neden olmuştur (5 adet). Nitekim bu neden aynı zamanda 16. yüzyıl sonunda köylerin terkinde de ana etkindir. Doğal afetler ve su kıtlığı ise (4'er adet) ikinci en önemli etkenler olarak ortaya çıkmaktadır. Heyelan ve su baskınının yer değişiminde etkili olması, köylerin kuruluş mekan seçiminden kaynaklanır. Plato yamacına kuruluşundan dolayı aşırı yağmur düşüşünde yamaçtan akan suların ve kayan toprağın yerleşime zarar vermesi olağandır. Uydu fotoğraflarından yerleşimlerin krokilerine

⁶¹⁵ Sivas Saha Çalışması Sözlü Kaynak, Mustafa Baran (57).

⁶¹⁶ Sivas Saha Çalışması Sözlü Kaynak, Servet Erdoğan.

⁶¹⁷ Sivas Saha Çalışması Sözlü Kaynak, Gazi Uçar, Muhtar (75).

⁶¹⁸ Sivas Saha Çalışması Sözlü Kaynak, Yusuf Yılmaz (87).

⁶¹⁹ Sivas Saha Çalışması Sözlü Kaynak, Ramis Kulak.

⁶²⁰ Kadir Pürlü, Sivas'ta İlbeyli Türkmenleri ,Cilt 1, Sivas Belediyesi Kültür Yayınları, Sivas 2002, s. 459.

⁶²¹ Pürlü, a.g.e., 460.

bakıldığında, Sivas'ta fazla sayıda köyün yamaçtaki su yatağına oldukça yakın konumda olduğu görülebilir.

Anadolu Platosu her ne kadar tarım için yeteri kadar yağış alsa da, dönemlik olarak yağışın özellikle azaldığı dönemler bulunmaktadır. Kayboluş bahsinde değinildiği üzere 17. yüzyıl krizinin meydana gelişinde küçük buzul çağı olarak adlandırılan kurak ve soğuk dönemin oldukça etkili olduğu izah edilmiştir. Benzeri salınımların sonraki dönemlerde farklı ölçeklerde devam etmiş olduğu bilgi dâhilindedir. Bu nedenle su kaynakları yönünden “yeterli” sınırının yakınlarında bulunan Sivas'ın oldukça hassas bir çizgi üzerinde olduğu ve bu tarz salınımlarda kolayca etkilenebildiği düşünülebilir. Bu nedenle su kıtlığı nedeni ile yerleşimlerin yer değiştirmesi olağan ve sık bir vakadır.

Ana yol güzergâhından kaçış, su kaynağı ve doğal afetle aynı sayıda yer değişimine neden olmuştur. Özellikle kervan ticaret yolundan uzaklaşma arzusu bu maddede öne çıkar. Hatta taloda belirtildiği üzere bizzat padişahın kendisi de bu babda emir verebilmektedir.

SONUÇ

Sivas'ta yerleşim yapısının 16. yüzyıl sonundan 20. yüzyılın başına kadar olan dönemde ele alınması ile ulaşılan neticeler şunlardır:

1. İncelemenin dayanak noktası olan 16. yüzyıl, sonraki dönemlerdeki yerleşim seyrekleşme, toplulaşma, kayboluşlarının sebeplerinin ortaya çıkış dönemidir. Detaylı şekilde izah edilen nüfus artışı, ekonomik yapıdaki değişim ve güvenlik meseleleri ise sebeplerin en etkili olanlarıdır. Ayrıca bu dönem, sonraki dönemlerde de görüldüğü üzere, yeni iskân mahallerinin ortaya çıkışı, mezraların köye, köylerin mezra ve kasabalara dönüşmesi ve kayboluşların görülmesi gibi vakalar ile yerleşimlerin dinamik bir yapıda olduğunu göstermektedir.

2- Asıl değerlendirme konusu olan kırsal yerleşimlerin kayboluşu tek bir nedenle değil karmaşık olaylar örgüsü ile oluşmuştur. Kayboluş nedenleri incelenildiğinde köylüyü harekete zorlayan asıl etken ekonomiktir. Ekonomik kayboluş nedenleri içinde ise vergi baskısı ön plandadır. Vergilerin ağır oluşunun yanı sıra yöneticilerin gasp ve usülsüzlükleri de köylünün üzerindeki yükü daha ağır hale getirmiştir. Ayrıca kişi başı tarım toprağının nüfus artışı ile azalması ve az olan toprağın iklim salınımları ile daha verimsiz hale gelebilmesi köylünün gıda darlığı ile yeterli arasında ince bir çizgide durmasına neden olmuştur. Bu hassas noktada ekonomik dayanımı azalan köylülerin, ortaya çıkan eşkıyalık ve savaşların sonuçları ile de yüzleşmeye güçleri kalmamıştır.

3- Yukarıdaki nedenlerle kırsal nüfus köylerini terketmek zorunda kalmıştır. Prof. Dr. Osman Gümüşçü'nün çeşitli yayınları ve bu tez çalışmasının da kapsam içinde olduğu proje çalışmasında da tespit ettiği üzere köylünün sorunları, bir göç dalgası ortaya çıkarmıştır. Sivas kırsalında göç olgusunun henüz 16. yüzyılda bölgede ortaya çıkışı da Alpaslan Demir'in tahrir temelli çalışmaları ile gün yüzüne çıkarılmıştı. Bu çalışmalar ve belgelerin sunduğu verilere dayanılarak, sahadaki yerleşimlerin coğrafi konum, sıklık, miktar ve büyüklüklerinin en fazla göç hareketlerinden etkilendiği tespit edilmiştir

4- Sivas'tan gerçekleşen göçler sonucunda yerleşimlerin yapısı yeniden şekillenmiştir. Çok uzun mesafe içinde veya şehirlere de göçler gerçekleşse de, nüfusun çoğunluğu yine vilayet sınırları içindeki kırsal sahaya göç etti. Göç gerçekleştiren köylerin büyük oranda nüfusu 50 neferin altındadır. Nüfus azlığı yerleşimin tehdit karşısında dayanımını azaltmaktadır. Vergiden (özellikle âvarız vergisi), eşkıyadan ve devlet otoritesinden kaçmak amacıyla küçük yerleşimlerin nüfusu, yakın muhitte merkezi konumda olan köylere göç ederek toplulaşmayı meydana getirmiştir.

5- Nüfus özellikleri yanında mekânsal olarak kayboluş ise genellikle eşkıya veya yöneticiler tarafından ulaşılması kolay olan plato düzlükleridir. Ulaşılması zor dağ yamaçlarındaki köyler ise varlıklarını daha uzun sürdürebildi. Sivas kırsalında doğal afetler nedeni ile köy kayboluşuna çok az rastlanılmaktadır.

6- İncelenilen sahada köylerin en fazla kaybolduğu dönem 1600-1650 arası dönemdir. 16. yüzyıldaki insan veya doğa kaynaklı problemlerin kesişim noktasında

oluşu bu dönemi kayıplarda ön plana çıkarır. Tüm dönemlerde genel kayıp oranı ise %53.88 seviyesindedir. Mukayese gerekirse, Osman Gümüşçü'nün XVI. yüzyıl Larende kazası yerleşimlerini araştırdığı çalışma neticesinde % 61, Osman Gümüşçü ve Hüseyin Çınar'ın XVI. yüzyıl Çubuk Kazası yerleşimlerini araştırdıkları çalışma neticesinde %32, Emine Erdoğan Özünlü'nün Ankara sancağın'a ilişkin çalışmasında %45, Fatma Acun'un Karahisar-ı Şarki sancağın'a ilişkin çalışmasında %76, Yasin Dönder'in Tokat kazası kaybolan yerleşimlerine dair çalışmasında % 52, İlker Yiğit'in Manisa ve Konya kaybolan yerleşimlerine dair çalışmasında %65 oranlarında yerleşim kaybı ortaya çıkmıştır. Sivas kazasının bu rakamlara bakılarak ortalama bir kayıp oranına sahip olduğu görülmektedir.

7- Köylerin ve diğer kırsal yerleşimlerin kayboluşunun sürekli olmadığı, kayboluş gerçekleşirken aynı anda yeni yerleşimlerin oluştuğu, yer ve nitelik değiştirdiği gözlemlenmiştir. Olumsuz koşulların tesiri kalktığında ise hem nüfus hem de yerleşimin tekrar gelişim yönünde ilerlediği tespit edilmiştir.

8- Osmanlı döneminde Sivas veya Anadolu kırsalını ele alan benzer çalışmalara bakıldığında ise yerleşimlerin ve nüfusun herhangi bir tarihsel dönemde eş koşullara eş tepki verdiği görülür. Neolitik dönemden itibaren Sivas'taki yerleşimlerin refah zamanlarında düzlük alanlara, karışıklık süreçlerinde ise ulaşılması zor sahalara taşındığı görülmüştür. Ki bu durum özellikle Avrupa coğrafyasına ait çalışmalarda da araştırmacıların ana tespitlerindendir. Benzer şekilde kırsal alanda yerleşim yeri tercihinin de dönemler içinde fazla bir değişime uğradığı söylenemez. Plato düzlüğü ile yamaç arasında kalan eğimli alanın neolitik dönemden bu yana en çok tercih edilen konum olduğu tespit edilmiştir.

9- Köylerin kayboluşunda belirli bir etnisite veya dine haslık görülmemiştir. Gayrimüslim köyleri kadar Müslim köyleri de kaybolmuştur. Aynı şekilde kayboluş tüm tasarruf şekilleri altında da görülmüştür.

10- İnceleme sahasında yerleşimlerin kayboluşunun yanında yeni yerleşimlerin de oluştuğu gözlemlenmiştir. Hemen hemen tüm dönemlerde kayıplar gerçekleştiği üzere, benzer olarak, tüm dönemlerde yeni yerleşimler ortaya çıkmıştır. 16. yüzyıl akabinde,

kayboluşların en yoğun olduğu 1600-1650 arası dönemde dahi kayboluş miktarını telafi edecek oranda yerleşim ortaya çıkmıştır.

11-Yeni kurulan yerleşmelerde kalıcılığın sabit bir şekilde günümüze yaklaşıldıkça arttığı görülmüştür. Erken dönemlerde özellikle 17. yüzyılda yeni kurulan yerleşimlerde kalıcılık oranının az oluşu muhtemelen aynı yüzyılda kayboluşa etki eden amillerin tümüyle bertaraf edilememesinden kaynaklanmaktadır.

12-16. yüzyıl içerisinde yerleşimlerdeki dönüşüm ve nitelik değiştirmelerin müteakip dönemlerde de mezraların köye dönüşümü ile devam ettiği, yerleşimin dinamik bir yapıya sahip olduğu gözlemlenmiştir.

13- Yerleşim süreci içerisinde bazı köylerin yer değiştirdiği elde edilen diğer bir sonuçtur. Yerleşimin devamlılığını sağlayan başta doğal kaynak temini (özellikle su) ve güvenlik, elde edilemediğinde yerleşimlerin yeri değişmiştir. Yer değişimine etki eden diğer nedenler ulaşım, ana yol güzergâhının getirdiği karışıklıktan kaçma arzusu, soğuk ve toprak verimsizliği olarak sıralanmaktadır.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Tahrir Defterleri, Kuyud-ı Kadime (TK), Başbakanlık Osmanlı Arşivi (TT) Sivas, TK 10, 12, 14, 16, 38, 254, 261, 262, 392, 516, TT 2, 15, 19, 79, 85, 95, 98, 262, 287, 322, 339, 387, 604, 772, MAD 6112.

Mühimme Defterleri (MD), No: 7, 24, 25, 46, 49, 52, 53, 55, 59, 60, 61, 62, 64, 72, 73, 74, 75, 79, 81, 85, 90, 92, 93, 98, 99, 102, 111.

Ahkam Defterleri

Defter No: 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 34, 35, 36, 122, 123, 124, 125, 126, 130, 131, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147.

Şikayet Sicilleri

Defter No: 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 199.

Sivas Timar Ruznamçe Defterleri

Defter No: 6, 7, 10, 14, 15, 36, 85, 164, 202, 222, 227, 237, 239, 249, 257, 264, 267, 274, 281, 287, 290, 320, 325, 328, 333, 338, 349, 373, 378, 390, 392, 399, 415, 425, 443, 444, 450, 460, 465, 468, 487, 494, 506, 507, 521, 534, 541, 547, 559, 572, 574, 588, 604, 613, 624, 636, 645, 648, 666, 669, 678, 684, 692, 693, 698, 701, 717, 719, 722, 741, 755, 760, 784, 790, 795, 806, 820, 830, 835, 853, 860, 869, 875, 879, 885, 888, 891, 892, 905, 906, 913, 916, 932, 948, 960, 962, 969, 979, 1033, 1040, 1041, 2143, 2149, 2161, 2173, 2205, 2224, 2225.

Sivas Şer'iyye Defterleri

Defter No: 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49.

Sivas Temettuat Defterleri

Defter No: 13229, 13240, 13267, 13269, 13273, 13284, 13288, 13303, 13310, 13311, 13312, 13348, 13362, 13375, 13377, 13400, 13575, 13576, 13586, 13607, 13611, 13613, 13616, 13618, 13620, 13646, 13653, 13656, 13657, 13660, 13663, 13675, 13713, 13759, 13791, 13794, 13876, 14217, 14218, 14226, 14270, 14406, 14407, 14408, 14409, 14410, 14413, 14414, 14415, 14416, 14417, 14418, 14419, 14420, 14421, 14422, 14423, 14424, 14425, 14427, 14428, 14429, 14430, 14431, 14432, 14433, 14434, 14435, 14436, 14437, 14438, 14439, 14440, 14441, 14442, 14443, 14444, 14445, 14446, 14447, 14448, 14449, 14450, 14451, 14452, 14453, 14454, 14455, 14456, 14457, 14458, 14459, 14460, 14461, 14462, 14463, 14464, 14465, 14466, 14467, 14468, 14469, 14470, 14471, 14472, 14473, 14474, 14475, 14476, 14477, 14478, 14480, 14481, 14482, 14483, 14484, 14485, 14486, 14487, 14488, 14489, 14490, 14491, 14492, 14493, 14494, 14495, 14496, 14497, 14499, 14500, 14501, 14503, 14504, 14505, 14506, 14509, 14510, 14511, 14513, 14514, 14515, 14516, 14517, 14519, 14520, 14521, 14522, 14523, 14524, 14525, 14526, 14527, 14528, 14531, 14532, 14534, 14535, 14536, 14537, 14538, 14540, 14541, 14542, 14544, 14545, 14547, 14548, 14552, 14553, 14554, 14555, 14557, 14558, 14560, 14563, 14564, 14566, 14567, 14572, 14581, 14588, 14599, 14778, 14785, 14793, 14915, 14929, 14938, 14947, 14948, 14953, 14968, 16139.

Sivas Nüfus Defterleri

Defter No: 2269, 2289, 2267, 2267; 2267, 2287; 2267, 2267, 2287, 2267.

Sivas 1/25.000'lik Paftalar

Pafta No: H36d2, H36d3, H36c1, H36c2, H36c3, H36c4, H37d1, H37d2, H37d3, H37d4, H37c1, H37c2, H37c3, H37c4, H38d1, H38d2, H38d3, H38d4, H38c1, H38c2, H38c3, H38c4, H39d1, H39d3, H39d4, H39c4, H39c3, H40d4, H40d3, I36a2, I36a3, I36a4, I36b1, I36b2, I36b3, I36b4, I37a1, I37a2, I37a3, I37a4, I37b1, I37b2, I37b3, I37b4, I38a1, I38a2, I38a3, I38a4, I38b1, I38b2, I38b3, I38b4, I39a1, I39a2, I39a3, I39a4, I39b1, I39b2, I39b3, I39b4, I40a1, I40a2, I40a3, I40a4, I36d1, I36d2, I36d3, I36d4, I36c1, I36c2, I36c3, I36c4, I37d1, I37d2, I37d3, I37d4, I37c1, I37c2, I37c3, I37c4, I38d1, I38d2, I38d3, I38d4, I38c1, I38c2, I38c3, I38c4, I39d1, I39d2, I39d3, I39d4, I39c1, I39c2, I39c3, I39c4, I40d1, I40d4, J36a1, J36a2, J36a3, J36a4, J36b1, J36b2, J36b3, J36b4, J37a1, J37a2, J37a3, J37a4, J37b1, J37b2, J37b3, J37b4, J38a1, J38a2, J38a3, J38a4, J38b1, J38b2, J38b3, J38b4, J39a1, J39a2, J39a3, J39a4, J39b1, J39b2, J39b3, J39b4, J40a1, J40a4, J36d1, J36d2, J36d3, J36d4, J36c1, J36c2, J36c3, J36c4, J37d1, J37d2, J37d3, J37d4, J37c1, J37c2, J37c3, J37c4, J38d1, J38d2, J38d3, J38d4, J38c1, J38c2, J38c3, J38c4, J39d1, J39d2, J39d3, J39d4, J39c1, J39c2, J39c3, J39c4, J40d1, J40d4, K38b2, K39a1, K39a2, K39b1, K39b2, K40a1

Sivas 100.000'lik Paftalar

Pafta No: H36, H37, H38, H39, H40, I36, I37, I38, I39, I40, J36, J37, J38, J39, J40

Kaynak Kişiler

Mürsel Örenkaya (60)

Veli Yiğit (74)

Ahmet Doğan, Muhtar, (40)

Eyüp Çetin, (86)

Mustafa Çipil (60)

Musa Kural, Muhtar (42).

Bekir Aslan (53).

Galip Demirkoparan

Mustafa Baran (57).

Servet Erdoğan.

Gazi Uçar, Muhtar (75).

Yusuf Yılmaz (87).

Ramis Kulak.

Mithat İlhan

Ahmet Doğan, Muhtar, (40)

Tetkik Eser, Tez ve Süreli Yayınlar

ACIPINAR, Mikail, “Mühimme defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Sivas ve Çevresinde Güvenlik Sorunu”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu*, Şeref Boyraz (Ed.), 21-25 Mayıs 2007, Sivas, 2007, s. 113-122.

ACUN, Fatma, “Celali İsyanları, (1591-1611)”, *Türkler*, C. 9. Hasan Celal Güzel, vd., (Ed), Yeni Türkiye Yayınları, s. 1282-1287

AÇIKEL Ali, “Rum Eyaleti”, *TDVİA*, C. 35, İstanbul, 2008 s. 225-226.

_____ “Büyük Celali İsyanları Sonrasında Sivas Eyaleti’nde Görülen Asayiş Problemleri”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. I., Şeref Boyraz (Ed.), 21-25 Mayıs 2007, s.123-140.

_____ *Changes in Settlement Patterns, Population And Society In North Central Anatolia: A case of The District (Kaza) of Tokat (1574-1643)*, Unpublished Ph. D. Thesis, University of Manchester Faculty of Arts, Department of Middle Eastern Studies, Manchester, 1999.

_____ Tokat Sancağı’nın İdari Durumu ve Nüfus Yapısı (1880-1907), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 14, S. 2, Elazığ, 2004, s. 331-359.

AFYONCU, Erhan, “Ruznamçe”, *TDVİA*, C. 35, İstanbul, 2008, s. 277.

AKARSU, Fatih, *213 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi 1801–1802(H 1215–1217)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Mayıs 2016.

AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, YKY, 2. Baskı, İstanbul 2013, s. 63.

_____, *Türkiyenin iktisadi ve İctimai Tarihi*, YKY, İstanbul 2010.

AKYÜZ, Jülide, Göç Yollarında; Kafkaslar’dan Anadolu’ya Göç Hareketleri, bilig, Yaz, 2008, S. 46, s. 37-56.

ALLEN, Robert A., “Economic structure and agricultural productivity in Europe, 1300-1800”, *European Review of Economic History*, V. 4, N. 1, Published by: Oxford University Press 2000, s. 1-26.

ANONİM, *12 Numaralı Mühimme Defteri I (978-979/1570-1572)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 33. Ankara, 1996.

ANONİM, *6 Numaralı Mühimme Defteri I (972/1564-1565)*, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No. 28. 1995.

ANONİM, *7 Numaralı Mühimme Defteri II (975-976/1567-1569)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 37, Ankara, 1998.

ANONİM, *85 Nolu Mühimme (1630-1632)* Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 60. 2002 Ankara.

ATAMAN, Bekir Kemal, “Ottoman Demographic History (14th-17th Centuries). Some Considerations”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, V. 35, N. 2, 1992, s.187-198.

AYDIN, Bilgin, “Salname”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 10, MEB Yay., İstanbul, 1997, s. 51-54.

BANNİNG, E. B., “So Fair a House Göbekli Tepe and the Identification of Temples in the Pre-Pottery Neolithic of the Near East”, *Current Anthropology*, V. 52, N. 5, October 2011, s. 619-660.

BARJAMOVİĆ, Gojko, “A Journey Through Anatolia in 1865 BC”, F. Kulakoglu and S. Kangal (Eds.), *Anatolia's Prologue, Kültepe Kanesh Karum, Assyrians in Istanbul*. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2011, 160-168.

BARKAN, Omer Lutfi and MCCARTHY, Justin, “The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the near East”, *International Journal of Middle East Studies*, V. 6, N. 1 Jan., 1975, s. 3-28.

_____ Türkiye’de Toprak Meseleleri, Toplu Eserler I, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.

_____ “Âvarız”, *İA*, C. II, Ankara, 1979, s. 14.

_____ “İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri”, *Türkler*, C. 9, Hasan Celal Güzel (ed), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002..

_____ Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi, *Türkiyat Mecmuası* / Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1953, s.11.

BARKEY, Karen, “Rebellious Alliances: The State and Peasant Unrest in Early Seventeenth Century France and the Ottoman Empire” *American Sociological Review*, Vol. 56, No. 6 (Dec., 1991), s. 699-715.

BAY, Abdullah, *Trabzon Eyaletinde Mütegalibe hareketleri ve Ayanlık (1750 - 1850)*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2007.

BAYKARA, Tuncer, “Türkiye Selçukluları’nda İdari Birim ve Bununla İlgili Meseleler”, *Vakıflar Dergisi*, S. 19, 1985, s. 49-59.

_____ Türkiye Selçukluları’nın Sosyal ve Ekonomik Tarihi, IQ yayınları, İstanbul 2004..

BENNET, Julian, “Agricultural Strategies and The Roman Military İn Central Anatolia During The Early İmperial Period”, *OLBA XXI*, 2013, s. 322, 335.

BİLGİN, Aydın, “Salname”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 10, MEB Yay., İstanbul, 1997, . s. 51-54.

BLUM, Jerome, “ Prices in Russia in the Sixteenth Century”, *The Journal of Economic History*, V. 16, N. 2, Jun., 1956, s. 182-199.

BRAZDİL, Rudolf, “Climatic Variabilty in Sixteenth Century Europe And İts Social Dimension: A Syntesis Christian Pfister”, *Climatic Change*, V. 43, S. 53, 1999, s. 41-42.

BRENNER, Robert, “Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe”, *Past & Present*, N. 70, Feb., 1976, s. 30-75.

BRICE, W. C. and DÖNMEZ, A., "Construction of a House Roofed with Corbelled Domes in Southern Turkey," *Man*, V. 48, N. 155 (1948)

CANPOLAT, İbrahim, *72 Numaralı Mühimme Defteri'nin Traskripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 160-320)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2013.

CANTAY, Gönül, “Beyanı Menazili Seferi İrakeyn ile Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Sivas”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildiri Kitabı*, CI, Şeref Boyraz (Ed), 21-25 Mayıs 2007, ss, 7-13.

CİN, Halil, "Osmanlı Toprak Hukukunda Mirî Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin TMK. Karşısındaki Durumu", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 22, S. 1, 1966, s. 745-798.

COŞGEL Metin M., “Efficiency and Continuity in Public Finance: The Ottoman System of Taxation”, *International Journal of Middle East Studies* , Nov., 2005, Vol. 37, No. 4 (Nov., 2005), s. 567-586.

CRAİK, Kenneth, “Human Responsiveness to Landseape: An Environmental Psychological Perspeetive”, *Responseto Environment*, ed. Gary Coatesand Kenneth Moffett, North Carolina State University, Student Publications of the School of Design, vol. 18 (Raleigh, N.C., 1969), s. 17-93.

CROOT, Patricia and David Parker, “Agrarian Class Structure and Economic Development”, *Past & Present*, N. 78 Feb., 1978, s. 37-47.

ÇAĞATAY, Neşet, *Makale ve İncelemeler*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1983.

ÇELİK, Hacer, “Ermeni Techiri ve Techirden Dönen Ermenilerin İskan Sorunu”, *ÇTTAD*, C. 7, S. 16-17, 2008 Bahar-Güz, s.143-163.

ÇELİK, Sıtkı, *21 Numaralı Mühimme Defteri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yenicağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 1997.

ÇELİK, Şenol, “1070-1071/1659-1660 Tarihli Avârız Defterine Göre XVII. Yüzyıl Ortalarında Turgutlu Kazası”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 16, İstanbul, 2007, s. 33-66.

ÇINAR, Hüseyin, “Kaynaklar”, *Tarihi Coğrafya*, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, Osman Gümüşçü, (Ed), Eskişehir, 2013.

DEMİR, Alpaslan, “XV-XVI. Yüzyılda Turhal’da Nüfus Toprak İlişkisi”, *OTAM*, S. 27, Bahar 2010, s. 70.

_____, “15-16. Yüzyıl Göçlerinin Osmanlı İskân Yapısına Etkisi”, *TAD*, C. 34, S. 58, 2015, s.563-581.

_____ “Sahıs Adlarından Hareketle Nufus Hareketleri ve Iskan Tarihi Calismalarına Bir Katki: Sivas Kazasi Ornegi”, *International Journal of Central Asian Studies*, V. 20. 2016, 152-166.

_____ “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Dış Göçler: Şarkıyan”, *Karadeniz Araştırmaları*, Kış 2011, S. 28, s. 51-66.

_____ *XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme Nüfus ve Ekonomik Yapı*, Basılmamış Doktora Tezi, T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara, 2007.

DEMİR, Mustafa, “Türk-İslam Medeniyetinde Şehirleşme”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, C. 16, S. 1, 2003, s. 156-165.

DEMİR, Selçuk, *75 Numaralı Mühimme Defteri'nin Traskripsiyon ve Değerlendirilmesi (1603-1604) (s. 1-171)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2008.

DEMİRCİ, Süleyman, “XVII. Yüzyıl Sivas Eyaleti Avarızhane Sayıları Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. I, Şeref Boyraz (Ed), 21-25 Mayıs 2007, s. 179-191.

Demirel, Ömer, “Sivas”, TDVİA, C. 37, s. 278-282.

DICKINSON, Robert E., “Dispersed Settlement in Southern Italy”, *Erdkunde*, Bd. 10, H. 4 (Dec., 1956), s. 282-297.

DORFLER, Walter - HERKİNG Christa, “Environment and Economy in Hittite Anatolia”, *Colloquia Antiqua*, C.II, Insights Into Hittite History And Archeology, Herman Genz and Dirk Paul Mielke (Ed), Peeters Leuven - Paris - Walpole, Ma, 2011, s. 105.

DÖĞÜŞ, Selahattin, “Osmanlılar Döneminde Sivasta Türkmen İsyanları”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. I, Şeref Boyraz (Ed), 21-25 Mayıs 2007, s. 85-112.

DUMAN, Hasan, “Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller”, *IRCICA*, İstanbul, 1991, s. 17.

ELLEROĞLU, Hasan, Sivas Tarım, Hayvancılık ve Gıda Sektörel Çalışma Grubu Raporu, Raportör; Sivas, 2011.

ERDER, Leila “The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century”, *Middle Eastern Studies*, V. 11, N. 3, Oct., 1975, s. 284-301.

ERDOĞAN, Emine Özünlü ve GÜMÜŞÇÜ, Osman, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Göç Aktörleri Olarak Çiftbozanlar”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 49, S. 1, Mart 2016, s.29-56.

ERDOĞAN, Emine Özünlü, “Askeri Tarih Araştırmaları Bakımından Tımar Ruznamçe Defterlerinin Önemine Dair Bazı Görüşler”, *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi Bildirileri*, C. II, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Müdürlüğü Yay., 21-23 Kasım 2012.

ERDOĞAN, Meryem Kaçan, “Karayazıcı İsyanı”, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 2, Aralık 2003, s. 53-66.

ERDOĞDU, Burçin ve ÖZBAŞARAN, Mihriban, “Salt in prehistoric Central Anatolia”, *Sel, Eau Et Forêt D’hier A Aujourd’hui*, Olivier WELLER vd. (Ed.), Presses Universitaires De Franche Comte, 2008, s. 163-173.

ERKAN, Kemal, *1734 – 1735 Osmanlı – İran Savaşı Mühimme Defteri*, (Ramazan 1146 – Zilhicce 1147, 1.Baskı, Selman Soydemir (Ed), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2011, s.49.

ERLER, Mehmet Yavuz, *Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtlik Olayları (1800-1880)*, 5. Baskı, Libra Yay., İstanbul, 2012.

ERTAŞ, Mehmet Yaşar, “18. Ve 19. Yüzyılda Osmanlı Taşrasında Yasadışılık: Yerel İdarecilerle Eşkiya İlişkileri”, *Osmanlı’dan Günümüze Eşkiyalık ve Terör*, Osman Köse (Ed), Samsun, 2017, s. 179-191.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, YKY, C. 3, s. 119.

FAOQHİ, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Elif Kılıç (Çev.), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2011.

_____ “Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia”, *Review Fernand Braudel Center*, V. 2, N. 3, Winter, 1979, s. 400-436.

_____ “Coping with the Central State, Coping with Local Power: Ottoman Regions and Notables from the Sixteenth to the Early Nineteenth Century”, *The Ottoman Empire And Its Heritage, Politics, Society and Economy*, Suraiya Faroqhi and Halil İnalçık (ed), Brill Leiden, Boston, Koln, 2002 ss 351-382.

_____ “Mühimme Defterleri”, *The Encyclopaedia of İslam*, New Edition, C. VII, 1993, s.470.

_____, “Anadolu'nun İskânı İle Terkedilmiş Köyler Sorunu,” *Türkiye'de Toplumsal Bilim Araştırmalarında Yaklaşım ve Yöntemler*, Ankara: *TODAİE* Yayınları, 1976, s. 289–302.

_____ “Political and Diplomatic Developments”, *The Cambridge History Of Turkey, The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, V. 3, S. 21, Suraiya Faroqhi (Ed), Cambridge University Press, 2006, s. 44.

_____ “Towns, Agriculture and the State in Sixteenth-Century Ottoman Anatolia”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 33, No. 2 (1990), s.125-156.

_____ “Urban Development in Anatolia, (16.-17. Centuries)”, *M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture*, V. 7, N. 1, Spring 1981, s. 37.

_____ *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, Neyyir Kalaycıoğlu (Çev), İstanbul, 1994.

_____ *The Ottoman Empire and the World Around It*, Tauris, New York, 2004.

FOSS, Clive, “The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity”, *The English Historical Review*, V. 90, N. 357 Oct., 1975, Oxford University Press, s. 721.

GENÇ, Mehmet, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, C. 3, S. 1, 1989, s. 175-186.

GLATZ, Claudia, “Bearing the Marks of Control? Reassessing Pot Marks in Late Bronze Age Anatolia”, *American Journal of Archaeology*, V. 116, N. 1, January 2012, s. 5-38.

GÖK, İlhan, *168 Numaralı Mühimme Defteri (s. 200-376) (1183-1185/1769-1771) Transkripsiyon, Değerlendirme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2007, s. 166.

GÖKBİLGİN, Tayyib, “XV ve XVI. Asırlarda Eyalet-i Rum”, *Vakıflar Dergisi*, S. VI, 1965, s. 51-61.

GÖKÇE, Turan, “1695 Tarihli Mufasaal Avarız Defterine Göre Filibe Kazasında Nüfus Ve Yerleşme Düzeni”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 12, S. 2, Aralık-December 2007, s. 53-107.

GÖKÇEN, İbrahim, *Tarihte Saruhan Köyleri*, İstanbul: Berksoy Matbaası, 1950.

GÖYÜNÇ, Nejat, “Tımar Ruznamçe Defterlerinin Biyografik kaynak Olarak Önemi”, *Belleten*, C. 9, S. 227, 1996, s. 127-138.

GÜLTEN, Sadullah, “Osmanlı Anadolu’sunda Bir İskân Hikâyesi: Bozok Sancağı’nda Aşiretler, Köylüler ve Celâlîler (16-19. Yüzyıllar)”, V. 11, S. 1, February 2019, ss129-154..

GÜMÜŞÇÜ, Osman, “Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçinde Türkiye’de Sınır Kavramı”, *Bilig*, Kış, 2010, Sayı 52, s. 79-104.

GÜMÜŞÇÜ, Osman, DEMİR, Alpaslan ve ÖZÜNLÜ, Emine Erdoğan, Türkiye'nin Kayıp Köyleri, Ed. Osman GÜMÜŞÇÜ, Yeditepe Yay., İstanbul, 2020.

GÜMÜŞÇÜ, Osman, ÖZÜNLÜ, Emine Erdoğan, Osmanlı Devleti'nin "Resm-i Çift" Uygulamalarını Yeniden Düşünmek, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXXI, S. 1, 2016, s. 206-207.

_____, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Nüfus ve Yerleşme*, TTK Basımevi, Ankara, 2001.

GÜRBÜZ, Adnan, *XV-XVI. Yüzyıl Sancak Çalışmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001.

HAKKI, İsmail ve NAFİZ, Rıdvan, Sivas Şehri, Recep Toparlı (Der), Sivas Ticaret ve Sanayi Odası Yay., Sivas, 1997.

HALAÇOĞLU, Yusuf , *XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 1997.

_____, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK basımevi Ankara, 1991.

HALDON, John, "The Climate and Environment of Byzantine Anatolia: Integrating Science, History, and Archaeology", *Journal of Interdisciplinary History*, xlv:2 (Autumn, 2014), 113–161.

HOFFMAN, Philip T., "Taxes and Agrarian Life in Early Modern France: Land Sales, 1550-1730" ,: *The Journal of Economic History*, V. 46, N. 1. Mar., 1986, s. 37-55.

<http://www.sivas.gov.tr>, "İlimiz Hakkında Genel Bilgiler", Erişim zamanı 18.05.2020, Saat 21:10.

HUDSON, John C., "A Location Theory for Rural Settlement", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 59, No. 2 (Jun., 1969), s.365-381.

HUTTEROTH, Wolf-Dieter “Ecology of the Ottoman Lands”, *The Cambridge History Of Turkey*, V. 3, *The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, Suraiya Faroqhi (Ed), Cambridge University Press, 2006, s. 18-44.

İMBER, Colin, “The Cultivation Of Wasteland İn Hanafi And Ottoman Law”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, V. 61, N. 1/2, March 2008, s. 101-112.

İNALCIK, Halil, “Köy, Köylü, İmparatorluk”, *V. Milletler Arası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*. M.0. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul 21-25, Ağustos 1989. Tebliğler. TTK, Ankara, 1990.

_____, Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, TTK Yay., İstanbul 1987.

_____, İncalcık, “Tımar”, TDVİA, s. 168-171.

_____, “Osmanlı Fetih Yöntemleri”, *Doğu –Batı*, Makaleler II, II. Baskı, Taşkın Takış ve Sunay Aksoy (Haz), 2009.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, 18. Baskı, Ruşen Sezer (Çev), YKY, İstanbul 2013, s. 37.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. I, 3. Baskı, Halil Berktaş (Çev.), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 207.

_____, “Mazra’a”, *The Ansiclopedia of Islam, New Edition*, V. 6, Leiden E. J. Brill, Netherland, 1991, s. 959-96.

_____, “Çift-Hane Sistemi ve Köylünün Vergilendirilmesi”, *Doğu-Batı Makaleler II*, İstanbul, 2008.

İPEK, Nedim, “Kafkaslardan Anadolu’ya Göçler (1877-1900)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 1, 1991, s.101-138.

İPŞİRLİ, Mehmet (Haz)., *Selaniki Mustafa Efendi, Tarih-i Selaniki (1563-1595)*, C. I, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 754-755.

JOHNSTON, R. J., “Central Places and the Settlement Pattern”, *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 56, No. 3 (Sep., 1966), s.541-549.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.

KARABIYIK, Bayram, *54 Numaralı Mühimme Defteri'nin Traskripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.221-291)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2012.

KARACA, Müjge, *94 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özetli Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2008.

KARACAKAYA, Recep, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arsivi Daire Başkanlığı Yayın No: 52, İstanbul 2001.

KARADEMİR, Zafer, “Sivas Ağa Sınıfının Sosyo-Ekonomik Durumuna Dair Bir İnceleme (1780- 1831)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, C. 14, S. 14, ss 183-210.

_____, *İmparatorluğun Açlıkla İmtihanı; Osmanlı Toplumunda Kıtliklar (1560-1660)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. VI, 4. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1988.

KARAMAN, K. Kivanç and PAMUK, Şevket, “Ottoman State Finances in European Perspective, 1500-1914”, *The Journal of Economic History*, V. 70, N. 3, September 2010), s. 593-629.

KARAUĞUZ, Güngör ve ÖZCAN, Koray, “Hitit İmparatorluk Döneminde Anadolu Yerleşme Sistemine İlişkin Hipotetik Yaklaşımlar "Tarhuntassa Eyaleti Yerleşme Sistemi", *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici*, XLIX, VI Congresso Internazionale di Ittitologia, Konya, s. 463-477.

KARPAT, Kemal, *Osmanlı nüfusu 1830-1914*, Bahadır Tırnakçı (Çev), Timaş Yay., İstanbul 2010.

KAYA, Muhammed Samet, *69 Numaralı Mühimme Defteri'nin Traskripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.1-168)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2013.

KEJANLI, Türkan, “Anadolu’da Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde, Kale ve Merkez Çarşı Gelişimi”, *e-Journal of New World Sciences Academy*, Volume: 5, Number: 3, 2010, s. 286-304.

KELEŞ, Adem, *75 Numaralı Mühimme Defteri'nin Traskripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 172-331)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2011.

KEMAL, Erkan, *Köprülüzade Abdullah Paşa'nın Şark Seferi Seraskerliği Esnasında Tutulan Sefer Mühimmesi (N.1146-Z.1147)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tasnif-Özet-Transkripsiyon, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2007.

KILIÇ, Mustafa, *107 Numaralı Mühimme Defteri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Arşivcilik Bölümü, İstanbul, 1996.

KILIÇ, Orhan, “Ocaklık ve Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, S. 1, 2001, s. 1-20.

KIRSTEN, E., "Die Byzantinischen Stadt", *Berichte zum XI. Internationale Byzantinisten Kongres*. C. H. Beck (Ed), München, 1958, s.1-26.

KOÇ, Yahya, *149 Numaralı Mühimme Defteri (1155-1156/1742-1743) İnceleme, Çeviri, Yazı ,Dizin*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2011

KOÇ, Yunus, "Anadolu Selçukluları Döneminde Türkiye'de Yerleşme ve Nüfus", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, C. I, Ahmet Yaşar Ocak (Ed), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 2006, 241-248.

_____, "Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV.-XVIII. Yüzyıllar)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 6, 2005.

_____, "Nüfus", *TDVİA*, s. 294-299.

KOHL, J. G., "Der Verkehr und die Ansiedlungen der Menschen in ihrer Abhängigkeit von der Gestaltung der Erdoberfläche", 2d ed.; Leipzig, 1850 In 1841.

KORKMAZ, Zafer, *Sivas İli Helenistik-Roma Seramiği Işığında Yerleşim Şeması*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.

KRAMER, Samuel Noah, *Tarih Sümer'de Başlar*, Kabalcı Yayınevi, Hamide Koyukan (Çev), İstanbul 1999.

KURT, Yılmaz (Haz), *Koçi Bey Risalesi, 1631*, Ecdad Yay., Ankara, 1994.

KURT, Zeynep, *13 Numaralı ve 1727-1730 Tarihli Mühimme Zeyli Defteri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ, 2005.

KUZUCU, Kemalettin, "II. Abdülhamid Dönemi Layihalarında Ayrılıkçı Hareketleri Önlemeye Yönelik Sosyokültürel Çözüm Önerileri" *Osmanlı'dan Günümüze*

Eşkiyalık ve Terör, Prof. Dr. Osman KÖSE (Ed),, Kültür Yayınları Samsun-Ekim 2017, s. 375-392.

_____, “1021’den 1921’e Türk-Ermeni İlişkilerinin Sivas Boyutu”, *Türk-Ermeni Külliyatı*, C. 4, s. 1-54.

_____, “Osmanlı Döneminde Sivas İlbeylileri ve İlbeyli Kazası”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 15, 2004, s. 165-183.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “Mühimme”, *DİA*, C. 31, s.520- 523.

MAHİROĞULLARI, Adnan, “Anadolu’da Misyonerlik ve Yabancı Misyon Faaliyetlerinin Ermeni Meselesine Etkileri: Sivas Vilayeti Örneği”, *Yeni Türkiye*, s. 60, 2014, s. 1-23.

MARSTON, John M., “Agricultural Strategies and Political Economy in Ancient Anatolia”, *American Journal of Archaeology*, Vol. 116, No. 3 (July 2012), s. 377-403

MCMAHON, Gregory, “The History of the Hittites”, *Biblical Archaeologist*, June/September 1989, s. 62-77.

MERCAN, Mehmet, “Sivas Vilayetinin Teşkili Ve idari Yapı 1867-1920”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. I, Şeref Boyraz (Ed), 21-25 Mayıs 2007, s,549-559.

MİNKOV, Anton, “Ottoman Tapu Title Deeds in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Origin, Typology and Diplomats”, *Islamic Law and Society*, V. 7, N. 1, 2000, s. 65-101.

MRGİÇ, Jelena, “Wine or Raki The Interplay of Climate and Society in Early Modern Ottoman Bosnia”, *Environment and History*, V. 17, N. 4, November 2011, s. 614-671.

MÜLLER-KARPE, Andreas, “Kuşaklı 1998 Yılı 6. Kazı Çalışmaları Hakkında Ön Rapor”, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. I, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Koray Olşen vd. (Ed), Ankara 1999, s.309-321.

NAFİZ, Rıdvan ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Sivas Şehri*, Seyran Yayınları, Sivas, 2005.

ORHONLU, Cengiz, “Şehir Mimarları”, *Osmanlı Araştırmaları*, C II, Halil İnalçık Ve Nejat Göyünç İstanbul, 1981.

_____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Derbend Teşkilatı”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 1, 2016, s. 79-80.

ORTAYLI, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2012.

ÖKSE A. Tuba “Ancient Mountain Routes Connecting Central Anatolia to the Upper Euphrates Region” *Anatolian Studies*, V. 57, 2007, s. 35-45.

_____, “Early Bronze Age Settlement Pattern and Cultural Structure of the Sivas Region”, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, January, 2005, s. 3-9.

_____, “Sivas’ta Hitit Çağı Öncesi Yerleşim Sistemlerinde Devamlılık ve Değişim”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 22, S. 1, 2005, s. 66-70.

ÖZ, Mehmet, “Modernleşme Öncesinde Osmanlı Toplumunda Eşkiyalık Hareketlerinin Niteliği ve Özellikleri”, *Osmanlı’dan Günümüze Eşkiyalık ve Terör*, Osman Köse (Ed), Samsun, 2017, s. 19.

_____. “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Köylülerin Vergi Yüğü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 17, s. 80.

_____. “Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağında Nüfus (1455-1643)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 6 , S. 1 , Ocak 1991 , s.173 – 209.

ÖZCAN, Koray, “Anadolu’da Selçuklu Kentler Sistemi ve Mekansal Kademelenme”, *METU, JFA*, /2 C. 23, S. 2, 2006, s. 21-61.

_____, “Selçuklu Çağında Sivas Ortaçağda Bir Anadolu-Türk Kentinin İşlevsel Kimliği Üzerine Hipotetik Yaklaşımlar”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2007, S. 33, s. 106-107.

ÖZEL, Oktay, “Osmanlı Anadolu’sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19.Yüzyıllar)”, *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, 2006, s. 557-591.

_____, “Population Changes in Ottoman Anatolia during the 16th and 17th Centuries: The "Demographic Crisis" Reconsidered” , *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 36, No. 2 (May, 2004), s. 183-205.

ÖZEY, R., “20. Yüzyıl Başlarında Sivas’ın Tarihi Coğrafyası”, *Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu*, 15-17 Mayıs 2003 Bildirileri, s.133-146.

ÖZKAYA, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Toplumu*, Yapı krediYayımları, İstanbul, 2010.

_____, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, TTK Yay. Ankara, 1994.

ÖZTÜRK, Mustafa, “1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 8, 1997, s. 249-293.

ÖZTÜRK, Yücel, “Tımar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı İle Mukayesesi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 31, s. 157-208.

ÖZÜNLÜ, Emine Erdoğan, “Askeri Tarih Araştırmaları Bakımından Tımar Ruznamçe Defterlerinin Önemine Dair Bazı Görüşler”, *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi Bildirileri*, C.

II, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Müdürlüğü Yay., 21-23 Kasım 2012, s. 396, s. 393-404.

PARLAK, Bekir, “Tarihi Perspektifte Anadolunun İdaresinde Sivasın yeri ve Önemi Üzerine Yönetmel Bir Analiz”, *Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu Bildirileri, Basılmı Bildiri Kitabı*, Sivas, 2003 s.219-242.

PAŞAZADE, Orhan, *9 Numaralı Mühimme Defteri Özet ve Transkripsiyon, (977- 978 / 1569 -1570)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

POSTAN, M. M. and HATCHER, John, “Agrarian Class Structure and Economic Development, Population and Class Relations in Feudal Society”, *Past & Present*, N. 78, Feb., 1978, s. 24-37.

PÜRLÜ, Kadir (Haz.), Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, *Sivas'ta Kültürel Mirasın Korunması ve Turizmin Geliştirilmesi İçin Hazırlanan Rapor*.

PÜRLÜ, Kadir, *Sivas'ta İlbeli Türkmenleri*, C. 1, Sivas Belediyesi Kültür Yayınları, Sivas, 2002.

QUATAERT, Donald, *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey 1500-1950*, EBSCO Publishing, eBook Collection.

SAHİLLİOĞLU, Halil, “Ruznamçe”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri Bildirileri, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Araştırma Merkezi*, 30 Nisan-2 Mayıs 1986, s. 113-139.

_____ “Ahkam”, TDVİA, C.I., s. 551.

SAK, İzzet, *10 Numaralı Konya Şer'iyne Sicili*, Konya, 2003, s. XXIX.

SAVAŞ, Saim, “XVII. Asırda Sivas'ta Bir Ayan Ailesi: Zaralızadeler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 8, İzmir 1993. S. 81-97.

SCHMİDT, Klaus, “A Preliminary Report on the 1995-1999 Excavations”, *Paléorient*, V 26, N. 1, 2000, s. 45-54; Sandra Scham, “The World's First Temple”, *Archaeology*, V. 61, November/December 2008, s. 22-27.

SHAW, Stanford, *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge University Press, London, 1997.

SOLAK, İbrahim, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu’da Meyve ve Sebze Üretimi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, , S. 24, 2008, s. 217-250.

SORENSENİ, Roslyn, *Rural Adminisstration in Hittite Anatolia*, Master Thessis, The Graduate School of Economics and Social Sciences of İhsan Doğramacı Bilkent University, Ankara, May, 2019.

SÖYLEMEZ, Faruk, “XVIII Yüzyılda Sivas Çevresinde Eşkiyalık Olayları”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Cl., 21-25 Mayıs 2007, Şeref Boyraz (Ed), s.157-168.

ŞAHİN, İlhan, “XV ve XVI. Yüzyıllarda Taşra Teşkilatının Özellikleri”, *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, Abdülkadir Özcan (Ed).

_____, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, Muittin Salih Eren (Haz), Eren Yay, İstanbul 2006, s. 218.

ŞAHİN, Mehmet, *8 Numaralı Mühimme Zeyli (Kuyucu Murad Paşa’nın Celali Seferi Mühimmesi-1607)*, Basılmamış, Yüksek Lisans Tezi İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2002. s. 103.

TABAKOĞLU, Ahmet, “Öşür” , *İslam Ansiklopedisi*, C. II. s. 101, s. 100-103.

_____, *Türk İktisat Tarihi*, 6. Baskı, Dergah Yay., İstanbul, 2003.

_____, Osmanlı İctimai Yapısının Ana Hatları I,

TAYLOR, Christopher. "The Origins and Development of Deserted Village Studies", *Deserted Villages Revisited içinde Explorations in Local and Regional History*, University Of Hertfordshire Press, London 2010, K. 1-7.

TEOMAN, Özgür and KAYMAK, Muammer, "Commercial Agriculture and Economic Change in the Ottoman Empire during the Nineteenth Century: A Comparison of Raw Cotton Production in Western Anatolia and Egypt", *The Journal Of Peasant Studies*, V. 35, S. 2, s. 314-334.

TULUM, Mertol, vd. (Haz), BOA, Mühimme Defteri 90, (1646/1647), *Türk Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, İstanbul, 1993.

TUNÇDİLEK, Necdet, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 15/1-4, 1953-54: 189-208.

TUNÇDİLEK, Necdet, "Orta Sakarya Vadisinin İktisadî Tarihi Hakkında", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 17, S 1-4, 1955, 179-192.

_____ "Türkiye Kır Yerleşmesinin Gelişimi ve Evrimi", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü dergisi*, S. 23, 1980, s. 1-21.

TURAN, Osman, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", *AÜDTCFD*, C.9, S. 4, 1951

_____ *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1999, s. 120-121.

_____ *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 3. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993.

UZUN, Efkan, *XVII. Yüzyıl Anadolu İsyanlarının Şehirlere Yayılması; Sosyal Ve Ekonomik Hayata Etkisi (1630–1655)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, II, III, 5. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1988.

ÜÇÖK, Coşkun, “Osmanlı Devlet Teşkilatında Tımarlar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 4. 1944, s 525-551.

ÜNAL, Fatih, “Osmanlı Belgelerinde II. Meşrutiyet Sonrası Doğu Anadolu’da Ortaya Çıkan Eyüphanzâde Said Çetesi Ve Ermeniler”, *Osmanlı’dan Günümüze Eşkiyalık Ve Terör*, Osman Köse (Ed), Samsun, 2017, s. 275-284.

ÜNAL, Mehmet Ali, *44 Mühimme Defteri*, Akademi Yayınları, Akademi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 174-175.

ÜNALAN, Sıddık, XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Sivas’ın Demografik Yapısı, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 2, 2004, s. 49-50.

VANHAVERBEKE, Hannelore v.d ,“What Happened After The 7th Century A.D.? A Diffrent Perspective on Post-Roman Rural Anatolia”, *Archeology Of the Countryside*, S. 113, 2009 Medieval Anatolia, s. 144-177.

WEİSSER, Michael R., “The Agrarian Depression in Seventeenth-Century Spain”, *The Journal of Economic History*, V. 42, N. 1, Mar., 1982, s. 149-154.

WHITE, Sam, *Osmanlı’da İsyan İklimi*, Nurettin Elhüseyni (Çev.), Alfa Yay. İstanbul. 2013.

WICKHAM. Chris, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800*, Oxford University Press, 2005.

YARCI, Güler, “Lyonel Bondy’nin "Dinamit ve Diplomatlar” Başlıklı Makalesi ve Ermeni Hınçaklar", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkiyalık ve Terör*, Prof. Dr. Osman KÖSE (Ed), Kültür Yayınları Samsun-Ekim 2017, s. 217-232.

YASA, İbrahim, *Hasanoglan; Socio-Economic Structre of a Turkish Village*, Public Administration Institute for Turkey and the Middle East, Yeni Matbaasi, Ankara, 1957.

YILMAZER, Ziya (Haz), *Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi Tarihi* I, II, III.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, C. I, TTK yayınları, Ankara 2013.

YÖRÜK, Doğan, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşayan Gayrimüslimlerin Nüfusu”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, s. 625-652.

ZABUN, Sezgin, “1833 Yılı Sivas İli Merkez Kazası Gayrimüslim Nüfus Defterlerine Göre Gayrimüslimlerin Cizye Vergisi Ve Konut Mülkiyeti Verileri Ve Fiziksel Özellikleri”, *Uluslararası Ticaret ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C: 2, S. 1. s. 51-67.

EKLER

Ek 1: Sivas’ta Araştırmaya Konu Olan 16. Yüzyıl Yerleşimlerinde Değişim

	Yerleşim Adı	Yerleşimin 16. Yüzyıl İçerisinde Değişimi		
		1520	1554	1574
1.	Ağca Viran ve Yenice Viran	Mez	Mez	Mez

2.	Ak Kervansaray	Mez	Mez	Mez
3.	Ayas Derbendi	Mez	Mez	Mez
4.	Cındır (Haydar)	Mez	Mez	Mez
5.	Çakmak	O ⁶²²	Mez	Mez
6.	Danışmendlü	Kar	Mez	Mez
7.	Gölcük	Kar	Mez	Mez
8.	Göllüce Viran	Mez	O	O
9.	Hamzacık	Mez	Mez	Mez
10.	Ilıca (imice)	Mez	O	O
11.	İğdelüce (iğregüce)	Mez	Mez	Mez
12.	Kadı Viranı	Mez	Mez	Mez
13.	Kızılca Kışla	Kar	Mez	Mez
14.	Ovacık ve Çiğüllü Pınarı	Mez	Mez	Mez
15.	Sorkun	Mez	Mez	Mez
16.	Acı pınar	O	Kar	Kar
17.	Adem Fakı (adem dede)	Kar	Kar	Kar
18.	Adıs	Kar	Kar	Kar
19.	Ağavir (ağnavid)	Kar	Kar	Kar
20.	Ağca han	Mez	Mez	Kar
21.	Ağca Mescid	Kar	Kar	Kar
22.	Ağiki	Kar	Kar	Kar
23.	Ak Pınar	Kar	Kar	Kar
24.	Ak Viran	Mez	Mez	Kar
25.	Ak Viran-ı Diğer	Mez	Kar	Kar
26.	Ala hacı	Kar	Kar	Kar
27.	Ali bey viranı ma'a mezra'a-i çakmak	Kar	Kar	Kar
28.	Alp kara ve kösrelik	Kar	Kar	Kar

⁶²² Mevcut değil anlamında işaret.

29.	Armutluca	Mez	Kar	Kar
30.	Ayas hatun	Kar	O	Kar
31.	Üzeyir	Kar	Kar	Kar
32.	Bağçe	Kar	Kar	Kar
33.	Banas	Kar	Kar	Kar
34.	Barçın	O	Kar	Kar
35.	Başı büyük	Kar	Kar	Kar
36.	Yapak	Mez	Mez	Kar
37.	Bayat	Kar	Kar	Kar
38.	Bedel	Kar	Kar	Kar
39.	Bedir viranı ve mezra'a-i bayındır viranı	Mez	Kar	Kar
40.	Beş depe ve mezra'a-i çerler	Mez Kar	Mez	Kar
41.	Bey dili	O	Mez	Kar
42.	Bey pınarı	Kar	Kar	Kar
43.	Bin göl	Kar	Kar	Kar
44.	Boğaç	O	O	Kar
45.	Borazid	Mez	Mez	Kar
46.	Cancin	O	O	Kar
47.	Çirhin	Kar	Kar	Kar
48.	Çiminto ve kemküni	Kar	Kar	Kar
49.	Çağlan (cağlak)	Mez	Mez	Kar
50.	Çat kürd	Kar	Kar	Kar
51.	Çat viran	Mez	Mez	Kar
52.	Çelebi deresi	Kar	Kar	Kar
53.	Çeltek	Kar	Kar	Kar
54.	Çemhani	O	Mez	Kar
55.	Damlaluca	Mez	Mez	Kar

56.	Demürcilik	Mez	Kar	Kar
57.	Derbend	Kar	Kar	Kar
58.	Dere viran	Mez	Mez	Kar
59.	Divetse	Kar	O	Kar
60.	Döğër	O	Mez	Kar
61.	Döşü karaca	Mez	O	Kar
62.	Ebugen	O	Mez	Kar
63.	Emir han	Mez	Mez	Kar
64.	Emir yusuf	Kar	Kar	Kar
65.	Emre	Kar	O	O
66.	Emre	Kar	Kar	Kar
67.	Esinek (eskik)	Kar	Kar	Kar
68.	Eymür	Kar	O	O
69.	Eymür-i diğër	Kar	Kar	Kar
70.	Fılındır	Kar	Kar	Kar
71.	Fim	O	Kar	Kar
72.	Gazi	Kar	Kar	Kar
73.	Gevre	Kar	Kar	Kar
74.	Göydün	Kar	Kar	Kar
75.	Gündüz (güvendüz)	Kar	Kar	Kar
76.	Hanzar (hızar)	Kar	Kar	Kar
77.	Hasan kuşcu	Kar	Kar	Kar
78.	Hatun künbedi	Kar	Kar	Kar
79.	Havik	Kar	Kar	Kar
80.	Hızır ni'al	Kar	Kar	Kar

81.	Hoca bey	Mez	Mez	Kar
82.	Horhun	Kar	O	Kar
83.	Horsana	Kar	Kar	Kar
84.	Hoş öyüğü (hoş venk)	Kar	Kar	Kar
85.	İbikli	Kar	Kar	Kar
86.	İkindü	Kar	Kar	Kar
87.	İlmen	O	O	Kar
88.	İmaret	Kar	Kar	Kar
89.	İncuğa	Kar	Kar	Kar
90.	İsmil-i diğır	O	Kar	Kar
91.	İşhanı (asmalı)	Kar	Kar	Kar
92.	Kalın değirmen	Kar	Kar	Kar
93.	Kamis	Kar	Kar	Kar
94.	Kara balçık	O	O	Kar
95.	Kara yaprak ?	Mez	Mez	Kar
96.	Kara burun	Kar	Kar	Kar
97.	Karaca	Kar	Kar	Kar
98.	Karaca hisar	Kar	Mez	Kar
99.	Karaca vıran	Mez	Mez	Kar
100.	Karaca vıran	O	Mez	Kar
101.	Karlu	Kar	Kar	Kar
102.	Kavak	Kar	Kar	Kar
103.	Kavraz-ı nev	Kar	O	O
104.	Kayır bey	Kar	Kar	Kar
105.	Kahkik	Kar	Kar	Kar

106.	Kel viran-ı diğer	Mez	Mez	Kar
107.	Kemeriz	Kar	Kar	Kar
108.	Kerim mümin-i diğer ma'a ziyal deresi	O	Kar	Kar
109.	Kesrik	Kar	Kar	Kar
110.	Kızıl kışla ve deli viranı ve kamari viranı	O	O	Kar
111.	Kızılca ala yund	Mez	Mez	Kar
112.	Kızılca kışla	Mez	Kar	Kar
113.	Kızılca köy	O	O	Kar
114.	Kızılca viran	Kar	Kar	Kar
115.	Koyun kışlası	O	O	Kar
116.	Koz	Mez	Mez	Kar
117.	Koz viran ma'a mezra'a-i senir viran	Kar	Kar	Kar
118.	Kötni (güşen)	Kar	O	Kar
119.	Kurd lapa	Kar	Kar	Kar
120.	Kurdu ve mescidlüce	O	Mez	Kar
121.	Kurtlu kaya	Kar	O	O
122.	Küpecik	Kar	Kar	Kar
123.	Kürtler	Kar	Kar	Kar
124.	Kürtler-i diğer	Mez	Mez	Kar
125.	Mamuğa	Kar	Kar	Kar
126.	Mescidlü ve tatlucak-i diğer	Mez	Mez	Kar
127.	Mescit keman (taht-ı keman)	Kar	Kar	Kar
128.	Molus	Kar	Kar	Kar
129.	Muğri	Mez	Kar	Kar
130.	Nasır-ı direklü (bahir-i direklü) ma'a mezra'a-i gümüş diğın	Mez	Kar	Kar
131.	Odlu kaya	O	Mez	Kar

132.	Oğlakçı	Kar	Kar	Kar
133.	Olukman	Kar	Kar	Kar
134.	Ozan	Kar	Kar	Kar
135.	Öyük	Kar	Kar	Kar
136.	Özmüş	Kar	Kar	Kar
137.	Pağnik	Kar	Kar	Kar
138.	Pirepürd	Kar	Kar	Kar
139.	Pirincik	Mez	Mez	Kar
140.	Pirkik	Kar	Kar	Kar
141.	Salavat	Kar	Kar	O
142.	Saru hacı (saruhan)	Kar	Kar	Kar
143.	Saru kaya	Kar	Kar	Kar
144.	Saruyar	Kar	Mez	Kar
145.	Senir-i yakub ma'a mezra'a-i yeni	Mez	O	Kar
146.	Seyfük	Kar	Kar	Kar
147.	Sineklü	O	O	Kar
148.	Sofular	Mez	Kar	Kar
149.	Sofular	Mez	Kar	Kar
150.	Sovuk çermik	Mez	Mez	Kar
151.	Söğüdlü-yi diğer	Mez	Mez	Kar
152.	Su başı	Mez	Mez	Kar
153.	Sulu viran	O	Mez	Kar
154.	Şeyh merzuban	Mez	O	Kar
155.	Şinkürek	Kar	Kar	Kar
156.	Taşlık viranı	Mez	Kar	Kar
157.	Tavşancılık ve büzerlik	Mez	Mez	Kar

158.	Todurga	Kar	O	Kar
159.	Todus	Kar	Kar	Kar
160.	Tokuş	Kar	Kar	Kar
161.	Torusnu (toros)	Kar	Kar	Kar
162.	Kavraz-ı köhne	Kar	O	O
163.	Tutmac	O	Kar	O
164.	Tuz hisar	Kar	Kar	Kar
165.	Üreğir	O	O	Kar
166.	Veliyuddin	Kar	Kar	Kar
167.	Venk ma'a venk-i küçük ve mezra'a-i ayanalar ve mezra'a-i kuru köprü ve taşluca ve çal depe	Kar	Kar	Kar
168.	Yağ basan	Kar	O	Kar
169.	Yahuda	Mez	Kar	Kar
170.	Yar ağıl-ı diğer	Kar	Kar	Kar
171.	Yar hisar	Kar	O	Kar
172.	Yassı viran	Kar	Kar	Kar
173.	Yassıca viran	Kar	Kar	Kar
174.	Yava	Kar	Kar	Kar
175.	Yaylacık	Kar	Kar	Kar
176.	Yenice istanos	Kar	Kar	Kar
177.	Zara	Kar	Kar	Kar
178.	Zengi ve kara bayrak	Mez	Mez	Kar
179.	Abukde	Mez	O	O
180.	Ağca viran	Mez	O	O
181.	Akşar	Mez	O	O
182.	Andım (irem)	Mez	Mez	Mez
183.	Aşağı kerim mümin (yaka kerim mümin)	Mez	Mez	Mez
184.	Barda başı-yı diğer	Kar	Mez	Mez

185.	Baş viran-ı diğer	Mez	Mez	Mez
186.	Boynuz özü	O	Kar	Mez
187.	Büyük viran	Mez	O	O
188.	Çat viranı ve devlet viranı	Mez	O	O
189.	Çay viranı	Mez	O	Mez
190.	Çec özü	Mez	Mez	O
191.	Çiğil viranı	Mez	O	Mez
192.	Çomak viranı	Mez	Mez	Mez
193.	Çöğen	Mez	O	O
194.	Depelü	Kar	O	Mez
195.	Elbasanlar	O	Mez	Mez
196.	Elmalar ma'a gedik avraz	O	Mez	Mez
197.	Endik	Mez	Mez	O
198.	Eriklü geçüdi	Mez	Mez	Mez
199.	Frenk öyüğü viranı	Mez	O	O
200.	Ganem	Mez	O	O
201.	Göl	Mez	Mez	Mez
202.	Gulam	Mez	Mez	Mez
203.	Hosurge	O	Kar	Mez
204.	İmdi	Mez	O	O
205.	İne hacı-yı diğer	Mez	O	O
206.	Kafir viranı	O	Mez	Mez
207.	Kavak	Kar	Mez	Mez
208.	Kerebid	O	Mez	Mez
209.	Kız oğlu	Mez	Mez	Mez
210.	Kızıl öyük viranı	O	Mez	Mez
211.	Kızıl venk	Mez	O	O
212.	Kızılca kışla	Mez	Mez	O
213.	Kızılca pınar	Mez	Mez	Mez
214.	Kilisecik	Mez	Mez	Mez
215.	Konuk kışlası	Mez	O	O
216.	Kustendık (hostendin)	Kar	Kar	Mez

217.	Merik viranı	O	O	Mez
218.	Mescid deresi	Mez	O	O
219.	Mihmad bey	O	O	Mez
220.	Oğuz viranı ve kal'acık ve kuzu korusu ve karaca viran	Mez	Mez	Mez
221.	Ordu geriç	Kar	Kar	Mez
222.	Öyük	Kar	O	Mez
223.	Rumiler viranı	Mez	O	O
224.	Saru kaya	Mez	Mez	O
225.	Til orta viran	O	Mez	Mez
226.	Tilküçük	Mez	O	O
227.	Todurga	Mez	O	O
228.	Tuz depesi	O	Mez	O
229.	Veli viranı	O	Mez	Mez
230.	Yar hüseyin	Mez	O	O
231.	Yenice	Mez	Mez	Mez
232.	Yenice	Mez	O	Mez
233.	Yuva deresi	Mez	Mez	Mez
234.	A(r)pa viranı-yı diğer	O	Mez	Kar
235.	Abdurrahman	Mez	Mez	Kar
236.	Adil bey	Kar	O	O
237.	Ağva	Kar	Kar	Kar
238.	Ağzı kara	Kar	Kar	Kar
239.	Ahi ağıl	Kar	O	Kar
240.	Ahmed hacı viranı ve eyücek viranı	Mez	Kar	Kar
241.	Ak	O	Kar	Kar
242.	Ala kilise	Kar	Kar	Kar
243.	Ala yund	Mez	Mez	Kar

244.	Andırın-ı salur	Kar	Kar	Kar
245.	Arab viranı	Kar	Kar	Kar
246.	Arpa viranı-yı diğer ve yusuf viranı-yı diğer	Mez	Kar	Kar
247.	Arugaz	Kar	Kar	Kar
248.	Aşkar öyüğü	Mez	O	O
249.	Avraz gedük	O	O	Mez
250.	Baba (Beye)	Kar	Kar	Kar
251.	Bağarıç	Kar	Kar	Kar
252.	Bahça Hisar	Mez	O	Kar
253.	Bahtiyar	O	Kar	O
254.	Barda Başı	Kar	Kar	Kar
255.	Bay Hasan Ve Kırk Kilise Ve Han Meşhed Ve Mezra'a-İ Meydancık Ve Çam Özü Ve Kızıl Divan	O	O	Kar
256.	Bay Mihmad	Kar	Kar	Kar
257.	Beylik Kışlası	Mez	Kar	Kar
258.	Beylik viranı (şenlik viranı)	O	Kar	Kar
259.	Bilakeş	O	O	Kar
260.	Boğa Viran (Yaka Viran)	Kar	Kar	Kar
261.	Boluk	O	O	Kar
262.	Bulak	Mez	Mez	Kar
263.	Bulmaç	Kar	O	O
264.	Büke	Kar	Kar	Kar
265.	Cancincik	Kar	O	O
266.	Çam özü	Kar	Kar	Kar
267.	Çandık viranı	O	Mez	Kar
268.	Çarşu	Kar	O	O

269.	Çelik ma'a mezra'a-i horan	Mez	Mez	Kar
270.	Çiftlik	Mez	Mez	Kar
271.	Çiftlik	Mez	Mez	Kar
272.	Çiftlik-i kafır ovacığ	O	O	Kar
273.	Çoban viranı	O	Mez	Kar
274.	Çomaklu	Mez	Mez	Kar
275.	Çöplü	Kar	Kar	Kar
276.	Değirmenlüce	Kar	Kar	Kar
277.	Devlet viranı	Mez	Kar	Kar
278.	Eğrecalu ma'a söğüdcük	Mez	Mez	Kar
279.	Eğri kavak ve emin ağıl	Mez	Mez	Kar
280.	Emir hasan künbedi	Mez	O	Kar
281.	Eriklü	Kar	O	Kar
282.	Eriklü	Kar	O	O
283.	Esen diğın	Kar	Kar	Kar
284.	Espinik (eşkenek)	Kar	Kar	Kar
285.	Eymir ini	Mez	Kar	Kar
286.	Fakı sungur	Mez	Kar	Kar
287.	Fazlun	Kar	Kar	Kar
288.	Fazluncuk	Kar	Kar	Kar
289.	Ferruḥşad	Mez	Mez	Kar
290.	Fınducak	Mez	Mez	Kar
291.	Fırındar	Kar	Kar	Kar
292.	Ganem	Kar	Kar	O
293.	Gelin oğlu	Mez	Mez	Kar
294.	Gerdek hisar	Kar	O	Kar

295.	Gerdek kaya	Kar	Kar	Kar
296.	Gidiriç	Mez	O	Kar
297.	Göçlü	Kar	O	O
298.	Gölcük	O	O	Kar
299.	Göllük viran	O	Mez	Kar
300.	Gözenek köprüsü	Mez	Mez	Kar
301.	Hacı bey	Mez	Mez	Kar
302.	Haküne (hakuki)	Kar	Kar	Kar
303.	Halfet	Kar	O	O
304.	Halidi (çaldı)	Kar	Kar	Kar
305.	Han-ı selçuk	Kar	Kar	Kar
306.	Hasancik	Kar	O	O
307.	Hasur	O	Mez	Kar
308.	Hayiş	Kar	Kar	Kar
309.	Hırka	Mez	Mez	Kar
310.	Hisarcık-ı alemdar	O	Mez	Kar
311.	Issı çermik (esen çermik)	Kar	O	Kar
312.	İki kilise	Mez	Kar	Kar
313.	İnce	O	O	Kar
314.	İne gazi	Mez	Mez	Kar
315.	İne gazi	Mez	O	Kar
316.	İne hacı	Mez	O	Kar
317.	İrcilü	O	O	Kar
318.	İsa muğri	Mez	Mez	Kar
319.	Kafçak	O	Kar	Kar
320.	Kafir viranı	O	Kar	Kar
321.	Kafti	Mez	Kar	Kar
322.	Kal'a dibi	Kar	O	Kar
323.	Kan başı	Kar	Kar	Kar
324.	Kankırı	Kar	Kar	Kar

325.	Kara bostan	Kar	O	O
326.	Kara öyük	Kar	Kar	Kar
327.	Kara şaban	O	O	Kar
328.	Karaca burun	Kar	O	Kar
329.	Karaca hisar taş kesen	Kar	Kar	Kar
330.	Karaca viran ve hatib viranı	Mez	Kar	Kar
331.	Karavi hisar	Kar	Kar	Kar
332.	Kavak	O	O	Kar
333.	Kavak	O	O	Kar
334.	Kayıcık (kayacık)	Kar	Kar	Kar
335.	Kaynarca	O	O	Kar
336.	Keklik	Mez	Kar	Kar
337.	Keşlik	O	O	Kar
338.	Kınık	Kar	Kar	Kar
339.	Kız oğlu	Kar	Kar	Kar
340.	Kızıl	Kar	O	O
341.	Kızıl depe	O	O	Kar
342.	Kızılca çakal	O	Mez	Kar
343.	Kızılca hisar ve mescidlü	Mez	Kar	Kar
344.	Kızılca viran	Mez	Mez	Kar
345.	Kızılca-yı diğer	O	O	Kar
346.	Kızlar viranı	Mez	Mez	Kar
347.	Kirkidi	Kar	Kar	Kar
348.	Koç hisar	Kar	Kar	Kar
349.	Koçac-ı diğer	O	Mez	Kar
350.	Koçaç	Kar	Kar	Kar
351.	Kolan koçac	Kar	Kar	Kar
352.	Korkud	Mez	Kar	Kar
353.	Korkudan	Kar	O	Kar
354.	Koru köy	Kar	O	O
355.	Kömür	O	O	Kar
356.	Kuşbirge	Kar	O	O

357.	Kutlu oğlanı	O	Mez	Kar
358.	Kuyucak	Mez	Mez	Kar
359.	Kuzucık	O	O	Kar
360.	Küçük	O	O	Kar
361.	Küpçük	Kar	O	O
362.	Latif hacı (latif hanı)	Kar	Kar	Kar
363.	Marülhin	Kar	O	O
364.	Mihmad hacı	Mez	Mez	Kar
365.	Mil kal'a	Kar	Kar	Kar
366.	Muhyi (kıcı)	Kar	Kar	Kar
367.	Murdar ağaç (merdar ağaç)	Kar	Kar	Kar
368.	Olbarid	Kar	Kar	Kar
369.	Ordu-yı geriç ma'a saraycık	Kar	Kar	Kar
370.	Osman temir	Kar	O	O
371.	Öküz ve koz ağaç	Mez	O	Kar
372.	Ömercık	Kar	Kar	Kar
373.	Paşa hanı	Kar	Kar	Kar
374.	Pencerelü (bekcilü)	Mez	Kar	Kar
375.	Pencerelü kınık	Mez	Kar	Kar
376.	Perslik	Mez	Kar	Kar
377.	Pir dam	Kar	O	Kar
378.	Pir köprü (yer köprü)	Mez	Mez	Kar
379.	Piri bey viranı	Mez	O	O
380.	Reyhan	Mez	Mez	Kar
381.	Salur	Kar	Kar	Kar
382.	Salur-ı diğer	Kar	Mez	Kar
383.	Saru	O	Mez	Kar
384.	Saruca	O	O	Kar
385.	Sendil	O	Kar	Kar
386.	Sertler	Kar	Kar	Kar
387.	Setire (şire)	Mez	Mez	Kar

388.	Sevindik	Kar	Kar	Kar
389.	Sırçalı	O	O	Kar
390.	Sineklik viran	Kar	O	O
391.	Sivas hüccet	Kar	Kar	O
392.	Sungur	Mez	Kar	Kar
393.	Süvari	Mez	Kar	Kar
394.	Şad kulu	Kar	O	O
395.	Şadi hacı	Kar	O	O
396.	Şemük	O	O	Kar
397.	Şeyh sami ma'a tahir oluğu	Mez	O	Kar
398.	Şeyhiyye deresi	O	O	Kar
399.	Tahun-ı ulya	O	Mez	Kar
400.	Taş yürek	Kar	Kar	Kar
401.	Tavra	Kar	Kar	Kar
402.	Tekür	Kar	Kar	O
403.	Tekür	Kar	O	O
404.	Temük	Kar	O	O
405.	Tösür özü	Kar	O	O
406.	Tuz özü	Kar	O	Kar
407.	Tuzlacuk	O	O	Kar
408.	Tüccar	Kar	O	O
409.	Ulu dam	Mez	O	Kar
410.	Uzun hasan kavağı	O	O	Kar
411.	Venk-i şeyh musa	Kar	Kar	Kar
412.	Venk-i yar hisar	Kar	O	Kar
413.	Yalnız mehmed	O	Mez	Kar
414.	Yam	Kar	Kar	Kar
415.	Yaraş (yavaş)	Mez	Mez	Kar
416.	Yarı hacı	O	Kar	Kar
417.	Yarım öyük	Kar	Kar	Kar
418.	Yavi	Mez	Mez	Kar

419.	Yazı hırka	O	Mez	Kar
420.	Yenice çepni	Kar	Kar	Kar
421.	Yenice işhanı	Kar	O	Kar
422.	Zevlek	O	Kar	Kar
423.	Salvan	Kar	Kar	O
424.	Celalli	O	Kar	Kar
425.	Kan abad	0	Kar	Kar
426.	Çavdar	Kar	Kar	Kar
427.	Rumlar	0	0	Mez
428.	Taş diğın	Kar	Mez	Mez
429.	Deliktaş	Kar	Kar	Kar
430.	Demircilik	Cemaat	Cemaat	Mez
431.	Eski karahisar	Kar	Kar	Kar
432.	Karacaviran	Kar	Kar	Kar
433.	Gökkaya	Kar	Mez	Kar
434.	Güllük	Kar		
435.	Karkın	Mez	Mez	Mez
436.	Keçili	Kar	Kar	Kar
437.	Kurugöl	Mez	0	0
438.	Kümbet	Kar	0	0
439.	Mansurlu	Mez	Mez	Mez
440.	Karaçayır	Mez	Kar	Kar
441.	Porsuk	Mez	Mez	Kar
442.	Çar diğın	Mez	Mez	Mez
443.	Sarıyusuf			Mez
444.	Söğütçük	M	Mez	Kar
445.	Subaşı	M	Mez	Mez

446.	Ütük	Kar	Kar	Kar
447.	Yanalak	M	Mez	Mez
448.	Karalar	O	O	Mez
449.	Karapınar	M	O	O
450.	Kavlak	Kar	Kar	Kar
451.	Eskiköy	M	Mez	Mez



Ek 2: 16. Yüzyıl Sonrası Ortaya Çıkan Yerleşimler

	1600-1650	1650-1700	1700-1800	1800-1900
1.	Açık Taş	Ağrı	Adakilise	Acıpınar
2.	Ada Viran	Ak Dağ	Ağca Kilise	Ağca inişi
3.	Acı dere	Atik Çavuş	Ada Depe	Ağcalı
4.	Ağıllık	Badırgah Viranı	Apardı	Ak kuzulu
5.	Ağur-ı Diğer	Balı Bey	Ahmed Alan	Akhoca Tekyesi

6.	AkTaş	Çakrak	Akdoğan k.	Alanyurt
7.	Ak Viran-1 Diğer	Çamlık	Ala Çorak	Apardı
8.	Akaldı	Delice Viran	Ağur-1 diğer	Arslandoğmuş
9.	Alan Viran	Emir	Anvara	Aşireti Kuşlu Oymak-1 Kızkapan
10.	Ali Oğlan	Gürükbekir	Avan	Ata
11.	Anbarluca Viran	Eski Hisar	Basinkara	Ayan
12.	Bağdad Hisarı	Geri	Budaklı	Azak
13.	Bağıl İncür	Halil Oğlu	Boğazkesen	Balıca
14.	Bamünim	İki Pınar	Çimen Yenicesi	Bayezid
15.	Barnak	Kanlu	Bey Öyüğü	Beharşeyh.
16.	Bay Viran	KaraGöl	Biricik	Beraprat
17.	Becik	Kol Depe	Boğası	Beykaya nd. Gerdekli
18.	Bedrik Öyüğü	Köse Viranı	Busan	Bezirci tarlaıs k.
19.	Behram	Musa Viranı	Busır	Bilecik k/Bilicik
20.	Berdekant a Viranı	Otağ	Cafer Kara-i Küçük	Boğazkes
21.	Boruki	Örenli	Cekicek	Bostan
22.	Bostanlık	Pınar Baş	Çapraz	Cacıklar
23.	Canlu Hacı	Sağur Ali	Çavundur	
24.	Cenk Hisarı	Sakarcık Öyük	Çukur Kara Küçük	Cemleti
25.	Cenk Viran-1 Diğer Tabi-i Göbeklitaş	Selman Viranı	Değer Viran	Cizözü
26.	Cündlü	Sultan Şah	Değerli	Çakrak
27.	Çalik	Süleyman Dikildi	Delüce Argı	Çalılıu
28.	Çam Baş	Yaya Han	Denizlü	Çavuşlu
29.	Çamlucu		Dilkü Viran (Dilkü Pınarı)	Çongar
30.	Çat Depe		Eldekılır	Çöte tekyesi
31.	Çatlu		Erkari Pınarı	Çukur saray
32.	Çengel Viranı		Eski kışla	Dedegün

33.	Çırak		Eskilik (Yenieski)	delik kaya
34.	Daylu (Taylu)		Evdegir	Doğru
35.	Demlü		Ferik	Döğle
36.	Derecik		Gazi Tarla	Dona
37.	Derhan		Gelen Viran (Beştas)	Durdulu
38.	Er Kilise		Gök	Ekecek
39.	Ergelen		Görler	Eksecik
40.	Ernil Obası		Gümüşlü Viran	Emrudlu
41.	Erzincan		Hacı Yahya	Erzak
42.	Esed		Halsur	Eydilli
43.	Esen Kışla		Hamirkesen	Eylin
44.	Eski-i Diğer		Haracı	Eytokuş
45.	Etrak-ı Ak		Harameyn	Garır
46.	Gamuc		Hatun kuyu	Gazganlı
47.	Göl Viran		Hisar özü	Gazi Bey
48.	Güngör		Hisarardı	Kemeriz
49.	Güngörme z		Horişte	Gerne(Girne)
50.	Hanca		Hüseyin Ayrık	Gezekci
51.	Haric		İne Viran	Gödene
52.	Havalık		İnpınarı	Gön/gün
53.	Hisar Özü		Kamışcık	Gördülgölü
54.	Hisar Taş		Kantara	Gözmen
55.	Hoduk		Kara Vran-1 diğer	Güdün
56.	Hüsam Bakkal		Karga Tarlası	Gürün
57.	Hüseyin Viranı		Karsul Elma Çayır	Hacılar
58.	İküzce		Kayrık	Hallacı
59.	İl Ağıl		Kerir	Han-1 Cedid Kasabası
60.	İli Viran		Kızıl Şeyh Musa	Hayrat
61.	İncur		Kızıl Kend	Hayurlu
62.	İsmail		Kocaluca Pınar	Helalli
63.	İstekalır		Kozdere Viran	Herekli
64.	Kabaklu		Kozluca Pınar	Hergele
65.	Kabanlu		Kozlu Dere	Himmet Fakih
66.	Kabudi		Kuruçay	Hüseyinli

67.	Kalur		Küre	İbre
68.	Kankırı		Nurusa	İçerihan
69.	Kantara		Oluğu Uzun	İshak hacılı
70.	Kara Hacılı		Onad Pınarı	Kabasakal
71.	Kara Kilise Alanı		Özi Kavağı	Kıldır
72.	Karaca Kışla		Pir Hacı	Kalender
73.	Karyelü		Sağı	Kaman
74.	Kavaklı Alan		Sam	Kapalı
75.	Kavurgalı		Saru Kulu	Kaplan
76.	Kaya Bükü		Saru Yelce	Kapu
77.	Kayalud		Saydı	Kara Mehmed Oğlu
78.	Kayaslu		Serbaş	Karacalarviranı çiftliği
79.	Kayvan		Sergan	
80.	Kılıçlı		Serilcek	Karaelli
81.	Kındırlık		Serselik	Karagömlek
82.	Kışlak Viranı		Soğan Pelid	Karahisar-ı atik
83.	Kızıl Arslan		Susağılu	Karakoç
84.	Kızıl Özü Hisarı		Süher	Karalar tekyesi
85.	Koçmar		Şenik muradiman	Karalı
86.	Kostara		Şenluoğlu Kışlası (Çoban deresi)	Karamürsel
87.	Koz Göl		Şeyh Balı	Karaşehir
88.	Koz Viran		Şeyh Kul	Karbacioğlu
89.	Köse		Şeyhi Hasan	Kartalca
90.	Kundar		Tahir	Kavak
91.	Kuru Köprü		Tarkulu	Kelahdık
92.	Kuyululuk		Tarlıklı	Kemalli
93.	Küçük Hisarı		Tirsinik	Keme-i Ağmu
94.	Küçüksün		Toracık	Kendi
95.	Laküd		Ülek	Kethüdalı
96.	Leşker		Varyeri	Kıvaşak

97.	Mahmudik		Yaylak Çavuş Dağ	Kızanluk
98.	Masur		Yazılıca	Kızılca
99.	Merd Gar		Yukarı Çakmak	Kızılöz
100.	Mescidlü Damlu		Yalınca	Koçlu
101.	Mezid Hacılar		Savcun	Kul Yusuf
102.	Nasır		Mısırören	Kula
103.	Nurder		Kul Yusuf	Kulaklı
104.	Ordu			Kurusökü
105.	Osman Viranı			Küçük camili
106.	Ovacık Hisarı Pınarı			Küçükköy
107.				Künbet
108.				Mekülü nd. Sakallı
109.				Mensurlu
110.				Menteşe
111.				Mermer
112.				Mumcu çiftliği
113.				Münker
114.				Nallı
115.				Noroz/Noruz
116.				Oragir k./Evragir
117.				Otman/Ötmen yurdu (Eski adı osman obası)
118.				Oyalıbağ
119.				Örenli
120.				Özen
121.				Payalık
122.				Salavat maa öyük
123.				Sarı Çebcek
124.				Sarıhasan
125.				Sekürcük
126.				Seren
127.				Serpincik
128.				Seydeli
129.				Seydille
130.				Sırıklı
131.				Sökücek
132.				Sukiler
133.				Şaban

134.				Şahbey
135.				Tabhaz
136.				Tamılı/Taylı
137.				Tat
138.				Tay Alanı
139.				Teknecik
140.				Tekye-i Ağmu
141.				Tekye-i Şeyh Halil



Ek 3:16. Yüzyıl Sonrası Ortaya Çıkan ve Yaşayan Yerleşmeler

	Köy Adı	Bağlı olduğu İdari Birim	Kayıtlarda İlk Defa Geçiş
1.	Acidere	Merkez	1609
2.	Acıpınar	Merkez	1831
3.	Acıyurt	Ulaş	-

4.	Akbaba	Divriği	1870
5.	Akçainiş	Merkez	1877
6.	Akgedik	Kangal	1912
7.	Akkaya	Merkez	1916
8.	Aktaş	Hafik	1640 .
9.	Alaca	Yıldızeli	1928
10.	Altınoluk	Yıldızeli	1916-
11.	Armağan	Kangal	1912
12.	Arslandoğmuş	Yıldızeli	1831
13.	Aşağı çakmak	Yıldızeli	1928
14.	Aşağı yıldız	Merkez	-
15.	Aşağıada	Ulaş	1916
16.	Avcıpınarı	Yıldızeli	-
17.	Aydoğmuş	Merkez	1928
18.	Aylioğlu	Merkez	1928
19.	Bademkaya	Merkez	1928
20.	Büyükköy	Zara	-
21.	Baharözü	Ulaş	1918
22.	Bahçecik	Hafik	1831
23.	Bakımlı	Hafik	1893
24.	Bakırcıoğlu	Yıldızeli	1831
25.	Baltalar	Şarkışla	1907
26.	Başçayır	Ulaş	1916
27.	Başsöğüt	Merkez	-
28.	Bayırtı	Hafik	1820
29.	Belentarla	Zara	-
30.	Benlikaya	Hafik	1928
31.	Beşpınar	Merkez	1958
32.	Boğazdere	Ulaş	1640
33.	Boz armut	Kangal	1912
34.	Budaklı	Merkez	1788
35.	Buğday ören	Yıldızeli	1831
36.	Cızözü	Yıldızeli	1831
37.	Çağlıcaören	Kangal	-
38.	Çaltepe	Kangal	1640
39.	Çamurlu	Kangal	-
40.	Çatalkaya	Merkez	1750
41.	Çay pınar	Merkez	-
42.	Çekem	Şarkışla	1855
43.	Çerçi deresi	Merkez	-
44.	Çevirme	Ulaş	1945
45.	Çırçır bucağı	Yıldızeli	-
46.	Çoban saray	Yıldızeli	1831
47.	Çongar	Merkez	1831
48.	Dağönü	Kangal	1850
49.	Damlı	Merkez	1640

50.	Danaören	Yıldızeli	1877
51.	Soğukpınar	Kangal	-
52.	Davulbaz	Kangal	1850
53.	Dayılı	Kangal	1850
54.	Değirmenboğazı	Hafik	1850
55.	Dereköy	Kangal	1756
56.	Doğanlı	Yıldızeli	1750
57.	Doğupınar	Altınyayla	1850
58.	Dörteylül	Merkez	-
59.	Durdulu	Merkez	1831
60.	Eğribucak	Merkez	1788
61.	Ekincioğlu	Ulaş	1770
62.	Esenli	Hafik	1831
63.	Eski apardı	Merkez	1770
64.	Evcı	Hafik	1770
65.	Ezentere	Ulaş	1900
66.	Gazibey	Merkez	1831
67.	Gedik çayırı	Hafik	-
68.	Geynik	Yıldızeli	1877
69.	Gökçeli	Yıldızeli	1876
70.	Gözmen	Merkez	1831
71.	Gümüşdiğin	Altınyayla	1601
72.	Gümüşpınar	Ulaş	1916
73.	Güneli	Merkez	1928
74.	Güneşli	Ulaş	-
75.	Güney	Merkez	1928
76.	Güneypınar	Kangal	-
77.	Gürpınar	Ulaş	1897
78.	Gürükbekir	Kangal	1800
79.	Hacı ali	Merkez	1850
80.	Hacı mirza	Ulaş	1788
81.	Halka çayır	Yıldızeli	1901
82.	Hamzabey	Kangal	1831
83.	Hanlı	Merkez	1831
84.	Harmancık	Merkez	1640
85.	Hasbey	Merkez	-
86.	Hayranlı	Merkez	1928
87.	Herekli	Merkez	1778
88.	Himmatfakı	Merkez	1831
89.	Ilca	Yıldızeli	1904
90.	İğdecikler	Yıldızeli	1601
91.	İki değirmen	Zara	-
92.	İmam damı	Kangal	1916
93.	İnandık	Hafik	1928
94.	İncetaş	Yıldızeli	1928
95.	İnköy	Hafik	1928

96.	İsmailbey çiftliği	Merkez	1928
97.	Kabalı	Hafik	1928
98.	Kabasakal	Merkez	1831
99.	Kadriye	Zara	1928
100.	Kahyalı	Merkez	1716
101.	Kale	Altınyayla	1928
102.	Kaman	Yıldızeli	1831
103.	Kangal tekkesi	Kangal	1650
104.	Kapı	Yıldızeli	1831
105.	Kapukaya	Ulaş	1830
106.	Kara mehmet	Merkez	1780
107.	Karakoç	Yıldızeli	1831
108.	Karalı	Merkez	1831
109.	Karaman	Divriği	1928
110.	Karanlık	Divriği	1912
111.	Karaoluk	Tokat yeşilyurt	1900
112.	Karayün	Merkez	1928
113.	Kartalca	Merkez	1831
114.	Kavak	Yıldızeli	1601
115.	Kavunuk	Tokat yeşilyurt	1903
116.	Kayadibi	Merkez	-
117.	Kayapınar	Ulaş	1916
118.	Kazanpınar	Ulaş	1916
119.	Kıldır	Yıldızeli	1831
120.	Kısıık	Zara	1904
121.	Kızıkapın	Merkez	1831
122.	Kızılköy	Yıldızeli	1907
123.	Kızılöz	Merkez	1831
124.	Kiremitli	Yıldızeli	1907
125.	Karagöl	Ulaş	1916
126.	Konaközü	Yıldızeli	1928
127.	Kovalı	Merkez	1916
128.	Korubaşı	Ulaş	1650
129.	Körtuzla	Ulaş	1831
130.	Kulyusuf	Merkez	1798
131.	Kumarlı	Kangal	1912
132.	Kumyurt	Merkez	1912
133.	Kurt oğlu	Ulaş	1750
134.	Kurucaabat	Zara	1928
135.	Kuruköprü	Zara	1601
136.	Kuşlu	Merkez	1902
137.	Küçük yüreğil	Şarkışla	1800
138.	Küçükyurt	Altınyayla	1831
139.	Küpelı	Ulaş	1912
140.	Kürünlü	Zara	1831
141.	Mahmut ağı çiftliği	Zara	1928

142.	Menteşe	Yıldızeli	1831
143.	Merkez yeniköy	Yıldızeli	1928
144.	Mermer	Merkez	1831
145.	Mısırören	Merkez	1750
146.	Minarekaya	Kangal	1916
147.	Pınar	Merkez	-
148.	Mumcuçiftliği	Yıldızeli	1831
149.	Mürsel	Kangal	1831
150.	Nevruz	Yıldızeli	1831
151.	Nevruz yaylası	Yıldızeli	1928
152.	Ortaçakmak	Yıldızeli	1928
153.	Ortaklar	Yıldızeli	1946
154.	Ovacık	Ulaş	1601
155.	Örencik	Kangal	1928
156.	Örencik	Merkez	1928
157.	Örenlice	Ulaş	1651
158.	Paşa çayırı	Kangal	1916
159.	Paşaköy	Altınyayla	1601
160.	Saçayağı	Kangal	1912
161.	Saklı	Merkez	1928
162.	Sancak kale	Zara	1800
163.	Sandal	Yıldızeli	1831
164.	Sarı demir	Merkez	1831
165.	Savcun	Merkez	1750
166.	Seren	Merkez	1831
167.	Serinyayla	Altınyayla	1900
168.	Sııklı	Merkez	1831
169.	Sivri	Tokat yeşilyurt	1900
170.	Şaban	Merkez	1831
171.	Şahbey	Merkez	1799
172.	Tatköy	Yıldızeli	1831
173.	Tatlıcak	Merkez	1620
174.	Tatlıpınar	Kangal	1800
175.	Tayalan	Yıldızeli	1640
176.	Tepeönü	Merkez	1789
177.	Topçu yeniköy	Hafik	1800
178.	Topulyurdu	Yıldızeli	1928
179.	Töngel	Yıldızeli	1928
180.	Üçtepe	Merkez	1902
181.	Üreğil	Hafik	1799
182.	Yağdonduran	Ulaş	1904
183.	Yağmurluseki	Merkez	1952
184.	Yakacık çavuşlu	Yıldızeli	1926
185.	Yakupoğlan	Merkez	1831
186.	Yalınca	Hafik	1750
187.	Yapalı	Ulaş	1831

188.	Yaramış	Merkez	1831
189.	Yazıcık	Ulaş	1831
190.	Yeni apardı	Merkez	1818
191.	Yeni boğazkesen	Merkez	1788
192.	Yeni karahisar	Ulaş	1831
193.	Yeni yapan	Yıldızeli	1900
194.	Yenice	Merkez	1831
195.	Yenikervansaray	Merkez	1900
196.	Yılanlı kaya	Yıldızeli	1831
197.	Yukarı çıkmak	Yıldızeli	1831
	Yusufoğlan	Yıldızeli	1831



Ek 4: 16. Yüzyılda Lokalize Edilebilen Kayıp Yerleşimler

	İdari Birim	Kaybolan yerleşim	Yerleşim Türü	Kayboluş Dönemi
1.		Ayas Derbendi	Mezra	1

2.		Ayas Hatun	Köy	1
3.	Koçhisar	Çemhani	Köy	
4.	Hargün	Abukde	Mezra	1
5.		Andım (İrem)	Mezra	1
6.		Aşağı Kerim Mümin (Yaka Kerim Mümin)	Mezra	1
7.	Havik	Barda Baş-yı Diğer	Mezra	1
8.	Hargün	Baş Viran-ı Diğer	Mezra	1
9.		Çec Özü	Mezra	1
10.		Çomak Viranı	Mezra	1
11.		Frenk Öyüğü Viranı	Mezra	1
12.		Kızıl Öyük Viranı	Mezra	1
13.		Kızıl Venk	Mezra	1
14.	Hargün	Oğuz Viranı ve Kal'acık ve Kuzu Korusu ve Karaca Viran	Mezra	1
15.	Hargün	Tilküçük	Mezra	1
16.		Todurga	Mezra	1
17.		Ağva	Köy	1
18.		Andırın-ı Salur	Köy	1
19.		Arugaz	Köy	1
20.		Baba (Beye)	Köy	1
21.		Boğa Viran (Yaka Viran)	Köy	1
22.		Çelik	Köy	1
23.		Eymir İni	Köy	1
24.		Issı Çermik (Esen Çermik)	Köy	1
25.		İrcilü	Köy	1
26.		Kafçak	Köy	1
27.		Kara Bostan	Köy	1
28.		Karaca Viran ve Hatib Viranı	Köy	1
29.		Kavak	Köy	1
30.		Kavak	Köy	1
31.	Havik	Kızlar Viranı	Köy	1
32.		Kirkidi	Köy	1
33.		Koçac-ı Diğer	Köy	1
34.		Kuşbirge	Köy	1
35.		Kuzucik	Köy	1
36.	Hargün	Mil Kal'a	Köy	1
37.		Süvari	Köy	1
38.		Tavra	Köy	1
39.		Yazı Hırka	Köy	1
40.		Yenice Çepni	Köy	1
41.		Salvan	köy	1

42.		Hatun Künbedi	Köy	2
43.		İsmil-i Diğer	Köy	2
44.		Çiğil Viranı	Mezra	2
45.	Koçhisar	Depelü	Mezra	2
46.		Göl	Mezra	2
47.		Hosurge	Mezra	2
48.		Kavak	Mezra	2
49.		Kızılca Pınar	Mezra	2
50.		Ordu Geriç	Mezra	2
51.		Öyük	Mezra	2
52.		Til Orta Viran	Mezra	2
53.		Yuva Deresi	Mezra	2
54.		Abdurrahman	Köy	2
55.		Ala Kilise	Köy	2
56.		Arab Viranı	Köy	2
57.		Barda Başı	Köy	2
58.	Koçhisar	Bay Hasan ve Kırk Kilise ve Han Meşhed ve Mezra'a-i Meydancık ve Çam Özü ve Kızıl Divan	Köy	2
59.		Bay Mihmad	Köy	2
60.		Çam Özü	Köy	2
61.		Çandık Viranı	Köy	2
62.		Çarşu	Köy	2
63.	Sivas	Değirmenlüce	Köy	2
64.		Devlet Viranı	Köy	2
65.		Esen Diğın	Köy	2
66.		Fazlun	Köy	2
67.	Hargün	Gelin Oğlu	Köy	2
68.		Gerdek Kaya	Köy	2
69.		Göllük Viran	Köy	2
70.		Gözenek Köprüsü	Köy	2
71.	Sivas	İki Kilise	Köy	2
72.		İnce	Köy	2
73.		Kankırı	Köy	2
74.		Kara Şaban	Köy	2
75.		Karaca Hisar Taş Kesen	Köy	2
76.		Kayıcık (Kayacık)	Köy	2
77.		Keşlik	Köy	2
78.	Koçhisar	Korkudan	Köy	2
79.		Kuyucak	Köy	2
80.		Küçük	Köy	2
81.	Sivas	Latif Hacı (Latif Hanı)	Köy	2
82.		Murdar Ağaç (Merdar Ağaç)	Köy	2

83.		Paşa Hanı	Köy	2
84.		Perslik	Köy	2
85.		Reyhan	Köy	2
86.	Koçhisar	Şeyh Sami ma'a Tahir Oluğu	Köy	2
87.	Hargün	Tuz Özü	Köy	2
88.		Tuzlacuk	Köy	2
89.		Yalnız Mehmed	Köy	2
90.		Zevlek	Köy	2
91.		Yenice	Mezra	3
92.	Sivas	Kara Öyük	Köy	3
93.	Koçhisar	Kömür	Köy	3
94.	Havik	Saruca	Köy	3
95.		Yarım Öyük	Köy	3
96.		Çat Viranı ve Devlet Viranı	Mezra	5
97.		Yenice	Mezra	5
98.	Hargün	Ahi Ağıl	Köy	5
99.		Ahmed Hacı Viranı ve Eyücek Viranı	Köy	5
100.	Hargün	Arpa Viranı-yı Diğer ve Yusuf Viranı-yı Diğer	Köy	5
101.		Hacı Bey	Köy	5
102.		Pir Köprü (Yer Köprü)	Köy	5
103.		Kavraz-ı Nev	Köy	6
104.		Çöğen	Mezra	6
105.		Mihmad Bey	Mezra	6
106.		Saru Kaya	Mezra	6
107.		Ala Yund	Köy	6
108.		Büke	Köy	6
109.		Çiftlik	Köy	6
110.		Çiftlik	Köy	6
111.	Sivas	Han-ı Selçuk	Köy	6
112.		Karavi Hisar	Köy	6
113.		Koç Hisar	Köy	6
114.		Korkud	Köy	6
115.		Kutlu Oğlanı	Köy	6
116.		Saru	Köy	6
117.		Yam	Köy	6

Ek 5: 16. Yüzyılda Lokalize Edilemeyen Kayıp Yerleşimler

	İdari Birim	Kaybolan yerleşim	Yerleşim Türü	Kayboluş Dönemi
1.		Boynuz Özü	Mezra	1

2.		Büyük Viran	Mezra	1
3.		Elbasanlar	Mezra	1
4.		Elmalar	Mezra	1
5.		Eriklü Geçüdi	Mezra	1
6.		İmdi	Mezra	1
7.		İne Hacı-yı Diğer	Mezra	1
8.		Kafir Viranı	Mezra	1
9.		Kerebid	Mezra	1
10.	Hargün	Kızılca Kışla	Mezra	1
11.	Hargün	Konuk Kışlası	Mezra	1
12.		Kustendık (Hostendin)	Mezra	1
13.		Merik Viranı	Mezra	1
14.		Mescid Deresi	Mezra	1
15.		Rumiler Viranı	Mezra	1
16.		Tuz Depesi	Mezra	1
17.		Aşkar Öyüğü	Köy	1
18.		Bahtiyar	Köy	1
19.		Beylik Viranı (Şenlik Viranı)	Köy	1
20.		Bilakeş	Köy	1
21.	Hargün	Boluk	Köy	1
22.		Bulak	Köy	1
23.		Bulmaç	Köy	1
24.		Çöplü	Köy	1
25.		Eğrecalu ma'a Söğüdcük	Köy	1
26.	Koçhisar	Emir Hasan Künbedi	Köy	1
27.	Hargün	Eriklü	Köy	1
28.		Eriklü	Köy	1
29.		Fakı Sungur	Köy	1
30.		Göçlü	Köy	1
31.		Gölcük	Köy	1
32.		Halfet	Köy	1
33.		Hasancik	Köy	1
34.		Hayış	Köy	1
35.		İne Gazi	Köy	1
36.	Koçhisar	İne Hacı	Köy	1
37.	Hargün	İsa Muğri	Köy	1
38.		Kafti	Köy	1
39.		Kaynarca	Köy	1
40.		Keklik	Köy	1
41.	Koçhisar	Kızıl Depe	Köy	1
42.		Küpçük	Köy	1
43.		Marülhin	Köy	1
44.		Muhyi (Kıcı)	Köy	1
45.		Olbarid	Köy	1

46.		Ordu-yı Geriç ma'a Saraycık	Köy	1
47.		Osman Temir	Köy	1
48.	Koçhisar	Öküz ve Koz Ağaç	Köy	1
49.		Pencerelü (Bekcilü)	Köy	1
50.		Pencerelü Kınık	Köy	1
51.	Hargün	Pir Dam	Köy	1
52.		Piri Bey Viranı	Köy	1
53.		Salur-ı Diğer	Köy	1
54.		Sertler	Köy	1
55.		Sineklik Viran	Köy	1
56.		Sivas Hüccet	Köy	1
57.		Şadi Hacı	Köy	1
58.		Şemük	Köy	1
59.		Şeyhiyye Deresi	Köy	1
60.		Taş Yürek	Köy	1
61.	Koçhisar	Tekür	Köy	1
62.		Tekür	Köy	1
63.	Sivas	Temük	Köy	1
64.	Hargün	Tösür Özü	Köy	1
65.		Tüccar	Köy	1
66.	Hargün	Ulu Dam	Köy	1
67.		Yarı Hacı	Köy	1
68.		Ağca Viran	Mezra	2
69.		Endik	Mezra	2
70.		Kız Oğlu	Mezra	2
71.		Veli Viranı	Mezra	2
72.	Sivas	Yar Hüseyin	Mezra	2
73.		Adil Bey	Köy	2
74.		Ağzı Kara	Köy	2
75.	Koçhisar	Bahça Hisar	Köy	2
76.	Sivas	Cancincik	Köy	2
77.		Çiftlik-i Kafır Ovacığı	Köy	2
78.	Havik	Çomaklu	Köy	2
79.	Koçhisar	Espinik (Eşkenek)	Köy	2
80.		Fazluncuk	Köy	2
81.		Fırındar	Köy	2
82.	Koçhisar	Gerdek Hisar	Köy	2
83.		Halidi (Çaldı)	Köy	2
84.		Hırka	Köy	2
85.		Kafir Viranı	Köy	2
86.		Kız Oğlu	Köy	2
87.		Kızılca Çakal	Köy	2
88.	Havik	Kızılca Hisar ve Mescidlü	Köy	2
89.		Kızılca Viran	Köy	2
90.		Kızılca-yı Diğer	Köy	2

91.		Koçaç	Köy	2
92.	Havik	Koru Köy	Köy	2
93.		Ömercık	Köy	2
94.		Sendil	Köy	2
95.		Setire (Şire)	Köy	2
96.		Sevindik	Köy	2
97.		Sungur	Köy	2
98.		Uzun Hasan Kavağı	Köy	2
99.	Koçhisar	Venk-i Yar Hisar	Köy	2
100	Hargün	Yaraş (Yavaş)	Köy	2
101		Beylik Kışlası	Köy	3
102	Sivas	Hisarcık-ı Alemdar	Köy	3
103		Mihmad Hacı	Köy	3
104		Salur	Köy	3
105	Koçhisar	Yenice İşhamı	Köy	3
106		Akşar	Mezra	5
107	Havik	Çay Viranı	Mezra	5
108		Ganem	Mezra	5
109		Ak	Köy	5
110	Koçhisar	Ganem	Köy	5
111		Kolan Koçac	Köy	5
112	Hargün	Sırçalı	Köy	5
113		Avraz Gedük	Köy	6
114	Sivas	Bağarıç	Köy	6
115		Çoban Viranı	Köy	6
116	Hargün	Eğri Kavak ve Emin Ağıl	Köy	6
117		Ferruhsad	Köy	6
118	Hargün	Gidiriç	Köy	6
119		Haküne (Hakuki)	Köy	6
120	Sivas	İne Gazi	Köy	6
121		Kan Başı	Köy	6
122	Koçhisar	Karaca Burun	Köy	6
123		Kınık	Köy	6
124	Havik	Şad Kulu	Köy	6
125		Venk-i Şeyh Musa	Köy	6

ÖZGEÇMİŞ

Ad SOYAD: Murat GÜNEY

Anabilim Dalı: Tarih

Doğum Yer ve yılı: 1983

Eğitim

Yüksek Lisans: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih A.B.D., 2011.

Lisans: Ondokuzmayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 2007.

İstihdam: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tarih Bölümü, Araştırma Görevlisi, 2011-2020.